

ISSN 0235 – 3490

АРХЕОЛОГІЯ

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ
НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ

СТАТТІ
РЕЦЕНЗІЇ
ХРОНІКА
ПАМ'ЯТЬ
АРХЕОЛОГІЇ
ДИСКУСІЇ
АРХЕОЛОГІЯ
ЗА РУБЕЖЕМ

ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК
АРХЕОЛОГІЇ

3 • 2004

У журналі вміщено статті з проблем давньої історії та археології від першості до середньовіччя, публікації нових матеріалів і результатів досліджень пам'яток на території України та за рубежом, біографічні матеріали, рецензії та хроніку.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

В журнале помещены статьи по проблемам древней истории и археологии от первобытности до средневековья, публикации новых материалов и результатов исследований памятников на территории Украины и за рубежом, биографические материалы, рецензии и хроника.

Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Адреса редакції

04210 Київ—210,
просп. Героїв Сталінграда, 12
Телефон 418-91-38

E-mail: editor@ianapu.kiev.ua

П.П. ТОЛОЧКО (головний редактор),
В.Д. БАРАН, К.П. БУНЯТЯН, І.С. ВИНОКУР,
Н.О. ГАВРИЛЮК, М.Л. ГЛАДКИХ, Л.Л. ЗАЛІЗ-
НЯК, В.М. ЗУБАР (відповідальний секретар),
Г.Ю. ІВАКІН (заступник головного редактора),
Д.Н. КОЗАК, С.Д. КРИЖИЦЬКИЙ, В.К. МІХЕЄВ,
О.П. МОЦЯ, В.В. ОТРОЩЕНКО, О.С. СИТНИК,
С.А. СКОРИЙ, В.Н. СТАНКО, Р.В. ТЕРПИ-
ЛОВСЬКИЙ, Г.М. ТОЩЕВ, Є.В. ЧЕРНЕНКО

Друкується за постановою
редакційної колегії журналу

Редактори О.І. Калашникова,
О.А. Петриченко

Технічний редактор
Т.М. Шендерович

Коректор
І.В. Ревчук

Комп'ютерна верстка
С.А. Горбаненка

Здано до набору 20.06.2004. Підписано до друку
01.09.2004. Формат 70×108/16. Папір офсет-
ний № 1. Гарнітура Таймс. Друк офсетний. Ум-
друк. арк. 14,35. Обл.-вид. арк. 16,00. Наклад
700 прим. Зам. 1190.

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруко-
вано Видавничим домом «Академперіодика»,
01004 Київ, вул. Терещенківська, 4

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЙ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 3 • 2004

ЗМІСТ

Статті

БУЙСЬКИХ С.Б. Святилища <i>expta-irhan</i> епохи грецької колонізації Нижнього Побужжя	3
МОГАРИЧЕВ Ю.М. О ступені достовірності одного сюжета Жития Константина Філософа	15

Публікації археологічних матеріалів

ЗУБАР В.М., КОЗУБ Ю.І. Нові надгробки з латинськими епітафіями з Ольвії	23
БЛБЕНКО Л.І. Комплекс речей поховання IV ст. до н. е. біля Пересічної РУДИЧ Т.О. Антропологічний склад населення черняхівської культури Західної України	32
МАЙКО В.В. Нова пам'ятка волинецької культури в Чернігівському Посейм'ї	37
.....	48

До історії стародавнього виробництва

ВОЗНЕСЕНСЬКА Г.О., ПАНЬКОВ С.В. Техніко-технологічні особливості видобування і обробки заліза у давньоруському Кисві	55
КОЛОДА В.В., ГОРБАНЕНКО С.А. Про землеробство жителів городища Воляне на Харківщині	68

Київські старожитності

КРАСОВСЬКИЙ І.С. Монастир Св. Лазаря XI ст. у давньому Києві	78
--	----

Дискусії

- ІВАНОВА С.В. Ямна культурно-історична область: сутність феномену 82
 ЗАЛІЗНЯК Л.Л. Трипілля очима науковців і полеміки 95

Нові відкриття і знахідки

- ХРАПУНОВ І.М. Ніж з тамгообразним знаком з могильника Нейзац у Криму 104
 СТРЕЛЬНИК М.О. Скляний келих з могильника черняхівського часу в с. Привільне Запорізької області 111

Охорона пам'яток археології

- ТОЛОЧКО П.П. Вступне слово 115
 Закон України «Про охорону археологічної спадщини» 116

Рецензії

- БАДЕР Т. Josip V. Kobal'. Bronzezeitliche Depotfunde aus Transkarpatien (Ukraine) 126
 ОТРОЩЕНКО В.В. Трипільська цивілізація у спадщині України // Конференція, присвячена 110-річчю відкриття трипільської культури 130
 МОЦЯ О.П. Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст. 133

Пам'ять археології

- КУХАРЧУК Ю.В. Петро Петрович Єфименко (до 120-річчя від дня народження) 135
 ЗІНЬКО В.М. До 100-річчя від дня народження Віктора Францевича Гайдукевича 140
 ІВАКІН Г.Ю. Пам'яті Івана Овсійовича Іванцова 142

Хроніка

- БІЛЯЄВА С.О., ФІАЛКО О.Є., КУЛАКОВСЬКА Л.В., ІВАНЧЕНКО Л.І. Нові кроки українсько-турецького співробітництва 145
 ФІАЛКО О.Є. Міжнародна конференція «Від Кімерії до Сарматії» (29.04 – 01.05.2004, м. Чигирин) 147
 КОЛЕСНИКОВА В.А. Книжковий огляд 150
 До 80-річчя Алли Трохимівни Сміленко 155
 ЧЕРНЯКОВ І.Т. Й півладні роки і століття... (До 80-річчя С.С. Березанської) 156
Наші автори 160
Список скорочень 162

С.Б. Буйських

СВЯТИЛИЩА *EXTRA-URBAN* ЕПОХИ ГРЕЦЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ НИЖНЬОГО ПОБУЖЖЯ

Стаття присвячена проблемам існування в Нижньому Побужжі мережі грецьких позаміських святилищ VI—І ст. до н. е.

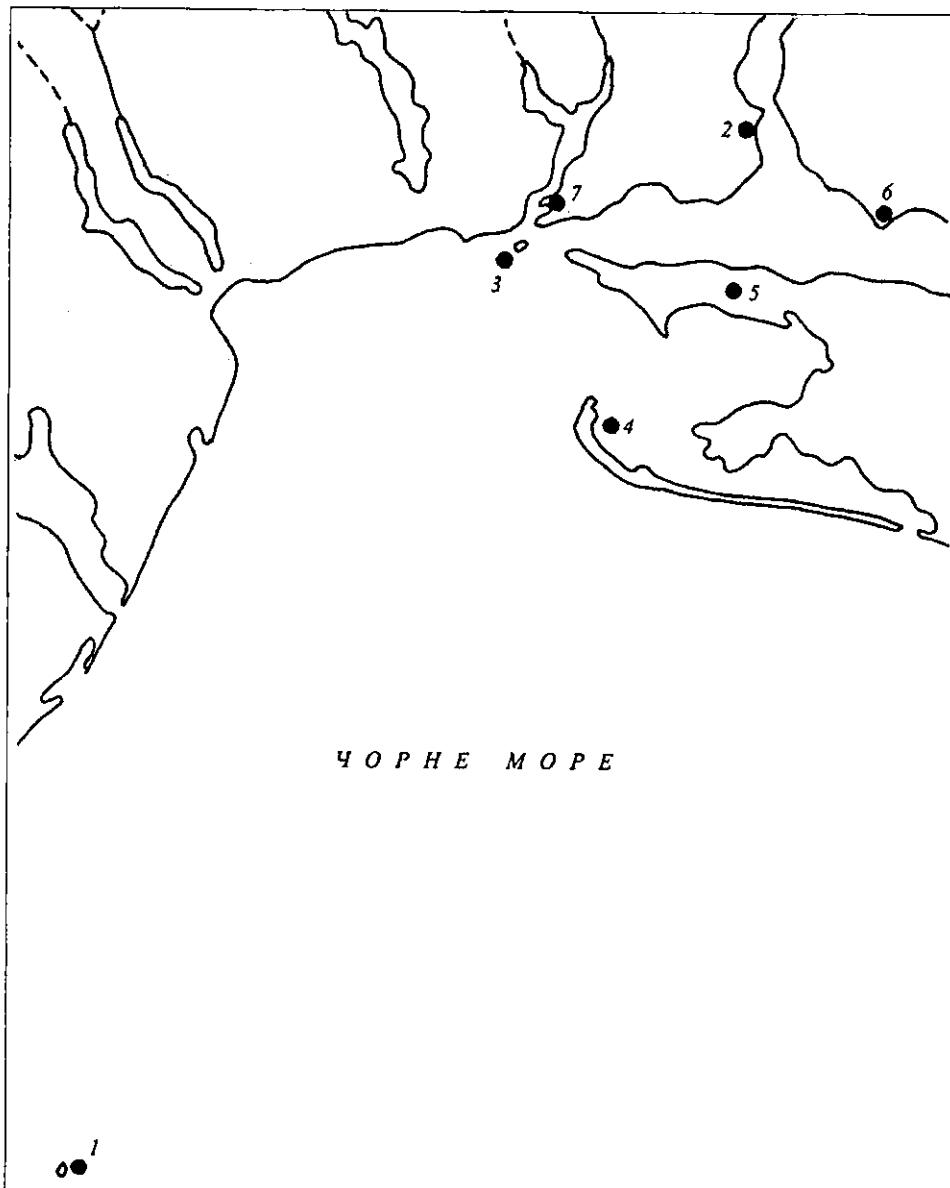
Протягом Великої Грецької колонізації в усіх регіонах Середземного та Чорного морів, які вона охопила, релігія відігравала визначну роль¹. Аналіз колонізаційної практики греків свідчить, що вже на початкових фазах заснування нових апойкій переселенці розподіляли територію, яку їм належало освоїти, на приватний, супільній та релігійний простір². Поширенню на землях, які освоювали колоністи, усталених ідеологічних уявлень, у тому числі різноманітних вірувань, культів богів і героїв, приділялася велика увага. Святилища цих божеств і пов'язані з ними ритуали, обряди, свята тощо мали важливе значення у соціально-політичному, культурному й духовному становленні новозаснованих полісів.

Згідно із сучасними науковими даними, існують три основні категорії давньогрецьких колонізаційних святилищ: *urban*, *sub-urban* та *extra-urban*³. Перша передбачає розташування святилища безпосередньо у місті, до того ж, як правило, у його центральній частині. Друга — відмічає знаходження святилища на міській периферії (околиця, передмістя тощо), почасти, уже поза міською межею, проте іноді у місті, причому безпосередньо біля фортечних стін. Нарешті, третя категорія означених святилищ — це всі ті, які були повністю розташовані поза містом, у тому числі ті, які були віддалені від нього на досить далеку відстань, тобто розміщені вже в сільській місцевості. Н. Марінатос об'єднує два останніх типи в один і виділяє ще одну категорію пам'яток — *inter-urban*, до якої, за його думкою, слід відносити такі загальновідомі панелінські святилища, як Олімпія, Дельфи, Німея та ін.⁴.

На Нижньому Побужжі часів грецької колонізації до святилищ першого типу — *urban*, безумовно, можна віднести священні ділянки, відкриті в міських центрах — Ольвії (рисунок, 2) і Борисфені (рисунок, 3). На ольвійському Західному теменосі досліджені залишки огорожі, святилище Аполлона Лікаря (Істрос) із залишками храму, святилища Матері Богів, Гермеса й Афродіти, Діоскурів, залишки круглих і прямокутних вівтарів, ботросів, есхар та інших культових споруд⁵. Важливо підкреслити, що Західний теменос був закладений практично одночасно із заснуванням міста, тобто у другій чверті VI ст. до н. е.⁶. Найраніші матеріали їй об'єкти, які свідчать про існування Східного теменосу, присвяченого Аполлону Дельфінію, належать до другої половини VI ст. до н. е.⁷.

У Борисфені (Березанське поселення) нещодавно відкрито культовий комплекс, який виник у другій половині VI ст. до н. е. та існував до початку V ст. до н. е. Він містив залишки огорожі священної ділянки, круглий вівтар і залишки храму, присвяченого, імовірно, Афродіті⁸.

Прикладом святилища типа *sub-urban* для Ольвії може бути великий культовий комплекс останньої чверті VI — першої половини V ст. до н. е., досліджений у безпосередній близькості від міста. Це святилище розташувалося на території ольвійського передмістя, на високому мису західного схилу Заячої балки і було присвячене хтонічним божествам⁹.

Карта-схема розташування ольвійських святилищ архаїчної доби: 1 — Левке (о-в Змійний); 2 — Ольвія; 3 — Борисфен (о-в Березань); 4 — Ахіллів Дромос (о-в Тендрівська Коса); 5 — Гілея (Кінбурнський півострів); 6 — Гіппополіс мис (м. Станіслав); 7 — Бейкушський мис

Слід зазначити, що в історіографії відзначаються певні труднощі виділення третьої категорії колонізаційних святилищ, тобто *extra-urban*¹⁰. Це стосується, наприклад, проблеми атрибуції відкритої та досліджуваної пам'ятки як святилища та визначення місця святилища в територіальній організації поліса і його хори, виходячи з його географічного положення. Проте відзначається, що для подібних святилищ периферійне (відносно центру поліса) розташування було найпереважнішим¹¹. Більше того, деякі дослідники вважають, що *extra-urban* святилища розміщувалися, як правило, на «порозі» територіальних володінь поліса та були чимось подібними до демаркаційної лінії¹². Так, для Північного Причорномор'я запропоновано називати такі святилища як «ландшафтні» або «полісно-прикордонні»¹³. Інакше кажучи, розташування *extra-urban* святилищ поза фортечними стінами урбаністично-го центру поліса¹⁴, у більшості випадків, імовірно, не випадкове і певною мірою визначає всю навколоишню територію, яка належала полісу, тобто маркує його межі.

Нижнє Побужжя щодо цього — досить переконливий і наглядний приклад. Ще в 1975 р. А.С. Русєєва висловила думку (яку вона розвинула у своїх наступних працях) про те, що прикордонні землі Ольвійського поліса були оточені священими ділянками¹⁵. На південь — південний захід від Ольвії святилищем *extra-urban*, з нашого погляду, можна визнати святилище Ахілла на о-ві Левке (сучасний Змійний) (рисунок, 1). Воно, хоч і мало панелінський характер і може бути віднесене до групи *inter-urban*, проте в початковий період грецької колонізації регіону було засновано саме Ольвією і тривалий час знаходилося під її захистом та опікою. Згідно з останніми даними, перші графіті з о-ва Левке датуються другою чвертю — серединою VI ст. до н. е., тобто близьким часом до заснування Ольвії, а храм на острові був споруджений приблизно у третій чверті того самого сторіччя¹⁶.

На південному сході від Ольвії святилищем *extra-urban* здавна могло бути святилище Ахілла (і його священий гай) на о-ві Тендрівська Коса (Ἀχιλλέος δρόμος) (рисунок, 4), про яке збереглися численні згадки в античній літературі починаючи від Геродота¹⁷. Незважаючи на появу нових свідчень про функціонування тут за античних часів святилища Ахілла¹⁸, ми й досі не можемо з певною точністю говорити про час його заснування. Відомо лише, що найраніші матеріали із святилища сумарно належать до VI—V ст. до н. е.¹⁹. Виникнення ж самої легенди, яка пояснює походження назви «Ахіллів Дром» агоністичними святами, установленими тут Ахіллом, має більш давнє походження²⁰.

На південь від Ольвії, у районі Гілеї, на сучасному Кінбурнському півострові (рисунок, 5) знаходилося святилище Гекати із однойменним гаєм богині²¹. Нині поки ще тільки припускається, що це святилище було створено в ранній період історії Ольвійського поліса²². Напис же на знайденому біля західного берега півострова кам'яному вівтарі циліндричної форми, в якому йдеться про присвячення Ахіллу жертвника і плода кедра, датується вже IV — початком III ст. до н. е.²³. Зате для віднесення інших ольвійських святилищ *extra-urban*, які знаходилися в цьому районі, до архаїчного часу, у нас є надійні письмові свідоцтва. Так, виходячи з даних, що містяться у відомому «Листі жерця»²⁴, уже близько середини VI ст. до н. е. в Гілеї, в місцевості Халкена, існували вівтарі Матері Богів, Борисфена й Геракла. Важливо зазначити, що із західок на Західному теменосі Ольвії відоме її графіті на чорнолаковій чаши першої половини V ст. до н. е. з присвятою «Матері Богів володарії Гілеї»²⁵. Про вшанування Матері Богів в Гілеї, а також про легендарні пригоди там Геракла свідчить і Геродот²⁶. Незважаючи на такий ранній і пряний міфологічний зв'язок Геракла з місцевістю, яка оточувала Ольвію, його культ в Ольвії в наступні епохи не дістав значного поширення²⁷. Проте в розглядуваний період — час освоєння греками Нижнього Побужжя — цьому герою, як і Ахіллу, ймовірно, відводилася роль прикордонного покровителя й захисника території, під владою еллінам²⁸. Очевидно, це й відображене в присвяті Гераклу спеціального вівтаря в Гілеї.

Культ Борисфена, а також Гіпаніса як персоніфікованих божеств двох могутніх річок, біля яких була розташована Ольвія і які мали для неї велике значення, надійно підтверджується спіграфічними західками з Ольвії й Березані²⁹.

У вищезгадуваному «Листі жерця» перед переліченнем вівтарів Матері Богів, Борисфена й Геракла, які ольвійський священнослужитель оглядав під час своєї поїздки до Гілеї, він зазначає, що «знову вівтарі пошкоджені». Про варварів у листі не йдеться. Проте в літературі поширенна думка, що ці вівтарі неодноразово руйнували саме варвари³⁰. На наш погляд, ольвійські вівтарі в Гілеї (які, можливо, складали одне святилище), за аналогією з вівтарем, розкопаним Н.Д. Критським у святилищі Ахілла на о-ві Тендрівська Коса³¹, були відкритими жертвами місцями (пагорбами) у вигляді насипних земляних чи зольних вівтарів. Подібні вівтарі-есхари добре відомі як за письмовими джерелами, так і на пам'ятках Греції та Північного Причорномор'я³². Їх звичайно споруджували зі спалених культових приношень богам у суміші із золою чи землею. Через свою конструктивні особливості вівтарі могли руйнуватися під дією природних факторів, а не варварських акцій, їх періодично підновлювали в процесі чергових сакральних обрядів чи свят.

На схід від Ольвії, на Гіпполаєвому мисі (рисунок, 6), який більшість учених ототожнює з мисом Станіслав між Дніпровським і Бузьким лиманами³³, знаходилося святилище Деметри, яке виходячи з його розташування відносно

міського центру поліса також можна зарахувати до типу *extra-urban*. Про святилище Деметри на цьому мисі збереглося свідчення Геродота, згадує про мис і Діон Христостом³⁴. Незважаючи на довгі пошуки (наземні й підводні), будь-які характерні реальні залишки саме святилища чи храму на мисі не знайдено. Разом з тим різноманітні археологічні матеріали пізньоархаїчного й класичного часу в районі мису Станіслав надійно засвідчені розвідками та розкопками. Тут, як відомо, знаходяться дві відомі пам'ятки південно-східного району ольвійської хори — Станіслав-1 і Станіслав-2³⁵, причому один з відкритих об'єктів кінця IV — початку III ст. до н. е. на останній, імовірно, зараховано до культових³⁶. У цьому зв'язку важливо зауважити, що ольвійське присвячення третьої четверті IV ст. до н. е., в якому згадується «священна ділянка землі Деметри й Посейдона», можливо, пов'язане саме з Гіпполаєвим мисом³⁷.

Деякі дослідники, виходячи з припущення про помилки середньовічних переписувачів праці Геродота, вважають, що в оригінальному тексті історика, де згадується Гіпполаїв мис, ідеться не про святилище Деметри ($\Delta\mu\mu\tau\rho\varsigma$), а про святилище Матері (Богів) — $Mητρός$ ³⁸. Проте в більшості видань тексту «Історії» Геродота і в працях переважної частини дослідників³⁹ ідеться саме про Деметру. Імовірність існування тут — на кордоні ольвійської хори — святилища Деметри вже в VI—V ст. до н. е. підтверджує поширення її культу серед сільського населення в архаїчний період⁴⁰.

Ми обійшли священні «пороги», які передували входу на територію Ольвійської держави з півдня та сходу (о-ви Левке і Тендрівська Коса, Гілея, Гіпполаїв мис). Далі вважаємо за потрібне відправитися на захід ольвійської хори архаїчного часу, де сакральним стражником і захисником поліса та всіх його громадян виступав, як і на о-ви Левке, Ахілл. Присвячене йому святилище VI—V ст. до н. е. було розташоване на мису, між Березанським і Бейкушським лиманами (рисунок, 7), у 35 км на південний захід від Ольвії і в 5,5 км на північ від Борисфена (Березані). Бейкушське святилище дає наочне уявлення про те, як дійсно виглядало одне із святилищ грецьких колоністів Нижнього Побужжя, віддалене від урбаністичного центру поліса. Тому на його характеристиці зупинимося докладніше.

У результаті розкопок на Бейкушському мисі А.С. Русяєвою та автором тут було досліджено близько 2000 м² пам'ятки⁴¹. На ній відкрито понад 200 різноманітних будівельних комплексів. Переважна більшість цих об'єктів мала яскраво виражений культовий характер. Про це свідчать конструктивні особливості, планування, ґрунтовий та речовий склад заповнення об'єктів, що досліджувалися, а також їх зіставлення з подібними комплексами, відкритими в інших античних святилищах Північного Причорномор'я і Середземномор'я.

За типом всі досліджені об'єкти можна розділити на такі основні групи: 1) споруди, влаштовані для приватних (індивідуальних, можливо сімейних) жертвоприношень божеству, яке вшановувалося; 2) комплекси, споруджені для проведення колективних релігійних обрядів, пожертв, приношень чи сакральних трапез. За функціональним призначенням виділяються споруди для ритуальних дій, пов'язаних чи з використанням вогню, чи для жертвових узливань, стоку крові жертвових тварин тощо. Споруди, що призначалися для подібних жертвоприношень (спалюваних чи узливаних), добре відомі в одному з найбільших сакральних комплексів Північного Причорномор'я — Кітейському святилищі⁴².

Підземні, повністю чи частково заглиблені в землю споруди Бейкушського святилища представлені різноманітними жертвовними ямами (фавісси, ботроси), штучними гротами, нішами, печероподібними спорудами, зольниками-есхарами, а також приміщеннями для колективних ритуальних приношень, сакральних бенкетів та інших обрядових дій. Усі заглиблені в землю споруди були викопані в міцному за структурою лесоподібному суглинку. Заповнення багатьох ям і заглиблень з усією очевидністю свідчить про навмисний, заздалегідь продуманий характер покладення туди різноманітних предметів, а також пов'язаних з цим обрядових дій, приурочених до шанування Ахілла.

Наземні сакральні будівлі — це залишки кам'яних вівтарів (у тому числі вівтариків, складених з гальок великих розмірів і кам'яних якорів), жертвовників, глиnobитних чи сирцево-кам'яних жертвовних столів, ритуальних площацок (глиnobитних

чи вимощених уламками амфор) з жертовними канавками, відкритих вогнищ, що, імовірно, призначалися для приготування банкетної їжі, тощо. Деякі культові споруди були заповнені чистою золою з домішками шматочків сірки, вохри, крейди, деревного вугілля й вотивних предметів. Структура заповнення інших споруд шарувата — більш потужні шари золи (з домішками численних фрагментів кераміки та кісток жертовних тварин) чергувалися з тоншими прошарками чистої глини.

До специфічних предметів сакральних дій і ритуальних підношень, що були виявлені в бейкушських комплексах, належать насамперед численні вотивні дари у вигляді керамічних, кістяних і кам'яних предметів (з перевагою первих) із графіті, які в тій чи іншій формі присвячені Ахіллу, а також з магічними знаками чи схематичними малюнками — сонце, стріла, змія, меч, людські фігури, решітка, зигзаг, гілка, судно тощо. Серед них вирізняється серія вотивних керамічних кружків з подібними графіті, знаками й малюнками. Особливе значення в цій групі знахідок мають два кружки з трирядковими написами⁴³, на одному з яких прокреслене схематичне зображення Ахілла в бойовому обладунку голпліта.

Знайдені також глиняні культові модельки «хлібців» та «коржів», різноманітні амулети з кістки, глини, металу, єгипетського фаянсу, а також астрагали, галька, бронзові ольвійські дельфінчики, вістря стріл, численні уламки розписної кераміки, світильників, лутерійв, теракот, заливних ножів, бруски, шматочки сірки, вохри, крейди. Серед речового матеріалу слід назвати також фрагменти амфор пізньоархаїчних типів, простого столового сіро-глиняного і червоноглиняного посуду та ліпної кераміки. Знахідки фрагментів кераміки початку VI ст. до н. е. в культурному шарі лише поодинокі. Дещо більша кількість припадає на столову кераміку й амфори другої чверті — середини VI ст. до н. е. До того часу належать й найраніші заповнення деяких об'єктів. Масовий же матеріал датується від середини до кінця VI ст. до н. е. з перевагою його третьої чверті. До того самого часу належить і більшість відкритих споруд. Менша частина матеріалу й розкопаних об'єктів датується першою третиною V ст. до н. е.

У цілому речовий набір бейкушських пожертвувань Ахіллу (подарунки герою-богу) повністю відповідає традиційному складу приношень адресатам героїчних і хтонічних культів в архаїчній Греції⁴⁴. Палеозоологічний матеріал із жертовних ям (за визначенням О.П. Журавльова) у переважній більшості складався з кісток вівці, кози, великої рогатої худоби і свині, що в принципі також є типовим для видового складу жертовних тварин під час проведення обрядів жертвоприношень та сакральних банкетів, які їх супроводжували, у грецьких святилищах⁴⁵. Особливості заповнення ряду комплексів, які містили кістки домашніх тварин й уламки посуду для приготування їжі та її вживання, а також вина (у контексті з вотивами й графіті), дає змогу вважати це залишками спеціальних трапез, які були обов'язковим елементом обряду жертвоприношень у святилищах грецьких богів і героїв⁴⁶.

Місцезнаходження Бейкушського мису цілком відповідає грецькій сакральній традиції, згідно з якою святилища героїв розташовували на кордонах поліса, високих мисах, перетині доріг, поблизу морського узбережжя, тобто в тих місцях, де передбачалася присутність надприродних сил⁴⁷. Слід зазначити, що на одному з вотивних керамічних кружків, знайдених на Бейкушському мисі, прокреслене слово «ΑΛΣΟΣ» (гай)⁴⁸, яким греки називали звичайно буль-яку священну ділянку землі⁴⁹. Для обрядів жертвоприношень, які відбувалися тут, важливим було те, що мис знаходився в безпосередній близькості від води, яка відігравала велику роль у грецьких сакральних дійствах⁵⁰.

Аналітичне й функціональне зіставлення відкритих на Бейкушському мисі споруд (у комплексі з різноманітними категоріями речових знахідок) з подібними пам'ятками, добре відомими в Греції і Північному Причорномор'ї⁵¹, підтверджує їх культове призначення. Водночас специфіка та різноманітність сакральних бейкушських комплексів (особливо виритих у лесі споруд) відображують одну з граней різnobічного процесу колонізації і свідчать про вмілу адаптацію традиційної грецької культової практики до умов нового природного і культурного ландшафту. Найближчі аналогії бейкушські комплекси знаходяться серед синхронних споруд Західного теменосу Ольвії і ранніх культових загиблень та ям Східного теменосу⁵², які мали аналогічне призначення. Окрім сухо сакраль-

них об'єктів, тут, можливо, були й споруди для обслуговування святилища, наприклад житла для жерців, прислужників і, ймовірно, охорони. На користь цього свідчить уже згадуваний «Лист жерця». Згідно з ним, близько середини VI ст. до н. е. на території Ольвійського поліса розташувалися «богодані місця», одне з яких, очевидно, було у веденні жерця — «мужа святилища». Можливо також, що під мисом, який згадувався в листі, міг розумітися Бейкушський мис.

Отже, можна констатувати, що за всіма основними показниками — місце-розташуванням, характером відкритих будівельних комплексів, культовою обрядністю, номенклатурним набором й контекстом речових знахідок, численністю та адресністю грецьких графіті, у більшості своїй присвяченіх обожненому герою Троянської війни — Ахіллу, є достатні підстави зарахувати Бейкушський мис до кола типово античних святилищ *extra-urbam* часів Великої грецької колонізації. У середині VI — першій третині V ст. до н. е. цей мис був одним з найбільш ранніх і найважливіших місць поклоніння Ахіллу в Північному Причорномор'ї, визнаних і одним з святилищ грецьких колоністів у регіоні. Важливо підкреслити, що виникнення Бейкушського святилища, виходячи з матеріалу, що нині відомий, практично синхронне заснуванню Ольвії та початку культової діяльності на її Західному теменосі⁵³. Здається, цей факт невипадковий і свідчить про цілеспрямовані дії новоствореного поліса щодо організації своєї релігійної діяльності та сакрального захисту зайнятої колоністами території.

Як видно, винцевзгадані святилища розташувалися вздовж південного, західного та східного кордонів Ольвійської держави. Причому прикордонними захисниками територіальних володінь поліса, виходячи з місцезнаходження святилищ, на півдні були — Ахілл (о-ви Левке і Тендрівська Коса), Мати Богів, Борисфен. Геракл і Геката (Кінбурнський п-ов), на сході — Деметра (Гіпополаїв мис) і на заході — Ахілл (Бейкушський мис). Питання ж встановлення північної сакральної межі сільської округи Ольвії VI—V ст. до н. е. і поліса в цілому залишається проблематичним. Надійними археологічними джерелами святилища *extra-urbam*, які б дали змогу визначити цю межу, тут поки що не зафіксовані.

Щоправда, деякі споруди пізньоархаїчного часу, відкриті на поселеннях Козирка-2 і Стара Богданівка-2 на північ від Ольвії, автори розкопок намагаються інтерпретувати як культові. До таких вони зарахували беззаперечно — залишки наземної двокамерної сирцево-кам'яної споруди в Козирки-2 і будівельний комплекс № 23 у Старій Богданівці та імовірно — ще дві споруди на останньому поселенні: чотирикутну землянку площею 68 м² (будівельний комплекс № 15) та прямокутну будівлю-сховище площею 790 м² (будівельний комплекс № 14)⁵⁴. Проте всі сучасні уявлення про античні пам'ятки такого роду і весь археологічний контекст свідчать проти їх сакрального призначення. За основні критерії, що відповідають поняттю «святилище», звичайно, правлять: відповідність культового об'єкта опису в письмових джерелах; його незвичайна форма й конструкція; жертвовий характер знахідок; розташування пам'ятки на місці, яке особливо виділяється; аналогії з культовими спорудами, відомими в інших місцях, та ін.⁵⁵. Як видно, святилище визначає низка характерних та усталених ознак. Разом з тим вирішальним, а іноді єдиним аргументом на користь належності того чи іншого археологічного комплексу до культового є наявність серед знахідок у ньому типових предметів сакрального призначення, наприклад, теракот, присвятних графіті, курильниць, різноманітних амулетів, вотивів тощо⁵⁶. А в комплексах, про які йдееться, **нічого** (у буквальному значенні цього слова) подібного знайдено не було. Це й не дивно.

Досить поглянути на опублікований план залишків будівлі, дослідженої на поселенні Козирка-2 та інтерпретованої як «местная модификация типично греческого храма в антах»⁵⁷, і порівняти його з пам'ятками, відомими як у Греції, так і в Північному Причорномор'ї (у тому числі в найближчих межах Ольвійського поліса), щоб зрозуміти, що до *templum in antis*⁵⁸ він не має абсолютно ніякого відношення. Можливо, це залишки будівлі, яка мала характер домашнього святилища, пов'язаного з культом вогню й домашнього вогнища. Такий комплекс, наприклад, відкрито в одному з приміщень житлового будинку другої половини VI ст. до н. е. в Тірітаці⁵⁹. Проте залишки будівлі в Козирці-2 більше нагадують звичайні житлово-гospодарчі комплекси, характерні як для цього, так і для інших

синхронних поселень Нижнього Побужжя⁶⁰. Щодо так званого вівтаря, відкритого в козирському «храмі», слід зазначити, що в грецьких святилищах розглядуваного часу в інтер'єрі храму знаходилася лише спеціальна лава чи база для культової статуї⁶¹. Вівтар розташовувався зовні і складав самостійний структурний елемент будь-якого теменосу⁶². Наявність же примітивних споруд вівтарного призначення всередині грецьких культових будівель (включаючи центральне вогнище, яке слугувало за вівтар з розташованими навколо нього лавами) була притаманна періоду «темних віків»⁶³.

Стосовно так званого святилища на Старій Богданівці-2 (будівельний комплекс № 23) дослідники висловилися настільки красномовно, що це, на наш погляд, знімає взагалі необхідність проведення будь-якої контрапрограмм: «само старобогдановське «святилище» в смислі вещественных остатков являетя практическим стерильным: его дата устанавливается лишь по косвенным признакам (хотя, возможно, она в настоящий момент и небесспорна)»⁶⁴. За нашої думки, цей комплекс мав не культовий, а швидше за все, виробничо-господарський характер і являв собою не теменос, пов’язаний з культом вогню, а залишки великих розмірів печі. Ця піч, виходячи із зафікованих слідів довгої дії високих температур у вигляді нальоту порошкоподібного вапна⁶⁵, очевидно, і призначалася для перепалювання вапняку з метою здобуття вапна. За розмірами, конструкцією, а також відсутністю відповідних знахідок вона, можливо, узагалі належить не до античного часу.

Разом з тим упевненість авторів розкопок у помилковій інтерпретації обох комплексів просто вражас. Так, про старобогданівський об’єкт вони пишуть: «Несмотря на такое явно неблагоприятное положение с вещественными находками, отнесение самого сооружения к позднеархаическому времени в общем не вызывает сомнения»⁶⁶. Подібним чином характеризується й козирська будівля: «Несмотря на отсутствие среди находок предметов, непосредственно связанных с культом, раскрытое здание, на наш взгляд, должно быть интерпретировано как небольшой сельский храм»⁶⁷. Жодної (!) знахідки сакрального характеру не було зроблено і під час дослідження старобогданівських будівельних комплексів № 14 і 15, здогадно зарахованіх до культових споруд виключно через їхні великі розміри.

У цій ситуації дуже доречно нагадати, що, публікуючи матеріали культового золотника на іншому поселенні ольвійської хори пізньоархаїчного часу — Куцуруб-1, дослідники підкresлювали, що «наиболее важным, по существу определяющим функцию описываемого объекта, оказалось присутствие среди находок предметов культового назначения»⁶⁸. У зв’язку з цим викликає природний подив, що під час інтерпретації комплексів у Старій Богданівці-2 і Козирці-2 факт повної відсутності тут подібних предметів не завадив авторам класифікувати їх як «культові». Наявність ж тільки «кісток дитячої руки» в ямі на південній від «вівтаря» само по собі ще не може слугувати підставою для зарахування комплексу, відкритого на Козирці-2, до «сільського храму»⁶⁹.

Безумовно, виділення святилищ із ряду інших пам’яток, які відкривають на сільській території грецьких полісів, до того ж, тих, що виникли в колонізаційний період у віддалених від метрополії регіонах, не завжди є легким завданням. Тому лише ретельне, аргументоване й серйозне вивчення розкопаного комплексу в руслі основних критеріїв, що повністю відповідають поняттю «святилище» і тим більше — «храм», може бути основою для зарахування їх до розряду культових. У цьому ж випадку некоректна інтерпретація так званих культових і храмових пам’яток північної частини ольвійської округи, призвела, у свою чергу, до помилкових побудов і тих, хто довірився поглядам авторів розкопок Старої Богданівки-2 і Козирки-2⁷⁰.

На жаль, дослідники поспішили віднести комплекс розкопаних ними старобогданівських споруд до так званого «культового центра, отмечающего северную границу Ольвийского государства»⁷¹. Проте й тут вони теж погрішили проти істини, тому що, згідно з об’єктивними даними археологічної карти, на північ від цих пам’яток розташовані ще 24 населених пункти сільської округи Ольвії архаїчного часу, у тому числі 16 пам’яток на правому березі Бузького лиману⁷². Це спростовує й твердження С.Л. Соловйова про те, що в VI ст. до н. е. «Парутинське поселення», як він охрестив Ольвію, «було крайним северним пунктом

полиса, населеним греческими колонистами», маючи на увазі Березанський поліс⁷³. Насправді територіальне (а з ним, природно, і сакральне) порубіжжя поліса VI—V ст. до н. е., і не Березанського, підкреслимо, а Ольвійського, знаходилося значно північніше⁷⁴. Тому можливі святилища *extra-urban* слід шукати набагато вище від поселень, які розташувалися поблизу сіл Козирка й Стара Богданівка. Водночас не слід забувати й свідчення Геродота про те, що на північ від Ольвії було розташоване гірке джерело Ексампей, яке впадало до Гіпанісу. Його назва, як і назва самої місцевості, звідки воно витікало, давньогрецькою мовою означала «Священні шляхи»⁷⁵.

Існує думка, що грецька назва Ексампей була пов'язана з циклом міфів про гіперборейські дари Аполлону⁷⁶. Як відомо, численні релігійно-міфологічні оповіді давніх авторів про мандрівки Аполлона на північ, у крайні гіпербореїв, міцно пов'язують його ім'я з північним — північно-східним краєм еллінської ойкумені, тобто з Північним Причорномор'ям⁷⁷. Тому стійка міфологічна асоціація Аполлона з північчю в уявленні грецьких колоністів могла знайти відображення в тому, що шануваний як верховне божество й головний сакральний заступник Ольвійського поліса на етапі його заснування і становлення в іпостасі Іетрос, Аполлон з епіклезою «Борейос» був наділений ще й функціями сакрального захисника й заступника північних кордонів держави. Можливо, саме про це свідчать графіті з ольвійського Західного теменосу з присвятою «Аполлону Північному»⁷⁸. У значенні надійного стражника поліса на півночі Аполлон, очевидно, згадується і як «переможець півночі (північного вітру)» у напису на відомій березанській пластинці третьої чверті VI ст. до н. е.⁷⁹. У разі такої постановки питання ймовірне святилище *extra-urban*, що мало слугувати сакральним оберегом Ольвії з півночі, могло бути, природно, присвячено саме Аполлону Борейосу. Цілком логічно вважати, що таке святилище мало розташовуватися на крайній півночі ольвійських володінь, які, можливо, і сягали району Ексампей. Проте вирішення цього питання виходить за рамки статті.

Підсумуємо вищевикладене. Виходячи із змістовно та хронологічно близьких матеріалів другої чверті VI ст. до н. е., які свідчать про майже синхронний початок сакральної діяльності на Західному теменосі Ольвії, у Бейкушському святилищі та святилищі на о-ві Левке, можна вважати, що в Північно-Західному Причорномор'ї територіальна й релігійна експансія греків була одночасним процесом. На наш погляд, облаштування сакрального захисту регіону могло навіть дещо передувати його масовому територіальному освоєнню. Відсутність на сьогодні подібних хронологічних індикаторів для святилищ *extra-urban* на о-ві Тендрівська Коса, у Гілеї і на Гіпполаєвому мисі поки що не дає змоги вважати це положення повністю доведеним.

Разом з тим не можна не помітити чіткого хронологічного збігу часу заснування Ольвії з початком релігійної діяльності греків не тільки там, а й на прилеглій до неї території. Ця обставина, а також принцип вибору місцевознаходжень для кожного з усіх святилищ *extra-urban* відносно Ольвії, їх взаєморозташування — по основних сторонах світу — у територіальній структурі поліса і загальні призначення, що пов'язує їх, — сакральний оберіг конкретного регіону шляхом охвatu його кордонів мережею святилищ, видаються не випадковими. Пояснити це можна лише тим, що святилища *extra-urban* виникали не поступово, одне за одним як наслідок поетапного освоєння греками Нижнього Побужжя, а були, очевидно, засновані практично одночасно та являли собою чітку, взаємопов'язану систему сакральних зон, або «богоданних місць», як сказано у вищезгадуваному «Листі жерця».

Ця система мала на меті окреслити, привласнити й захистити божим провидінням простір, запланований грецькими колоністами для розселення⁸⁰, з урахуванням меж подальшого розвитку поселенської структури та використання природних ресурсів Нижнього Побужжя для забезпечення життєдіяльності поліса. Інакше кажучи, територія майбутньої ольвійської хори та поліса загалом спочатку (імовірно, у другій чверті VI ст. до н. е.) була позначена спеціальними «богоданними місцями», і подальша колонізація регіону йшла в межах окресленої ними території. Такі дії в масштабі регіону Нижнього Побужжя не можна вважати нічим іншим, як результатом цілеспрямованих, заздалегідь спланованих

і далекоглядних заходів новоствореного поліса. А це, у свою чергу, не підтверджує думку про стихійний характер колонізації Нижнього Побужжя, до якої ми раніше приєднувалися⁸¹.

Відсутність святилищ як *urban*, так і *extra-urban* у регіоні від другої половини VII ст. до початку VI ст. до н. е., тобто в період практично одноосібного існування тут поселення на о-ві Березань, і факт їх появи лише із заснуванням Ольвії ще раз підтверджують висновки тих дослідників, які вважали Березань не полісом, а емпорієм⁸². Водночас існування на всій території Нижнього Побужжя, починаючи з другої чверті VI ст. до н. е., супо грецьких святилищ, присвячених грецьким богам і героям, значно позбавляє ґрунту погляд С.Л. Солов'йова, згідно з яким населення регіону наприкінці VII — у перші три чверті VI ст. до н. е. було майже тотально варварським⁸³. Проте всі ці питання потребують подальшого вивчення.

Отже, ми ретроспективно розглянули відомі дані щодо існування полісних святилищ *extra-urban* на Нижньому Побужжі архаїчного часу. До них ми зарахували характерні культові пам'ятки, засвідчені письмовими, археологічними та нарративними джерелами на південному, східному й західному пограниччі Ольвійського поліса в VI—V ст. до н. е., а також окреслили проблему його сакрального захисту з півночі. Ці святилища, цілком імовірно, могли належати до мережі «богоданих місць», які розташовувалися не в самому місті, а на позаміських, віддалених від нього, по суті окраїнних територіях держави. За низкою даних можна припустити, що святилища *extra-urban* виникли на Нижньому Побужжі одночасно із заснуванням Ольвії і були своєрідними сакральними й територіальними маркерами просторової структури та кордонів хори й поліса загалом в архаїчну добу⁸⁴, як і подібні святилища в метрополії⁸⁵.

Крім проблеми святилищ *extra-urban* ми торкнулися питання про наявність у регіоні також полісних святилищ типу *urban* і *sub-urban*. Важливо зазначити, що ці сакральні пам'ятки, типологічно виділені для інших районів Великої Грецької колонізації як необхідні структуротвірні елементи поліса, на наш погляд, чітко проявилися і тут⁸⁶. Це ще раз свідчить про загальні механізми колоніального процесу в Чорноморському та Середземноморському басейнах і важливість вивчення релігійної діяльності колоніальних полісів, з самого початку спрямованої на сакральний захист держави, її земель і всіх її громадян.

⁸¹ Graham A.J. The Colonial Expansion of Greece // CAH. — 1982. — III. — Pt. 3². — P. 145 f.

⁸² Malkin I. Religion and Colonization in Ancient Greece. — Leiden, 1987. — P. 183. Порів.: Arist. Pol. II, V, 1.

⁸³ Vallet G. ‘La cité et son territoire dans les colonies grecques d’Occident // La città e il suo territorio. — Napoli, 1968. — P. 81 ff.; de Polignac F. La naissance de la cité grecque: cultes, espace et société VIIIe — VIIc avant J.-C. — Paris, 1984. — P. 31 ff., 95—101; Asheri D. ‘A propos des sanctuaires extraurbains en Sicile et Grande-Grecce: théories et témoignages? // Mélanges Pierre Lévêque. — Paris, 1988. — P. 1—15; Malkin I. Op. cit. — P. 160, 183; Hansen M.H. The Hellenic Polis // A Comparative Study of Thirty City-State Cultures. — Copenhagen, 2000. — P. 164.

⁸⁴ Marinatos N. What were Greek Sanctuaries? // Greek Sanctuaries. New Approaches. — London; New-York, 1993. — P. 230.

⁸⁵ Русєєва А.С. Исследования Западного теменоса Ольвии // ВДИ. — 1991. — № 4. — С. 123 сл.

⁸⁶ Русєєва А.С. Милет — Дилемы — Борисфен — Ольвия. Проблемы колонизации Нижнего Побужья // ВДИ. — 1986. — № 2. — С. 51—52.

⁸⁷ Леви Е.И. Материалы ольвийского теменоса (общая характеристика) // Ольвия. Теменос и агора. — М.; Л., 1964. — С. 131 сл.

⁸⁸ Назаров В.В. Святилище Афродиты в Борисфене // ВДИ. — 2001. — № 1. — С. 154—164.

⁸⁹ Кодуб Ю.И. Древнейшее святилище Ольвии // Ольвия. — К., 1975. — С. 139—163.

⁹⁰ Carter J.C. Sanctuaries in the Chora of Metaponto // Placing the Gods. Sanctuaries and Sacred Space in Ancient Greece. — Oxford, 1994. — P. 160—161; Malkin I. Religion and Colonization ... — P. 183.

⁹¹ Malkin I. Territorial Domination and the Greek Sanctuary // Religion and Power in the Ancient Greek World. — Uppsala, 1996. — P. 76—77.

⁹² Hansen M.H. The Hellenic Polis... — P. 164; de Polignac F. Cults, Territory and the Origins of the Greek City-State. — Chicago, 1995. — P. 21—25, 33—41.

- ¹³ Русская А.С. Древнегреческие ландшафтные святилища в Северном Причерноморье // Боспорский феномен: погребальные памятники и святилища: Материалы Междунар. конф. — Ч. 2. — СПб., 2002. — С. 271 сл.
- ¹⁴ Wąsowicz A. Lieux de culte extra-urbains dans le monde colonial grec de la mer Noire // Kwartalnik Historii kultury materialnej. — 1998. — N 1—2. — P. 197—201.
- ¹⁵ Русская А.С. Вопросы развития культа Ахилла в Северном Причерноморье // Скифский мир. — К., 1975. — С. 181—182.
- ¹⁶ Охотников С.Б., Островерхов А.С. Святилище Ахилла на острове Левке (Змеином). — К., 1993. — С. 106.
- ¹⁷ Herod. IV, 55, 76.
- ¹⁸ Тункина И.В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII — середина XIX в.). — СПб., 2002. — С. 452 сл.; Назаров В.В. Гидроархеологическая карта черноморской акватории Украины. — К., 2003. — С. 71—74.
- ¹⁹ Зограф А.Н. Находки монет в местах предполагаемых античных святилищ на Черноморье // СА. — 1941. — № 7. — С. 152 сл.; Назаров В.В. Указ. соч. — С. 73.
- ²⁰ Скряжинская М.В. Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье. — К., 1991. — С. 27.
- ²¹ Ptolem. Geogr. III, 5, 2; Anonym. Peripl. 53.
- ²² Русская А.С. Религия и культуры античной Ольвии. — К., 1992. — С. 119—120.
- ²³ IOSPE. II, 327.
- ²⁴ Русская А.С., Виноградов Ю.Г. Лист жерца з Гілєї // Золото степу. Археологія України. — Шлєзвіг, 1991. — С. 200—201.
- ²⁵ Русская А.С. Религия и культуры ... — С. 145.
- ²⁶ Herod. IV, 8—9; 76—78.
- ²⁷ Русская А.С. Земледельческие культуры в Ольвии докесского времени. — К., 1979. — С. 142.
- ²⁸ Русская А.С. Религия и культуры... — С. 124.
- ²⁹ Там же. — С. 35, 136—138; Русская А.С. Земледельческие культуры ... — С. 23—24.
- ³⁰ Русская А.С. Идеологические представления древних греков Нижнего Побужья в период колонизации // Обряды и верования древнего населения Украины. — К., 1990. — С. 52; Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. — М., 1989. — С. 66; Соловьев С.Л. Из истории поисков Нижнего Побужья: Борисфен и Ольвия // Античное Причерноморье. — СПб., 2000. — С. 100.
- ³¹ Тункина И.В. Указ. соч. — С. 462—463.
- ³² Paus. V, 13, 8—11; 14, 8—10; Şahin M.Ç. Die Entwicklung der griechischer Monumentalaltäre. — Bonn, 1972. — S. 16—35; Aktüeli D. Altäre in der archaischen und klassischen Kunst // IA. — 28. — 1996. — S. 68—69; Гайдукевич В.Ф. Античные города Боспора. Мирмекий. — Л., 1987. — С. 65—98; Молева Н.В. Очерки сакральной жизни Боспора. — Н. Новгород, 2002. — С. 16 сл.
- ³³ Див., например: Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота. — М., 1984. — С. 284—285, прим. 367—368.
- ³⁴ Herod. IV, 53; Dio Chrys. Or. XXXVI.
- ³⁵ Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрецко В.М. Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта). — К., 1990. — С. 39—40, № 105—106; 69—70, № 142—143; Виноградов Ю.А. Городище Станислав (основные итоги исследований 1982, 1988—91 гг.) // АЗ. — 2002. — № 2. — С. 88—106.
- ³⁶ Былкова В.П. Основні результати дослідження поселення «Садиба Литвиненко» (Станіслав-2) // АЗ. — 2002. — № 2. — С. 123.
- ³⁷ Русская А.С. Религия и культуры ... — С. 110—111.
- ³⁸ Скряжинская М.В. Какому божеству поклонялись ольвиополиты в святилище на Гиппополаевом мысу? // АВ. — 2002. — № 9. — С. 204 сл.
- ³⁹ Славин Л.М. Некоторые итоги изучения ольвийской хоры // ХКААМ. — М., 1976. — С. 181; Русская А.С. Религия и культуры ... — С. 85, 111, 114—115; Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрецко В.М. Сельская округа Ольвии. — К., 1989. — С. 89—90; Нейхардт А.А. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии. — М., 1982. — С. 216, 226; Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А. Указ. соч. — С. 285; Виноградов Ю.А. Указ. соч. — С. 88.
- ⁴⁰ Крыжицкий С.Д. и др. Сельская округа Ольвии ... — С. 86; Русская А.С. Религия и культуры ... — С. 84—85; В.П. Былкова припускає, що згадуване святилище могло маркувати в той час східний кордон хори Ольвії (див.: Былкова В.П. Поселения на Нижнем Днепре в аспекте скіфо-грецких отношений // АВ. — 2000. — № 7. — С. 125).
- ⁴¹ Русская А.С. Культові предмети з поселення Бейкуш поблизу острова Березані // Археологія. — 1971. — Вип. 2. — С. 22—29; Русская А.С. Земледельческие культуры... — С. 127—

- 137; Буйских С.Б. Исследование святилища Ахилла на Бейкушском мысу (предварительные итоги) // ХСБ. — 2001. — Вып. 11. — С. 34—43.
- ⁴² Молева Н.В. Очерки... — С. 70—71.
- ⁴³ Русеева А.С. Земледельческие культуры ... — С. 131; Буйских С.Б. Исследование святилища... — С. 37 сл.
- ⁴⁴ van Straten F. 'Gifts to the Gods' // Faith, Hope and Worship. — Leiden, 1981. — P. 61 f.; Hägg R. Gifts to the Heroes in Geometric and Archaic Greece // Gifts to the Gods. — Uppsala, 1987. — P. 99 f.
- ⁴⁵ Hägg R. Osteology and Greek Sacrificial Practice // Ancient Greek Cult Practice from the Archaeological Evidence. — Stockholm, 1998. — P. 49—55.
- ⁴⁶ Burkert W. Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche. — Stuttgart, 1977. — S. 112 f.; Kron U. Kultmahle im Heraion von Samos archaischer Zeit // Early Greek Cult Practice. — Stockholm, 1988. — P. 135 f.
- ⁴⁷ Abramson H. Greek Hero-Shrines. — Berkeley, 1978. — P. 200.
- ⁴⁸ Крыжицкий С.Д. и др. Сельская округа Ольвии ... — С. 85. — Рис. 32, 1.
- ⁴⁹ Burkert W. Op. cit. — S. 307.
- ⁵⁰ Nilsson M.P. Geschichte der griechischer Religion. 2 Aufl. — München, 1955. — S. 103, 132.
- ⁵¹ Burkert W. Griechische Religion... — S. 142—157, 312—319; Ehrhardt H. Samothrake: Heiligtümer in ihrer Landschaft und Geschichte als Zeugen antiken Geisteslebens. — Stuttgart, 1985. — S. 145 ff.; Bremmer J.N. Götter, Mythen und Heiligtümer in antiken Griechenland. — Darmstadt, 1996. — S. 31 ff.; Худяк М.М. Из истории Нимфея. — Л., 1962. — С. 18—30, 36 сл.; Масленников А.А. Сельские святилища античного Боспора // Боспорский феномен: греческая культура на периферии античного мира. — СПб., 1999. — С. 125—132.
- ⁵² Русеева А.С. Исследования Западного теменоса... — С. 124 сл.; Леви Е.И. Указ. соч. — С. 131 сл.
- ⁵³ Русеева А.С. Милет — Диодимы ... — С. 51 сл.: Она же. К вопросу об основании ионийцами Ольвии // ВДИ. — 1994. — № 4. — С. 169.
- ⁵⁴ Головачева Н.В., Рогов Е.Я. Раскопки архаического святилища на хоре Ольвии, Украина // Изучение культурных взаимодействий и новые археологические открытия. — СПб., 1995. — С. 54—55; Головачева Н.В., Марченко К.К., Рогов Е.Я. Уникальные сооружения северного района ольвийской хоры // РА. — 1998. — № 3. — С. 99—109; Golovacheva N.V., Marcenko K.K., Rogov E.Ja. Les constructions insolites trouvées dans la zone septentrionale de la chôra d'Olbia: règle ou hasard? // Religions du Pont-Euxin. — Paris, 1999. — P. 65—73; Golovacheva N.V., Rogov E.Ja. Note of the Rural Temple on the Northern Edge of the Archaic Chora of Olbia // North Pontic Archaeology. — Leiden, 2001. — P. 143—148.
- ⁵⁵ Рusanova И.П. Истоки славянского язычества. — Черновцы, 2002. — С. 11.
- ⁵⁶ Бутягин А.М., Чистов Д.Е. Факторы выделения античных святилищ VI—IV вв. до н. э. // Святилища: археология ритуала и вопросы семантики. — СПб., 2000. — С. 65—67.
- ⁵⁷ Головачева Н.В., Марченко К.К., Рогов Е.Я. Уникальные сооружения... — С. 101.
- ⁵⁸ Див., например: Gruben G. Griechische Tempel und Heiligtümer. 5 Aufl. — München, 2001. — S. 28. — Abb. 16; Lawrence A. W. Greek Architecture. 5th ed. — New York; London, 1996. — P. 58 ff., 62 ff., 94 ff.; Крыжицкий С.Д. Архитектура античных городов Северного Причерноморья. — К., 1993. — С. 111—113. — Рис. 75; Крыжицкий С.Д., Буйских А.В. Античные храмы Северного Причерноморья // Боговете на Понта. — Варна, 1998. — С. 76 сл.
- ⁵⁹ Гайдукевич В.Ф. Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг. // МИА. — 1952. — № 25. — С. 77—86.
- ⁶⁰ Крыжицкий С.Д. и др. Сельская округа Ольвии... — С. 51—52, 122—123.
- ⁶¹ Mazarakis Ainian A.J. Early Greek Temples: their Origin and Function // Early Greek Cult Practice. — Stockholm, 1988. — P. 116.
- ⁶² Bergquist B. The Archaic Greek Temenos. — Lund, 1967. — P. 5—6.
- ⁶³ Mazarakis Ainian A.J. Op. cit. — P. 109—110.
- ⁶⁴ Головачева Н.В., Марченко К.К., Рогов Е.Я. Уникальные сооружения... — С. 108—109.
- ⁶⁵ Марченко К.К., Головачева Н.В. Новый тип строительных комплексов позднеархаического времени в Нижнем Побужье // КСИА. — 1985. — № 182. — С. 35.
- ⁶⁶ Марченко К.К., Доманский Я.В. Два поселения Нижнего Побужья архаического времени // Stratum-Plus. — 1999. — № 3. — С. 37.
- ⁶⁷ Головачева Н.В., Рогов Е.Я. Сельский храм и зольник у поселения Козырка-II на хоре Ольвии // Боспорский феномен: погребальные памятники и святилища. — СПб., 2002. — Ч. 2. — С. 43.
- ⁶⁸ Марченко К.К., Доманский Я.В. Культовый зольник на поселении Куцуруб-I // КСИА. — 1983. — № 174. — С. 40.

⁶⁹ Головачева Н.В., Рогов Е.Я. Op. cit. — Р. 148.

⁷⁰ Див., наприклад: Русеева А.С. Идеологические представления... — С. 57; Русеева А.С. Древнегреческие ландшафтные святилища... — С. 274; Bravo B. Luoghi di culto nella *chora coloniale die Olbia Pontica* // Problemi della *chora coloniale* dall'Occidente al Mar Nero. — Taranto, 2001. — Р. 221—266.

⁷¹ Головачева Н.В., Марченко К.К., Рогов Е.Я. Указ. соч. — С. 109.

⁷² Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М. Античные поселения... — С. 11. — Рис. 4, 70—94. — С. 32—36.

⁷³ Соловьев С.Л. Из истории полисов... — С. 99; Соловьев С.Л. Архаическая Березань (историко-археологический очерк) // АВ. — 2000. — № 7. — С. 302.

⁷⁴ На північ від Ольвії зафікована густа мережа з 54 населених пунктів того часу, з них 46 — на правому березі Бузького лиману; див.: Крыжицкий С.Д. и др. Античные поселения... — С. 26—36.

⁷⁵ Herod. IV, 52.

⁷⁶ Островерхов А.С. Ольвия и торговые пути Скифии // ДСЗП. — К., 1981. — С. 86.

⁷⁷ Ельницкий Л.А. Легенда о «гиперборейских дарах» Аполлону и пути ее распространения // МАСП. — 1962. — Вып. 4. — С. 209 сл.

⁷⁸ Русеева А.С. Религия и культуры... — С. 48—49; Виноградов Ю.Г., Русеева А.С. Граффити из святилища Аполлона на Западном теменосе Ольвии // Хеб. — 2001. — Вып. II. — С. 136—137.

⁷⁹ Русеева А.С. Милет — Диодимы... — С. 59—60.

⁸⁰ Русеева А.С. Древнегреческие ландшафтные святилища... — С. 275.

⁸¹ Крыжицкий С.Д. и др. Сельская округа Ольвии... — С. 40—41.

⁸² Див., наприклад: Виноградов Ю.Г. О политическом единстве Березани и Ольвии // ХКААМ. — М., 1977. — С. 80 сл.

⁸³ Соловьев С.Л. Из истории полисов... — С. 97 сл.; Соловьев С.Л. Архаическая Березань... — С. 298—299; Solovjov S.L. Ancient Berezan (Colloquia Pontica 4). — Leiden, 1999. — Р. 34 ff.

⁸⁴ Подібний принцип сакрального захисту території Ольвійської держави, імовірно, діяв і в пізніші епохи. Див.: Русеева А.С. Земледельческие культуры... — С. 138—139; Отрешко В.М. Посвящения Ахиллу Понтарху как один из критериев определения границ Ольвийского государства // ПДКСП. — К., 1979. — С. 80 сл.; Носова Л.В. О культовых зольниках античных поселений Северо-Западного Причерноморья // Боспорский феномен: погребальные памятники и святилища. — СПб., 2002. — Ч. 2. — С. 66.

⁸⁵ Mertens D. Some Principal Features of West Greek Colonial Architecture // Greek Colonists and Native Populations. — Canberra; Oxford, 1990. — Р. 376.

⁸⁶ Порів.: Wqsowicz A. Op. cit. — Р. 200.

Одержано 06.11.2003

С.Б. Буйских

СВЯТИЛИЩА EXTRA-URBAN ЭПОХИ ГРЕЧЕСКОЙ КОЛОНИЗАЦИИ НИЖНЕГО ПОБУЖЬЯ

В статье рассмотрены данные о наличии греческих святилищ *extra-urban* в Нижнем Побужье архаического времени. На основе комплексного использования источников сделан вывод о том, что, как и в других районах Великой Греческой колонизации, они были необходимым структурообразующим элементом полиса и здесь. Эти святилища возникли в регионе одновременно с основанием Ольвии и были своеобразными сакральными и территориальными индикаторами пространственной структуры и границ Ольвийского государства.

S.B. Byiskih

EXTRA-URBAN SANCTUARIES OF THE GREEK COLONIZATION PERIOD IN THE LOWER BUG RIVER REGION

The article discusses the existence of Greek *extra-urban* sanctuaries in the Lower Bug Region in the Archaic period. A complex analysis of the sources has led us to a conclusion that they were an obligatory structural element of the polis there, just as in the other regions covered by the Great Greek Colonization. These sanctuaries emerged in the region synchronously with the foundation of Olbia, and they served as specific indications of spatial structure and boundaries of the Olbian State.

О СТЕПЕНИ ДОСТОВЕРНОСТИ ОДНОГО СЮЖЕТА ЖИТИЯ КОНСТАНТИНА ФИЛОСОФА

Статья посвящена анализу одного из сюжетов Жития Константина Философа, повествующего о пребывании будущего славянского просветителя в Крыму во время его «хазарской миссии».

Одним из основных письменных источников по истории Крыма «хазарского периода» является Житие Константина Философа (ЖК). В задачу настоящей работы не входит анализ всех сведений о деятельности будущего славянского просветителя на территории полуострова. Рассмотрен лишь один из эпизодов данного агиографического произведения.

В период пребывания Константина в Херсоне: «Пришел же с войском хазарский полководец, окружил христианский город и осадил его. Узнав же об этом, Философ пошел к нему без колебаний и, беседуя с ним и поучая, укротил его, и обещавшись ему креститься, отошел, не причинив никакого вреда этим людям».

Вернулся же и Философ на свой путь и, когда в первом часу он молился, напали на него венгры, воя как волки, желая убить его. Он же не испугался, не прервал своей молитвы, лишь взывая «Господи помилуй», ибо кончал уже службу. Они же, увидев (это), по божему повелению стали кроткими и начали кланяться ему и, выслушав из уст его слова поучения, отпустили его со всеми сопровождающими»¹.

В Херсоне Константин провел зиму 860—861 гг.². Житие было составлено между 869 и 880 гг.³, а информация о «хазарской миссии», вероятно, заимствована из собственноручного доклада Константина⁴. Таким образом, можно предполагать, что, в основном, исторические сведения, содержащиеся в данном агиографическом сочинении, отражены близко к действительности.

Большинство исследователей, обращавшихся к данному отрывку, только констатировали факты, принимая их за достоверные, а дискуссия сводилась главным образом к локализации «осажденного города» и места нападения на Константина венгров⁵. Некоторые авторы объединяли оба эпизода, считая венгров частью хазарского войска⁶. К. Цукерман выдвинул гипотезу, согласно которой снятию осады с «христианского города» способствовали венгры, спугнувшие хазар⁷.

В.П. Шушарин, согласившись, что «данные об «укрощении» варваров — стереотип, характерный для агиографии», все же склоняется к «достоверности свидетельства о контакте византийского миссионера с мадьярами»⁸. Близкую точку зрения в одной из последних работ изложил С.Б. Сорочан⁹.

Мы в тезисной форме попытались обосновать, что «сюжет о снятии Константином осады с «христианского» города и избавлении от венгров является традиционным для житийной литературы и, вероятно, в действительности, не имел места»¹⁰.

Рассматриваемый отрывок, равно как и история пребывания Константина в Крыму, содержится в VIII главе Жития¹¹.

В связи с тем что Константин, находясь в Херсоне в период подготовки путешествия в Хазарию, организовал поиск и перенесение в город мощей папы Климента, «крымский эпизод» его жизни кроме освещения в Житие, описан и в других источниках.

Основные из них следующие¹².

Итальянская легенда (ИЛ), или «Слово о перенесении мощей Св. Климента», — латинская версия рассказа о Константине, поиске им мощей папы Климента и о перенесении их впоследствии из Херсонеса в Рим. Источником для ИЛ, составленной епископом г. Веллетри Гаудерием (ок. 882 г.) и переработанной в начале XII в. Львом Остийским, было Житие Константина Философа, однако более ранняя его редакция, чем дошедшая до нас¹³.

Письмо Анастасия Библиотекаря, главы папской канцелярии, вышеупомянутому епископу Гаудерику (875—879). В письме Анастасий излагает сжатый латинский перевод сочинений Константина о находке мощей Климента, похвальное слово Клименту, а также передает рассказ Митрофана, митрополита Смирнского — очевидца пребывания Константина в Крыму (Митрофан находился здесь в ссылке)¹⁴.

Сопоставим информацию VIII главы ЖК с соответствующими эпизодами ИЛ и Письма Анастасия Библиотекаря. Для этого разобъем события на отдельные эпизоды, в соответствии с последовательностью упоминания в источнике¹⁵.

Рассмотрим указанные сюжеты.

1. Факт прибытия хазарского посольства в Константинополь, отмеченный ЖК, подтверждается ИЛ. Причем в обоих источниках эти эпизоды переданы близко друг к другу. В письме Анастасия сюжет отсутствует. Однако фраза Митрофана Смирнского, что Константин был направлен в Хазарию «проповедовать слово Божие», перекликается с изложением сюжета в ЖК и ИЛ. Не вдаваясь в выходящие за рамки настоящей работы дискуссии о причинах и характере хазарско-византийских контактов в то время, присоединимся к мнению тех исследователей, которые обоснованно считают, что приезд посольства хазар в Константинополь — вполне реальное историческое событие.

2. Факт отправки императором Константина во главе посольства подтверждается всеми рассматриваемыми источниками, а также житием Мефодия¹⁹. ИЛ сообщает, что Михаил при этом посоветовался с патриархом. Таким образом, вряд ли стоит сомневаться в «хазарской миссии» Константина²⁰.

3. Приезд Константина в Херсон и изучение здесь иностранных языков засвидетельствованы ЖК и ИЛ. Разница заключается, в том, что, согласно Житию, Константин изучает еврейский язык, а также знакомится с «самаритянским» и «русским». В ИЛ он изучает только язык хазар. Наша цель не в том, чтобы поставить точку в многолетней дискуссии: какие языки осваивал в Херсоне будущий создатель славянской азбуки²¹. Но это, скорее всего, действительно реальное историческое событие.

Вероятно, Константин знакомился с древнееврейским языком. Его миссия проходила непосредственно перед принятием хазарами в качестве государственной религии иудаизма. Конечно, по вопросу о времени данного события существуют различные точки зрения. Так как источники, повествующие об этом, фрагментарны и противоречивы, в зависимости от степени доверия конкретного автора тому или иному информатору и вычислялась дата иудаизации хазар: 620—621 гг. (основание — письмо царя Иосифа); первая половина VIII в. (Иегуда Гелеви); конец VIII — начало IX в. (Аль-Масуди); начало 860-х гг. (Житие Константина Философа). Кроме того, некоторые ученые на основании письма хазарского царя Иосифа²² указывают на двухстадийную иудаизацию хазар, а О. Прицак — на трехстадийную²³.

В настоящее время убедительной представляется точка зрения, высказанная Д. Марквартом, Г. Вернадским²⁴ и в наиболее завершенной форме сформулированная К. Цукерманом, о принятии хазарами иудаизма в качестве государственной религии около 860 г., по К. Цукерману — около 861 г.²⁵.

Очевидно, древнееврейский язык среди хазарской элиты, с которой и общался Константин, уже получил распространение. Судя по источнику, ему предстояло вести дискуссии в первую очередь именно с иудейскими священниками.

Не претендую на решение проблемы «самаритянских книг» и «русских письмен», отметим, что о них ничего не сообщает ИЛ. В ЖК при упоминании о «еврейской речи и письме» философ делает это непосредственно сам, в пассаже же с самаритянским и русским языками он это совершает с помощью молитвы и «знания от Бога».

4. Открытие Константином мощей Св. Климента подтверждают все источники, и, вероятно, эти сведения достоверны²⁶.

5. Сюжет о снятии Константином осады с «христианского» города и нападении на него венгров содержится только в ЖК. В письме Анастасия есть упоминание, что Философ часто находился в Херсоне, «то приезжая туда, то уезжая обратно, потому что этот город пограничен с Хазарской землею»²⁷, но при этом ни на какие эксцессы с ним во время подобных поездок нет даже намека. Важным представляется то, что о таких случаях не сообщает ИЛ, основанная, как уже отмечалось, на более ранней редакции ЖК. А ведь данный эпизод, будучи реальным историческим событием, вряд ли был бы обойден вниманием автора ИЛ. Нет даже косвенных сведений о

Эпизод	Житие Константина ¹⁶	Итальянская легенда ¹⁷	Письмо Анастасия ¹⁸
1. Прибытие в Константинополь хазарского посольства	«Пришли же к цесарю послы от хазар с просьбой о присылке им ученика для разъяснения положений христианства	«В ту пору до згяданого післярія (Михаїла... — <i>Anat.</i>) прийшли послі Хазар, просячи й благачин, щоб зволін післати до них яко-го іменного мужа, щоб іх правліво навчив католицької віри»	Примо не сообщается
2. Направление императором Михаилом III Константина в Хазарии	«Тогда стал искать кесарь Философ да, когда нашел его, рассказал ему о хазарском лесе, говоря: «Иди, Философ, к людям тем...»	«Толі імператор разом з патріархом відбувши на-раду, покликавши чаганого фільософа (Константина. — <i>Anat.</i>), постав його туди (в Хазарію. — <i>Anat.</i>)...»	«Он (Митрофан Смирнский. — <i>Anat.</i>) передал нам, что Константин Философ направленный императором Михаилом в Хазарию проповедо-вать слово божие...»
3. Присезд Константина в Херсон и изучение иностранных языков	«Тогда же пустился в путь и, когда доехал до Херсона, научился здесь еврейской речи и письму, перенеся во-семь частей грамматики... иесий самаритянин... принес самаритянские книги и показал ему... Философ затворился в доме и отдался молитве и, принеся знание от бога, начал читать (этн) книги без ошибок.	«... приготовивши все потребне... прибув-ло Херсона, що лежить в суспільні і сумеж-ності з землею Хазарів, і тут трохи задер-жив ся, щоб вивчити ся язика того народа»	Не сообщается
4. Поиск и перенос в Херсон монхов св. Климентта, убили «архипастора, и весь клир, и благоче-ствных мужей» отправиться на поиски и раскотки монхов, которые нашли и миссию в город	Сообщается о том, что Константин узнал о монахах св. Клиmentта. Там всі загадані (местные жи-тели. — <i>Anat.</i>), як не глупої, але залиш-ріжих народів» ничего об этом не знали.	Константин начал распространять о пребывании Константина распоряжении о том, будучи не тузем-ца, «но все жители того места, будучи не тузем-ци, а привычные из разныхварварских народов, даже лютые разбойники, уверяли, что ничего не знают о том, что он говорит». Константин убеж-дает местного епископа предпринять поиск:	Константин распоряжал о пребывании Константина в Херсоне
5. Снятие Константина с «христиан- ского» города и нападе-ние на него венгров	См. отрывок выше	Не сообщается	... в порядке, описанном самим Философом в его историческом рассказе»

каких-то неприятностях с императорским послом и у очевидца событий Митрофана Смирнского. Таким образом, из всех сюжетов VIII главы ЖК только рассматриваемый не находит подтверждения в других источниках. Можно предполагать, что он представляет собой вставку, появившуюся только в более поздних версиях ЖК.

Проанализировав византийскую агиографическую литературу VIII—IX вв., мы пришли к выводу о том, что подобные сюжеты традиционны для житийной литературы IX в.

Например, в Житии Георгия Амастридского есть такой эпизод: «Было нашествие неприятеля и притом более тяжкое каких-либо когда-либо упоминаемых нашествий». Далее описывается жестокость завоевателей — арабов. «Но вот чудо: среди всех этих сцен святой (Георгий) не растерялся душой от страха, не думал о том, как бы избежать собственного плена, не помыслил и не сделал ничего низкого, но высоко подняв свою голову, взял в руки победное знамя креста и держа щит веры, пробегает соседние села; как добный пастырь при нашествии волков, так он при нашествии врагов собирает всех пасомых и, утвердив их внутри града, как бы внутри ограды, сам обходит кругом вне безоружный, подвергаясь опасности за отечество... спасает теперь обходом одного иерея город многолюдный и обращает вспять народ, исполненный бешенства, стремящийся стереть (с лица земли) все наследие Христа, поражая его и побеждая молитвами, как стрелами, и заставляя унести домой свойстыд»²⁸.

По мнению В.Г. Васильевского, Жития Константина Философа и Георгия Амастридского имеют сходные черты²⁹. Он датирует последний источник временем второго иконоборческого периода³⁰. Х. Лопарев же определяет дату написания Жития около 865 г.³¹. С мнением В.Г. Васильевского соглашается и И. Шевченко³².

Из Жития Антония Нового можно узнать, что св. Антоний, до пострижения Иоанн, уговаривает арабов, осадивших город Атталию, не захватывать его³³. Данное сочинение, вероятно, было составлено в 870-х гг.³⁴.

Согласно Житию Иллариона Грузина (написано между 867 и 886 гг.), во время путешествия в Палестину на него напали арабы и хотели убить. Но волею божьей арабы окаменели, святой исцелил их и продолжил свое путешествие³⁵.

Григорий Декаполит, плавая по Эгейскому морю, попал в руки «славянских» морских разбойников, но был ими отпущен без вреда³⁶.

В Житии Иоанна Готского (составлено между 815 и 842 гг.³⁷) есть следующий эпизод: «Лонгин, ученик его (Иоанна). — Авт.), возвращаясь из святого града Иерусалима, захвачен был Сарацинами и, уж взнесенный на крест, призвал на помощь заступление преподобного: и тогда явился ему воочию св. отец, и тотчас протонатарий эмира, дав пятьсот милиарисий, снял его (со креста) и освободил. И еще раз он был захвачен другими и снова обратился к преподобному, молясь об освобождении: и внезапно спали узы с ног его, и он был спасен»³⁸.

Почему рассматриваемый эпизод попал в текст ЖК? Вероятнее всего, он мог быть в какой-то мере заимствован из сочинений самого Константина. Анастасий, излагая их, сообщает, что «место (могила Климента. — Авт.) лежит на окраине царства, и различные варварские толпы весьма часто наезжают туда... толпы язычников со всех стран стали увеличиваться... место опустело и сделалось необитаемым, храм разрушился, и вся часть Херсонской страны пришла в упадок, так что видно было, что епископ Херсона с очень немногочисленным народонаселением оставался внутри того города, да и те казалось, были скорее жители тюрьмы, чем города»³⁹. По ИЛ: «Ибо уже от долгого времени из-за вины и халатности жителей чудо морского отлива... перестало показываться... Из-за множества варварских нападений это место опустело и храм был забыт и разрушен и большая часть той околицы стала почти безлюдной и незаселенной»⁴⁰.

В связи с этим акцентируем внимание еще на двух моментах — степени варварской угрозы Херсону и толковании слов Митрофана Смирнского о нахождении Херсона на границе с хазарской территорией. Обычно исследователи, цитируя замечание Митрофана: «Город пограничен с хазарской землею», делают вывод о прохождении границы хазарских владений в непосредственной близости от Херсона или византийских территорий в его округе⁴¹. Но если рассматривать эти слова, переданные Анастасием, в контексте произведений Константина напрашиваются иные выводы. (Вряд ли стоит сомневаться, что и Митрофан в своем изложении ориентиро-

вался в первую очередь на версию Константина, отсюда и такая близость его информации к ИЛ. Глава папской канцелярии особо отмечает, что Митрофан «передал нам» свой рассказ «в порядке, описанном самим Философом в его историческом рассказе»⁴². Кроме того, скорее всего именно через Митрофана Анастасий приобрел три сочинения Константина, о которых он упоминает в своем письме⁴³.)

Приведем отрывок полностью: «Он (Митрофан. — Авт.) передал нам (Анастасию. — Авт.), что Константин Философ, направленный императором Михаилом в Хазарию проповедовать слово Божие, находясь часто в Херсоне, то приезжая туда, то уезжая обратно, потому что этот город пограничен с Хазарской землею, стал внимательно разведывать, где храм, где гробница, где те знаки блаженного Клиmenta»⁴⁴. Рассказ Митрофана перекликается с Житием Славянского Просветителя, согласно которому Константин во время своей «хазарской миссии» останавливался в Херсоне как по пути в Хазарию, так и по возвращении оттуда⁴⁵. По ИЛ, Философ «прибыл в Херсон, который лежит по соседству и граничит с землей хазар»⁴⁶. Во время пребывания в городе Константин, что отмечают все источники, на время покидал его для поисков могилы Клиmenta, выяснения обстановки в округе. Для него Херсон был тем же, что и для Петronы Каматира за 20 лет до этого⁴⁷, — ближайшим к хазарам византийским городом, перевалочной базой, где перед поездкой непосредственно в Хазарию можно было запастись всем необходимым и узнать обстановку на границах византийских владений: «Итак, сей Петрон, достигнув Херсона, оставил хеландии в Херсоне; посадив людей на транспортные корабли, он отправился к месту на реке Танаис, в котором должен был строить крепость»⁴⁸. Поэтому слова Митрофана ни в коем случае не следует понимать буквально. Херсон, по источнику, не пограничный (буквально), но ближайший к хазарам византийский город, откуда Константин начинал свое путешествие, занимался миссионерской деятельностью и куда вернулся на обратном пути.

Нам также представляется несколько преувеличенной угроза нападения на Херсон врагов, о которой обычно говорят. Действительно, с одной стороны, Анастасий, излагая сочинения Константина, пишет о жителях Херсона, как о заключенных в тюрьме. Но с другой, Митрофан проживал не в самом городе, а «недалеко» от него⁴⁹. Константин, светское и церковное руководство Херсона организовали торжественную церемонию перенесения мощей Клиmenta в город, при этом монхи на ночь оставили в одном из загородных храмов⁵⁰. Все это не соответствует утверждениям о постоянном нахождении врагов в ближайших окрестностях.

Ясно, что в письме Анастасия и в ИЛ подразумевается не конкретное (непосредственно в данный момент), а «историческое» запустение местности — со временем, в течение долгого периода. Сам характер источников направлен на то, чтобы показать заслугу Константина в деле поисков мощей св. Клиmenta, забытых и заброшенных местными жителями, «из-за вины и халатности» которых даже «чудо морского прибоя перестало показываться», а не отразить реальную историческую ситуацию⁵¹.

Конечно, мы не утверждаем, что политическая ситуация в Крыму в то время была полностью стабильной. С начала IX в. хазары постепенно начинают терять контроль прежде всего над юго-западной частью, а впоследствии и над всем полуостровом. В середине IX в. Византийское правительство создает здесь новую территориально-административную единицу — фему.

По мнению ряда исследователей, фема Климатов была создана летом 841 г. в ответ на появление в припонтийских степях венгров⁵², которые в середине 830-х гг. полностью перекрыли хазарам доступ к Крыму с севера⁵³, и те более не могли удерживать подвластные им территории. По мнению К. Цукермана, в 850-х гг. территория, принадлежавшая империи, ограничивалась только Херсоном и его ближайшей окружной. В результате фема Климатов была переименована в фему Херсон⁵⁴. Правда, переименование фемы может означать не столько потерю имперского контроля над Климатами или ослабление там власти, сколько коррекцию византийской политики на полуострове. Вероятно, поняв нерациональность выбора в качестве политического центра создаваемой фемы горного Юго-Западного Крыма (В.Е. Науменко считает, что территория фемы включала в себя даже Боспор⁵⁵), власти вернулись к привычному и более удачному херсонскому варианту. Соответственно по имени нового центра меняется и название фемы. К этому же выводу, анализируя данные сфрагистики, пришел и Н.А. Алексеенко⁵⁶. К. Цукерман, на наш взгляд,

убедительно показал, что ко времени путешествия Константина Философа у хазар на полуострове уже не оставалось опорных пунктов⁵⁷. А.И. Айбабин считает, что хазар изгнали из Крыма «спустя некоторое время», после 861 г., а именно ближе к 873 г. Основанием для такой хронологии послужил и анализ археологического материала, и письмо константинопольского патриарха Фотия архиепископу Боспора (в 873 г.)⁵⁸. На наш взгляд, письмо Фотия, несмотря на всю важность имеющихся там сведений, можно рассматривать только как косвенный источник. Известно, что в период Македонской династии при Василии I, после ряда попыток убедить византийских евреев принять христианство, был издан декрет об обязательном и насильственном их крещении⁵⁹. Поэтому желание Боспорского архиепископа Антония крестить иудеев можно рассматривать и как «рапорт с мест» о поддержке политики императора. Наше замечание, однако, не исключает факта прекращения хазарского господства на Боспоре к началу 870-х гг.

Очевидно, в начале 860-х гг. какие-то походы в Крым совершили хазары с попыткой вернуть себе владения или получить дань; периодически могли угрожать византийским владениям в Таврике и отряды венгров (К. Цукерман считает, что в то время между хазарами и венграми даже велась борьба за господство на полуострове, в результате которой хазары были вытеснены за его пределы⁶⁰). Иначе говоря, византийские территории в середине IX в. испытывали давление со стороны пришельцев, общая политическая ситуация была нестабильной, но прямой угрозы захвата Херсона и, вероятно, поселений всей остальной фемы не существовало.

С учетом изложенного выше напрашивается вывод о том, что эпизод из Жития Константина Философа об «укрощении» хазарского полководца и «избавлении» от венгров вряд ли имел место в действительности и был вставлен в текст в качестве одного из традиционных сюжетов агиографии того времени. Вместе с тем указанное выше не отрицает факта пребывания в округе (ближней или дальней) Херсона хазарских и венгерских военных отрядов, которые в какой-то мере могли угрожать и самому городу. Это, вероятно, отмечали Константин и Митрофан, данный факт был известен и агиографу, обработавшему его в традициях житийных произведений того времени.

¹ Сказания о начале славянской письменности. — М., 1981. — С. 78.

² Цукерман К. Венгры в стране Леведии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок. 836 – 889 гг. // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — Симферополь, 1998. — Т. 6. — С. 675.

³ Сказания о начале славянской письменности. — С. 10. Некоторые исследователи определяют более узкие хронологические границы составления Жития. См., напр.: Цукерман К. Указ. соч. — С. 677; О происхождении двоевластия у хазар и обстоятельствах их обращения в иудаизм // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — Симферополь, 2002. — Вып. 9. — С. 525–526; Байер Х.-Ф. История крымских готов как интерпретация Сказания Матфея о городе Феодоро. — Екатеринбург, 2001. — С. 75.

⁴ Zuckerman C. On the date of the khazars' conversion to Judaism and the chronology of the kings of the Rus Oleg and Igor // Revue des Etudes Byzantines. — Paris, 1995. — Т. 53. — Р. 243.

⁵ См., напр.: Васильевский В.Г. Введение в Житие Св. Стефана Сурожского // Русско-византийские исследования. — СПб., 1893. — Вып. 2. — С. ССХСП; Шестаков С.П. Очерки по истории Херсонеса в VI – X веках. Памятники Христианского Херсонеса. — М., 1908. — Вып. 3. — С. 49 – 54; Франко І. Святий Климент у Корсуні // Зап. наук. т-ва ім. Шевченка. — Львів, 1904. — Т. LX. кн. IV. — С. 220; Успенский Ф.И. История Византийской империи. — М., 1997. — Т. 2. — С. 32–36; Васильев А.А. Готы в Крыму // Изв. Гос. академии истории материальной культуры. — М.: Л., 1927. — Вып. 5. — С. 223. 227–230; Вернадский Г.В. Древняя Русь. — М.: Тверь, 2000. — С. 352; Якобсон А.Л. Раннеерединьевский Херсонес // МИА. — 1959. — № 63. — С. 46–47, 52–53; Артамонов М.И. История хазар. — Л., 1962. — С. 330–332, 354; Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В. Жизнь и гибель Херсонеса. — Харьков, 2000. — С. 260–261; Айбабин А.И. Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь, 1999. — С. 221; Байер Х.-Ф. Указ. соч. — С. 116–117, 357.

⁶ См. подр.: Цукерман К. Указ. соч. — С. 677.

⁷ Цукерман К. Там же. — С. 676–677.

⁸ Шушарин В.П. Христианизация венгров // Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси. — М., 1988. — С. 160.

- ⁹ Сорочан С.Б. «Carceris habitatores»? Положение Херсона во второй половине IX в. // Боспорские исследования. — Симферополь, 2003. — Вып. 3. — С. 79—80.
- ¹⁰ Могаричев Ю.М. К вопросу о политической ситуации в Таврике в середине IX в. // Сб. Рус. истор. об-ва. — М., 2002. — № 4(152). — С. 52—53.
- ¹¹ Правда, еще один пассаж, сообщающий о пребывании Константина на полуострове (на обратном пути из Хазарии), помещен в XII главе. Однако это тема отдельного исследования.
- ¹² Как Итальянская легенда, так и письмо Анастасия — хорошо известные источники. Тем не менее для аргументации наших выводов кратко напомним их характеристику и хронологию.
- ¹³ Сказания о начале славянской письменности. — С. 10—11.
- ¹⁴ Ягич И.В. Вновь найденное свидетельство о деятельности Константина Философа первоучителя славян св. Кирилла // Приложение к 72-му тому Записок Императорской Академии наук. — 1893. — № 6. — С. 1—2; Франко І. Святий Климент у Корсуні // Зап. наук. т-ва ім. Шевченка. — Львів, 1904. — Т. LIX. — Кн. III. — С. 204—208; Петров А. Письмо Анастасия Библиотекаря // Журн. Мин-ва нар. просвещения. — 1893. — Январь.
- ¹⁵ Так как в данном случае речь идет не об анализе текстологических нюансов, а о наличии в источниках тех или иных сюжетов, мы в основном пересказываем сюжеты, цитируя текст только в тех местах, которые считаем важными.
- ¹⁶ Цит. по: Сказания о начале славянской письменности. — С. 77—78.
- ¹⁷ Цит по: Франко І. Святий Климент у Корсуні. — Т. LX. — С. 212—213.
- ¹⁸ Цит. по: Ягич И.В. Указ. соч. — С. 9—10.
- ¹⁹ Сказания о начале славянской письменности. — С. 96.
- ²⁰ Сорочан С.Б. Указ. соч. — С. 75—76; хотя существует мнение о не «историчности описанной в Житии хазарской миссии» и соответственно изучения Константином языков в Херсоне: Штихель Р. Почему св. Кирилл выучил еврейский язык в Крыму? // Хазары. Второй междунар. симпозиум. — М., 2002. — С. 108.
- ²¹ Сорочан С.Б. Указ. соч. — С. 115—117.
- ²² Коковцов П.К. Еврейско-хазарская переписка в X в. — Л., 1932. — С. 8—10.
- ²³ Подробнее см.: Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. — М., 1990. — С. 144—171; Zuckerman C. Op. cit. — Р. 237—259.
- ²⁴ Vernadsky G. Byzantium and Southern Russia // Byzantion. — 1940—1941. — N 15. — Р. 76—86.
- ²⁵ Zuckerman C. Op. cit. — Р. 237—259.
- ²⁶ Подробнее об этом см: Уханова Е.В. Обретение мощей св. Клиmenta, папы Римского, в контексте внешней и внутренней политики Византии середины IX в. // Византийский вре-менник. — 2000. — 59.
- ²⁷ Ягич И.В. Указ. соч. — С. 10.
- ²⁸ Васильевский В.Г. Житие св. Георгия Амастридского // Русско-византийские иссле-довани. — СПб., 1893. — Вып. 2. — С. 40—41.
- ²⁹ Васильевский В.Г. Введение в Житие св. Стефана Сурожского... — С. CCXII.
- ³⁰ Васильевский В.Г. Введение в Житие св. Георгия Амастридского... — С. XCIII.
- ³¹ Лопарев Х. Византийские Жития святых VIII—IX вв. (продолжение) // Византийский Временник. — СПб., 1913. — Т. XVIII, вып. 1—4 (1911). — С. 865.
- ³² Sevcenko I. Hagiography of the iconoclast period // Iconoclasm. Birmingham. — 1975. — Р. 121—125.
- ³³ Лопарев Х. Указ. соч. — С. 114.
- ³⁴ Там же. — С. 123.
- ³⁵ Лопарев Х. Византийские Жития святых VIII—IX вв. (начало) // Византийский Вре-менник. — СПб., 1911. — Т. XVII, вып. 1—4 (1910). — С. 56—57.
- ³⁶ Васильевский В.Г. Введение в Житие св. Георгия Амастридского. — С. CII.
- ³⁷ Васильевский В.Г. Житие Иоанна Готского // Труды. — Спб., 1912. — Т. 2. — С. 427; Huxley G. On the Vita of St John of Gotthia // Greek, Roman and Byzantine Studies. — Durham, 1978. — Vol. 19, N 2. — P. 161.
- ³⁸ Васильевский В.Г. Житие Иоанна Готского. — С. 398.
- ³⁹ Ягич И.В. Указ. соч. — С. 9.
- ⁴⁰ Франко І. Святий Климент у Корсуні. — Т. LX. — С. 213.
- ⁴¹ Подр. см.: Могаричев Ю.М. Указ. соч. — С. 53.
- ⁴² Ягич И.В. Указ. соч. — С. 11.
- ⁴³ Там же. — С. 2.
- ⁴⁴ Ягич И.В. Там же. — С. 10.
- ⁴⁵ Сказания о начале славянской письменности. — С. 77—78.
- ⁴⁶ Франко І. Святий Климент... — С. 212—213.
- ⁴⁷ Цукерман К. К вопросу о ранней истории фемы Херсона // Бахчисарайский историко-археологический сборник. — Симферополь, 1997. — Вып. 1.— С. 312—316; Zuckerman C.

Short notes. Two notes on the early history of the theme of Cherson // Byzantine and modern Greek studies. — 1997. — 21.

⁴⁸ Константин Багрянородный. Об управлении империей. — М., 1989. — С. 171—173.

⁴⁹ Ягич И.В. Указ. соч. — С. 10.

⁵⁰ Лавров К. Жития херсонских святых в греко-славянской письменности // Памятники христианского Херсонеса. — СПб., 1911. — Вып. 2. — С. 130, 144.

⁵¹ Соглашаясь, что Житие Константина является «полноценным историческим источником» (Цукерман К. О происхождении двоевластия у хазар — ... С. 531), напомним справедливое замечание А.П. Новосельцева, что ставить агиографические сочинения о миссии Константина Философа в Хазарию в один ряд с историческими трудами оснований нет (Хазарское государство... — С. 33).

⁵² Цукерман К. К вопросу... — С. 320; Науменко В.Е. К вопросу о названии и дате учреждения византийской фемы в Таврике // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — Симферополь, 1998. — Вып. 6; Айбабин А.И. Указ. соч. — С. 215—216; Даэрон Ж. Двуликий Крым // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — Симферополь, 2000. — Вып. 7. — С. 297—298.

⁵³ Справедливо ради отметим, что не все исследователи считают «венгерскую угрозу» причиной создания фемы.

⁵⁴ Цукерман К. К вопросу... — С. 320.

⁵⁵ Науменко В.Е. К вопросу о характере византийско-хазарских отношений в конце VIII — середине IX вв. // Проблемы истории, филологии, культуры. — М.: Магнитогорск, 2002. — Вып. 12. — С. 550.

⁵⁶ Алексеенко Н.А. Архонтия Херсона VIII—IX вв. по данным сфрагистики // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — Симферополь, 2002. — Вып. 9. — С. 486.

⁵⁷ Цукерман К. Венгры в стране Левсдии... — С. 677; О происхождении двоевластия у хазар... — С. 529.

⁵⁸ Айбабин А.И. Указ. соч. — С. 222.

⁵⁹ Васильев А.А. История Византийской империи. Время до Крестовых походов. — СПб., 1998. — С. 437; Хазанов А. Евреи в раннесредневековой Византии // Вестн. Евр. ун-та в Москве. — М.: Иерусалим, 1994. № 1 (5). — С. 25; Цукерман К. Венгры в стране Левсдии... — С. 676.

⁶⁰ Цукерман К. Венгры в стране Левсдии... — С. 677.

Одержано 07.01.2004

Ю.М. Магаричев

ПРО СТУПІНЬ ДОСТОВІРНОСТІ ОДНОГО СЮЖЕТУ ЖИТІЯ КОНСТАНТИНА ФІЛОСОФА

У статті розглянуто один із сюжетів Житія Константина Філософа, що розповідає про перебування майбутнього слов'янського просвітителя в Криму під час його «хазарської місії». Автор вважає, що епізод про «приборкування» хазарського полководця і «позбавлення» від угорців навряд чи мав місце в дійсності і вставлений у текст як один із традиційних сюжетів агіографії того часу. Проте вищезазначене ніяк не виключає факту перебування в окрузі (ближній чи дальній) Херсона хазарських і угорських військових загонів, які деякою мірою могли загрожувати й самому місту. Цей факт був відомий агіографу, який опрацював його в традиціях житійних творів того часу.

Yu.M. Magarichev

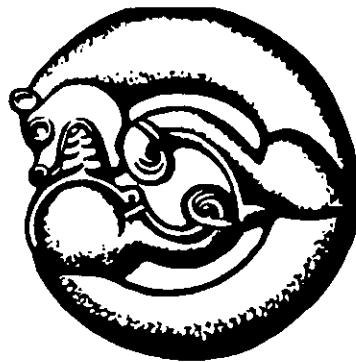
TO RELIABILITY DEGREE OF ONE SCENE FROM THE LIFE OF CONSTANTINE THE PHILOSOPHER (SAINT CYRIL).

The article discusses one of the subjects from the life of Constantine the Philosopher, which tells us about the visit of a Slavic enlightener to be to the Crimea during his «Khazar mission». The author believes that the scene of «subdual» of the Khazar commander and «rescue» from the Hungarians hardly took place in real life, and was introduced into the text as one of the traditional scenes of contemporary hagiography. However, the above-mentioned does not at all deny the fact of stay of the Khazar and Hungarian detachments in the *chora* (near or distant) of Kherson, who could threaten safety of the city itself to some extent. This fact was known to the hagiographist who reworked it with accordance to the current traditions of hagiography of that time.

Публікації археологічних матеріалів

В.М. Зубар, Ю.І. Козуб

НОВІ НАДГРОБКИ З ЛАТИНСЬКИМИ ЕПІТАФІЯМИ З ОЛЬВІЇ

Статтю присвячено публікації чотирьох надгробків з латинськими епітафіями з некрополя Ольвії, які знайдено у 1972, 1994 та 2002 рр.

За роки розкопок Ольвії було знайдено не так багато надгробних пам'ятників з латинськими епітафіями, що були поставлені померлим римським військово-службовцям або членам їх сімей¹. Кожна нова така знахідка, поза всяким сумнівом, становить великий інтерес. Вона поповнює поки що налзвичайно обмежену джерельну базу, на основі якої ведеться дослідження питань, пов'язаних зі складом римської вексилляції, дислокованої в місті, та висвітлюється характер римської військової присутності в цьому центрі протягом другої половини II — середини III ст. н. е. Тому ця стаття присвячена публікації і, наскільки це можливо, зважаючи на фрагментарний характер написів і поганий стан їх збереженості, інтерпретації чотирьох нових пам'ятників такого роду. Усі вони були знайдені під час розкопок некрополя Ольвії на західному плато Заячої балки, на захід від міста (рис. 1)².

1. У 2002 р. у вхідній ямі пограбованого земляного склепу (поховання 2) серед каміння, що, імовірно, потрапило в поховальну камеру з поверхні, було знайдено фрагмент вапнякової плити білого кольору із залишками латинської епітафії³. Він являє собою правий нижній кут надгробка, нижня частина якого не оброблена, оскільки знаходилася в землі. Розмір фрагменту 39 × 26,5, товщина — 0,5—11,0 см. Епітафія вирізана в рамці завширшки 0,5—1,2 см, прикрашений різним зображенням стеблинни й листя плюща, що в'ються. Знизу рамка подвійна. Лицьовий бік надгробка всередині рамки оброблений старанно, за її межами — сумарно. Правий фас грубо спилианий, тильний — оброблений грубо (рис. 2). Фрагментована епітафія вирізьблена в епіграфічному полі розміром 18,5 × 10,5 см. Текст епітафії нахилений праворуч щодо нижньої рамки епіграфічного поля, що свідчить про роботу непрофесійного майстра. У рамці та літерах простежені слабкі сліди червоної фарби. Літери, закінчення яких прикрашені апексами, нанесені по лініях попередньої розмітки. Їх висота 3,2—3,5 см, у закінченнях рядків — літери невеликих розмірів заввишки 1,2—1,5 см, відстань між рядками 0,3—0,5 см.

Від епітафії збереглося чотири неповних рядки:

NVA

ATER FI

Fθ BM

E NOVI S

У першому збереглися нижні частини літер N і V, а в кінці — А невеликих розмірів без поперечної гасти. Перед N помітно сліди ще якоїсь літери, яка не піддається відтворенню. На початку другого рядка збереглася гаста А, написана

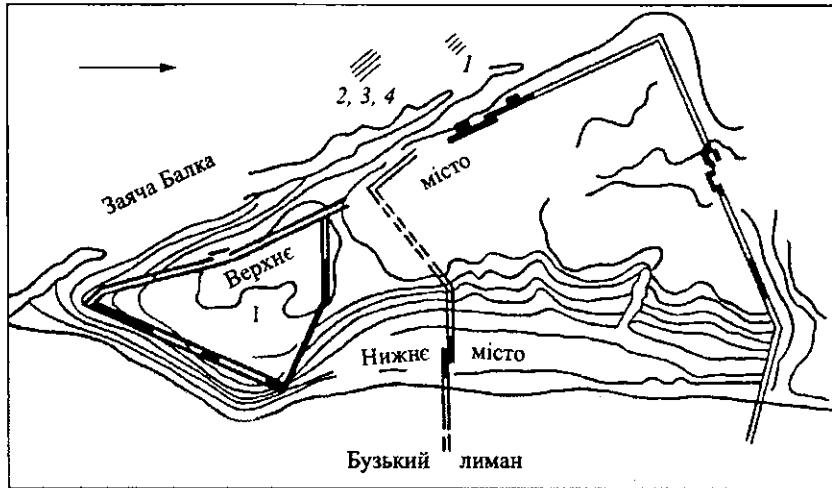

Рис. 1. Схематичний план Ольвії з місцями знахідок надгробків: 1—4 - місця знахідок надгробків на території некрополя; I — територія так званої цитаделі

з нахилом; на початку третього — фрагмент F, після якої стоїть абревіатура у вигляді грецької літери *metia*. У другому рядку — I, а також усередині і в кінці останнього рядка літери O і S значно менших розмірів, ніж інші. У середині третього, перед S і після неї в четвертому рядках стоять роздільники у вигляді трикутних крапок. З особливостей шрифту слід зазначити широке M та E — з короткими горизонтальними гастами. Літера R не замкнена, V — з вертикальною правою гастовою і нахиленою лівою. Написання F у другому рядку наближається до курсивного, з піднятою вгору верхньою поперечною гастовою⁴. Шрифт актуарний з елементами курсивного (рис. 3, 1).

У першому рядку читаються лише літери NVA, які, імовірно, були частиною огномена, що не зберігся, який закінчувався на -пua⁵. У кінці другого і на початку третього рядків упевнено відновлюється [P]ATER FI/[LIO]⁶. Після fl[io], імовірно, стояло suo або епітет, наприклад carissimo, plentissimo чи dulcissimo. Це часто трапляється в латинських епітафіях, що ставилися дітям⁷. Далі на камені читаються залишки літери F — fecit та абревіатура I, яка в латинській епіграфіці означала obiit, obitum⁸. За нею після роздільника у вигляді трикутної крапки вирізьблено скорочення BM — B(ene) M(erenti)⁹. В останньому рядку стоїть E та ім'я, що починається на Novi, наприклад Novi(anus) чи Novi(cius)¹⁰. У кінці рядка, між двома роздільниками у вигляді трикутних крапок, розташована невелика літера S, яка свідчить, що невідомий Novi(anus) чи Novi(cius) вирізав епітафію — s(crispis)¹¹. Не виключено, що перед fecit могло стояти скорочення від titulum, а на початку останнього рядка h(ic) s(itus) e(st), від якого збереглася літера E. Проте говорити напевне про це не можна.

У відновленому вигляді фрагмент епітафії, що зберігся, виглядає так:

— pva
 — [p]ater fi
 [lio] — f(ecit) o(bitum) b(ene) m(erenti)
 — e Novi(anus ?) або Novi(cius ?) s(crispis)

Переклад: — батько сину — поставив (?) померлому (загиблому) який достойно заслужив — Новіанус (?) написав (писав).

За формою написання літер M і N епітафія, що публікується, відрізняється від шрифту латинських лапідарних пам'ятників Ольвії другої половини II — зламу II—III ст. н. е.¹². За вельми характерним написанням літер вона близька до написів середини III ст. н. е.¹³. Проте вертикальна S, на відміну від нахиленої вправо, що характерно для написів III ст. н. е.¹⁴, імовірно, дає змогу датувати зазначену епітафію дещо більш раннім часом, швидше за все, початком —

Рис. 2. Фрагмент правої нижньої частини надгробка з епітафією

першою чвертю III ст. н. е. Якщо надгробок з епітафією було поставлено римським військовослужбовцем своєму сину, то ця подія, певно, відбулася не раніше періоду правління імператора Септімія Севера (193—211 рр. н. е.), який офіційно дозволив шлюб військовослужбовцям, що знаходилися на службі в римській армії¹⁵. Це також побічно підтверджує запропоноване датування і добре узгоджується з датуванням надгробків з латинськими епітафіями, поставленими дітям у Херсонесі римськими військовослужбовцями, що за формою написання літер досить близькі до пам'ятника, що публікується (рис. 4)¹⁶.

На боковій рамці надгробка є залишки орнаменту у вигляді стеблин і листків плюща, що найхарактерніше для надгробків у вигляді прямокутних стел, обрамлених рамкою, де писали епітафію, а у верхній частині був фронтон, в який іноді вписували розетку. Такі надгробні пам'ятники вже були знайдені в Ольвії та добре представлені на території дунайських провінцій Римської імперії, де переважно датуються другою половиною II — першою половиною III ст. н. е.¹⁷. Є всі підстави стверджувати, що принаймні частина таких надгробних пам'ятників пов'язана з поширеннями в той час новими вченнями про безсмертя душі¹⁸.

Не суперечить запропонованому датуванню і матеріал із земляного склепу, де було знайдено фрагмент надгробка. Хоча він був пограбований ще в давнину, у ньому, крім більш ранніх монет, що потрапили, імовірно, у заповнення склепу під час пограбування, виявлені фрагменти червонолакового одноручного кубка на кільцевому піддоні II—III ст. н. е., каблучка, перстень, намисто та бісер, нашивні золоті бляшки, а також фібула з рештками емалі, щиток якої був зроблений у вигляді жабки¹⁹. Ця фібула належить до типу шарнірних провінційних брошок, які були широко розповсюджені в II ст. н. е.²⁰, але трапляються й на початку III ст. н. е.²¹.

Із запропонованого відновлення частини епітафії, що збереглася, випливає, що перед нами надгробний пам'ятник, поставлений в Ольвії на могилі сина батьком. Хоча не зрозуміло, був військовослужбовцем зі складу римського гарнізону міста син чи його батько, оскільки в античних центрах Північного Причорномор'я відомі обидві категорії епітафій²². Проте, хоч як би там було, зазначений фрагмент латинської епітафії є ще одним важливим джерелом на підтвердження вже відомого факту, що в Ольвії разом з римськими військовослужбовцями чи особами, пов'язаними з римською залогою, проживали члени їх сімей.

Відзначене явище зафіксовано епіграфічними пам'ятниками для Херсонеса, а можливо, і для Харакса²³. Причому в Херсонесі громадянське населення, пов'язане з римською залогою, як і в інших аналогічних випадках переважно в східній частині Римської імперії, мешкало на території грецького міста²⁴. Для цього населення, імовірно, було виділено спеціальний район, своєрідну канабу²⁵, оскільки він знаходився під юрисдикцією не міських магістратів, а командування римського гарнізону²⁶. Аналогічний район чи квартал був, певно, і в Ольвії. Поки що не можна беззаперечно пов'язувати так звану цитадель міста виключно з римською залогою цього центру²⁷. Залишається лише сподіватися, що в

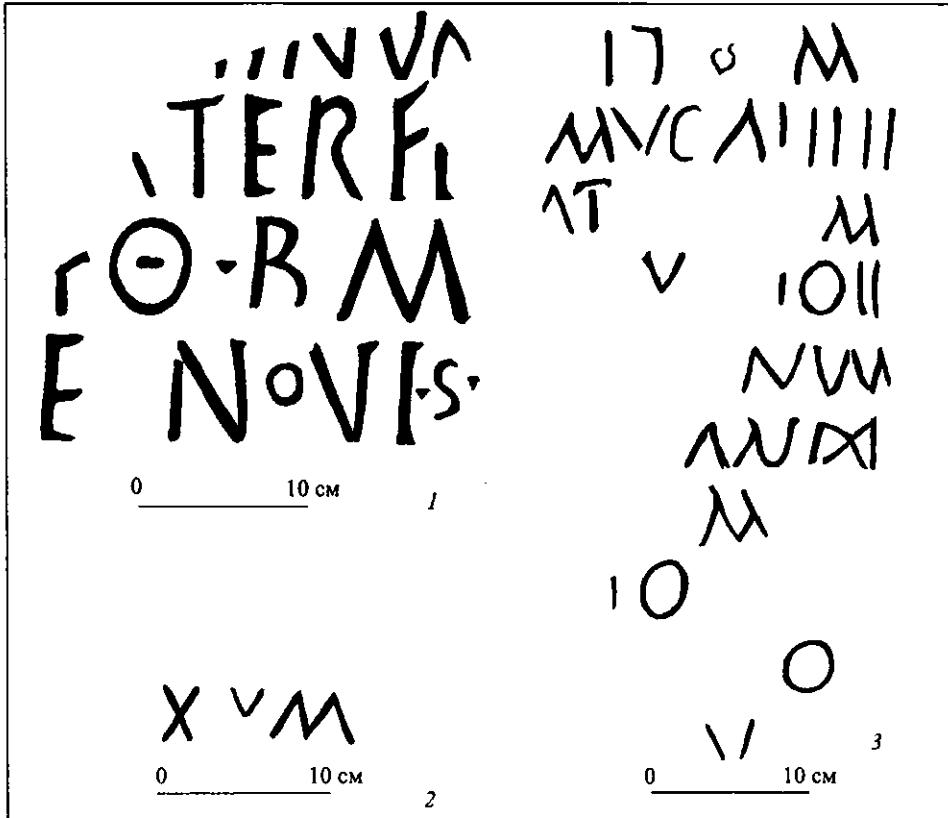

Рис. 3. Прорисовки латинських епітафій з розкопок некрополя Ольвії

подальшому будуть отримані археологічні матеріали, які дозволять внести ясність в це питання, хоча не виключено, що римські військовослужбовці та члени їх сімей мешкали десь на території Верхнього міста (рис. 1).

2. Надгробок знайдено 1994 р. на поверхні дороги, що проходила по території некрополя Ольвії і використовувалася як в давнину, так і в наш час (рис. 1)²⁸. Надгробок являє собою прямокутну вапнякову стелу без якихось декоративних елементів розміром 76,0 × 31,5 × 17 см (рис. 5). Зворотний бік оброблений грубо. В епіграфічному полі розміром 61,0 × 28,0 см була вирізблена латинська епітафія, яка, зважаючи на те, що надгробок довго пролежав лицьовим боком вгору і лише злегка був присипаний землею, значно постраждала. Тому деякі із запропонованих відновлень літер можуть бути лише гіпотетичними. Напис вирізано недбало, рукою непрофесійного майстра літерами заввишки 5,0 см, закінчення яких прикрашенні apexами. Шрифт актуарний з елементами курсивного (рис. 3, 3).

Частина епітафії, що збереглася, може бути представлена у такому вигляді:

I D M
MVCA |||||
AT — M
— V — OH
5 ————— NVM
—— VIXI
—— M —————
—— Q — C(?)-
—— Q —————

Рис. 7. Латинські епіграфічні пам'ятники середини III ст. н. е. з Ольвії: 1 — надгробок з епітафією Елія та Елії Сатурнінів; 2 — надгробна стела солдата I Італійського легіону Антонія Герма; 3 — присвята на фрагменті вітрової плитки фракійського кола; 4 — вітвар із присвятою Меркурію, 248 р.

У першому рядку впевнено відтворюється традиційна для латинських епітафій посвята богам Манам -D(is) M(anibus), а між літерами наявні рештки листка-роздільника. У другому рядку — чотири літери імені, що добре читаються, за якими вирізьблено п'ять вертикальних ліній. Важко сказати, чи були вони числівником²⁹, чи нанесені на камінь пізніше і пошкодили літери в кінці рядка (рис. 6). Виходячи з літер, що впевнено читаються, тут стояло ім'я, що починалося на Миса³⁰. Якщо закінчення рядка пошкоджено пізніше, не виключено, що тут може бути відновлено ім'я, наприклад, фракійського походження MUCA(oris) чи MUCA(tralis)³¹. Останнє вже було зафіксовано в латинській епіграфіці Ольвії. Воно було поширене в тих районах на території Римської імперії, де мешкали солдати та ветерани фракійського походження³². Це цілком імовірно ще й тому, що (як добре встановлено на основі низки епіграфічних пам'ятників) у складі римської вексилляції в Ольвії служило досить багато вихідців з фракійського етнічного масиву³³, які становили значний відсоток у підрозділах допоміжних частин Мезійської армії³⁴ і зі складу якої виділялися солдати для несения служби в античних центрах Північного Причорномор'я, у тому числі й Ольвії³⁵.

Якщо в першому рядку напису стояло ім'я, то в другому мав бути когномен, що починався на AT, можливо, також фракійського походження, як це відзначено в присвяті на вітварі 248 р. (рис. 7, 3)³⁶. З огляду на те, що надгробок було поставлено римському військовослужбовцю, останній міг служити в одному з допоміжних підрозділів Мезійської армії³⁷. Тоді погано збережені літери в кінці четвертого рядка слід відновлювати як [C]OH(ors), а на початку п'ятого — номер когорти та її назуву³⁸. Не виключено, що перед cohorts, як свідчать погано збережені залишки верхніх гаст літери V, стояло v[e] чи v[x] — від vexillatio чи vexillarius (рис. 6)³⁹.

Початок п'ятого рядка зіпсовано, але в кінці читається NVM, де літери V і M стоять у лігатурі. Якщо відтворення в четвертому рядку [C]OH(ortis) правомірне, то тут слід відновлювати тільки назув Cohortis II Brittonum (Cohortis II Flavia Brittonum Equitata)⁴⁰, яка в III ст. н. е. дислокувалася на території Нижньої Мезії, знаходилась, певно, в оперативному підпорядкуванні командування I Італійського легіону і могла виділяти солдатів для несения гарнізонної служби в Ольвії, де в середині III ст. н. е. був похований солдат загаданого легіону Антоній Герм (рис. 7, 2)⁴¹.

У кінці шостого і на початку сьомого рядків відновлюється — ----vixi[t]/an(nos) чи an(nis)], перед яким могло стояти qui⁴². Після an(nos) або an(nis) у восьмому рядку стояли роки життя, а далі, судячи з решток, що збереглися, літери M, — m[il(itavit)] an(nis) чи an(nos)] і строк служби. Наступні рядки епітафії не можуть бути відтворені навіть гіпотетично, хоча залишки літер O і C у восьмому й дев'ятому рядках дають змогу припустити, що надгробок було поставлено товаришами по службі померлого або його спадкоємцями.

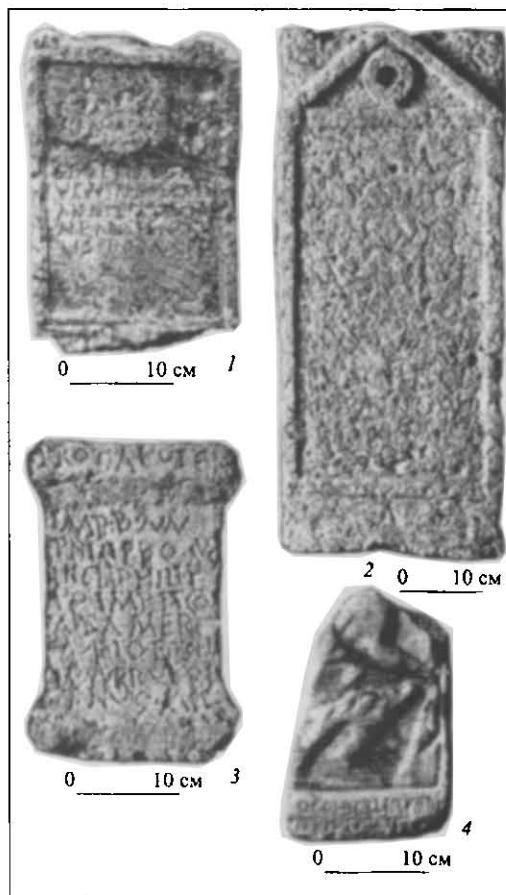

Рис. 5. Вапнякова надгробна стела з латинською епітафією

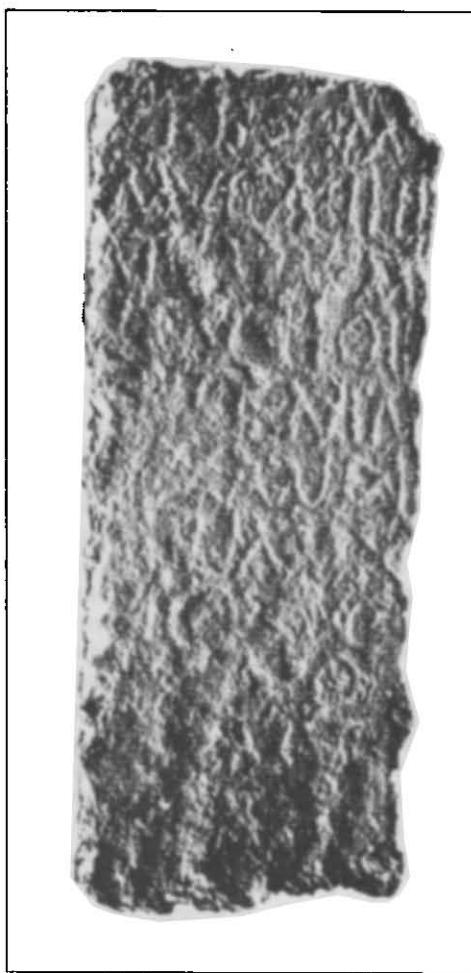

Рис. 6. Епітафія на надгробній стелі. Фото з естампажу

Отже, якщо запропоновані доповнення правомірні, то напис можна відновити так:

D(is) M(anibus)
Muca |||||
AT —— m
[il](es) v[e(xillationis)?]C]oh(ortis) ?
[II Britto]num ?
[qui?] vixi(t)
[an(nis) або an(nos)——] m[il(itavit
an(nis) або an(nos)]

Переклад: Богам Манам. Мука —— солдат вексилляції(?) II Бритонської когорти (?), який (?) прожив років ——, прослужив років ——

Особливості шрифту, у першу чергу велими характерне написання літер M, V, A і N, свідчать, що епітафія за часом дуже близька до інших латинських ла-

Рис. 4. Надгробні пам'ятники, поставлені дітям у Херсонесі: 1 — Л. Аврелію Северу; 2 — поставлений солдатом Сабіном сину; 3 — Аврелію Віатору, поставлений батьком

підарних пам'ятників з Ольвії, які датуються серединою III ст. н. е., зокрема епітафіям Елія та Елії Сатурнінів, Антонія Герма, напису на фрагменті вотивної плитки фракійського кола та присвяті Меркурію на вівтарі, встановленому 248 р. (рис. 7)⁴³. Це дає змогу датувати його серединою III ст. н. е. і разом з іншими епіграфічними пам'ятниками розглядати як джерело, що свідчить про особливості римської політики стосовно античних центрів Північного Причорномор'я і зокрема Ольвії в період нетривалого правління імператора Траяна Деція (249—251)⁴⁴. Якщо запропоноване відновлення в епітафії назви когорти може бути прийнятим, то тоді можна говорити, що в середині III ст. н. е. римська залога Ольвії складалася з військовослужбовців не лише I Italійського легіону і I Кілікійської когорти⁴⁵, а й солдатів Cohortis II Flavia Brittonum Equitata. Хоча присутність військовослужбовців цієї когорти в Ольвії, зважаючи на поганий стан збереженості зазначененої епітафії, поки що можна лише припускати.

3. Надгробний пам'ятник знайдено 1972 р. на території некрополя Ольвії на глибині 70 см (рис. 1)⁴⁶. Він являв собою прямокутну вапнякову стелу розміром 70 × 25 × 13 см, прикрашенну у верхній частині трикутним фронтоном заввишки 12 см з погано збереженою розеткою в тимпані. Бічні й тильна поверхні добре оброблені. На лицьовому боці стели в рамці розміром 58 × 19 см була вирізблена латинська епітафія (рис. 8). Через те що поверхня пам'ятника сильно постраждала, лише в одному рядку читаються залишки двох числівників і однієї широкої букви M заввишки майже 3 см (рис. 3, 2).

Збережена частина епітафії виглядає так:

XXM

Виходячи з конструкції подібних військових надгробних написів, частину, що збереглася, можна відновити як

-[vixit an(nis) чи an(nos)

X]XX(?)M[il(itavit)

an(nis) чи an(nos)]———

Переклад: ... прожив 30 (?) років, прослуживроків.....

Рис. 8. Надгробок із залишками латинської епітафії

Рис. 9. Надгробна стела з епітафією, що не збереглася

Частина епітафії, яка збереглася, свідчить про те, що стелу було встановлено римському солдату, похованому в Ольвії. З огляду на те що надгробок знайдено поблизу інших аналогічних пам'ятників з латинськими епітафіями⁴⁷, а також на дуже характерне написання букви M, певно, можна датувати його першою половиною — серединою III ст. н. е.

4. Надгробок знайдено 1972 р. на території некрополя в лесовому шарі ґрунту на глибині 1,2—1,8 м (рис. 1)⁴⁸. Пам'ятник виготовлений з блока вапняку прямокутної форми. Його розмір (107—108) × 43 × 25 см. На лівому боці наявне прямокутне заглиблення розміром 9 × 6,5 × 4 см. Це дає змогу припускати, що для виготовлення надгробка була використана вапнякова плита, яка вже була у вжитку. Тильний бік оброблений грубо. Надгробок увінчаний трикутним фронтоном заввишки 21—22 см із шестипелюстковою розеткою в тимпані. Фронтон прикрашений акротеріями — тим, що вінчає, та двома кутовими чотирипелюстковими круглими стилізованими акротеріями (рис. 9). На лицьовій поверхні у подвійній рамці в полі розміром 60,5 × 32,2 см була вирізьблена епітафія, від якої збереглися тільки залишки закінчень деяких літер, які не піддаються відновленню. Лише трохи нижче середньої частини плити читається сильно затерта літера V заввишки до 4 см, що могла зберегтися від V[ixit an(nis) чи an(nos)]. Будь-які репери для датування пам'ятника відсутні. Виходячи з форми надгробної стели із залишками латинської епітафії можна припускати, що вона належала військовослужбовцю з римської залоги Ольвії, і датувати тим самим часом, що й вищерозглянуті.

Отже, перша з опублікованих латинських епітафій підтверджує дані щодо присутності в Ольвії громадянських осіб, пов'язаних з римською залогою, які, ймовірно, мешкали в спеціально відведеному для цього районі або кварталі. Три

інші свідчать про те, що в середині III ст. н. е. римська адміністрація все ще надавала допомогу цьому центру й відводила йому певну роль у стримуванні варварської агресії, спрямованої проти римських провінцій, що нині надійно зафіксовано групою епіграфічних джерел.

¹ IOSPE, I², 234; 236; 237; Зубар В.М., Козуб Ю.І. Нова епітафія римського легіонера з Ольвії // Археологія. — 2002. — № 2. — С. 102—109; Zubar V.M., Kozub Yu.I. A New Tombstone with Latin Epitaph from Olbia // ACSS. — 2002. — 8, N 3—4. — P. 199—210.

² Написи, знайдені в ході робіт під керівництвом Ю.І. Козуб; відновлення, датування та інтерпретація В.М. Зубаря. Автори вважають своїм приємним обов'язком висловити вдячність А.І. Іванчику, С.Д. Крижницькому, В.В. Крапівній і Н.О. Сон за допомогу в підготовці пам'ятників до друку.

³ Зберігастися в Національному історико-археологічному заповіднику НАН України «Ольвія». Інв. № О-2002/328; Козуб Ю.І., Хомчик М.А., Тупчищенко М.П., Ланг Е.О. Звіт про розкопки передмістя, святилища та некрополя Ольвії на західній околиці у 2002 р. — НА ІА НАН України. — 2002/142. — С. 10—11. — Табл. 12, 17.

⁴ Порівн.: Huguet P.B. *Epigrafia latina*. — Barcelona, 1963. — P. 9, fig. 1—2; P. 12.

⁵ Mócsy A., Feldmann R., Marton E., Szilágyi M. *Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpinae cum indice inverso*. — Budapestini (Dissertationes Pannonicae. Ser. III, 1), 1983. — P. 331; Solin H., Salomies O. *Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum*. — Heidesheim; Zürich, New York, 1994. — S. 437.

⁶ Порівн.: Almar K.P. *Inscriptiones Latinae*. — Odense Univ. Press, 1990. — S. 459; Соломоник Э.И. Латинские надписи Херсонеса Таврического. — М., 1983. — С. 59—60, № 32.

⁷ Kolendo J., Božiliva V. *Inscriptions graecques et latines de Novae (Mésie Inférieure)*. — Bordeaux, 1977. — P. 116, N 80; Соломоник Э.И. Указ. соч. — С. 56—57, № 29; Rémy B. *Inscriptions Latines d'Aquitane*. — Bordeaux, 1996. — P. 102, N 32.

⁸ Gordon A.E. *Supralineate Abbreviations in Latin Inscriptions*. — Berkeley; Los Angeles, 1948. — P. 123; Calabi Lementani I. *Epigrafia Latina*. — Milano, 1968. — P. 151, 494; Федорова Е.В. Латинская эпиграфика. — М., 1969. — С. 354; порівн.: ISM. — Bucureşti, 1987. — Vol. 2. — P. 337, N 383; ISM. — Bucureşti, 1980. — Vol. 5. — P. 57, N 30.

⁹ Gordon A.E. Op. cit. — P. 114; Huguet P.B. Op. cit. — P. 182; Almar K.P. Op. cit. — S. 445; Ср.: IOSPE, I², 234; 236; 237; Зубар В.М., Козуб Ю.І. Зазн. праця. — С. 102—109; Zubar V.M., Kozub Yu.I. Op. cit. — P. 199—210.

¹⁰ Solin H., Salomies O. Op. cit. — S. 128, 370; порівн.: Mócsy A., Feldmann R., Marton E., Szilágyi M. Op. cit. — S. 204.

¹¹ Huguet P.B. Op. cit. — P. 196; Calabi Lementani I. Op. cit. — P. 498; Ср.: IDR. — Bucureşti, 1977. — Vol. 2. — P. 70, N 107; ISM. — Bucureşti, 1980. — Vol. 5. — P. 25, N 3.

¹² Порівн.: IOSPE, I², 171; 236; 237; 238; 322; 323.

¹³ Порівн.: IOSPE, I², 167; 234; 235; Зубар В.М., Козуб Ю.І. Зазн. праця. — С. 104; Zubar V.M., Kozub Yu.I. Op. cit. — P. 205.

¹⁴ Huguet P.B. Op. cit. — P. 115; Sandys J.E. *Latin Epigraphy. An Introduction to the Study of Latin Inscriptions*. — Groningen, 1969. — P. 51—52; Gordon J. and A. Contributions to the Palaeography of Latin Inscriptions. — Milano, 1977. — P. 115—116; Зубар В.М. Латинские эпиграфические памятники Пантикея // Боспорские исследования. — 2003. — Т. 3. — С. 43.

¹⁵ Детальн. див.: Campbell B. *The Marriage of Soldiers under the Empire* // JRS. — 1978. — 68. — P. 153—166.

¹⁶ IOSPE, I², 552; 565; 566; Соломоник Э.И. Указ. соч. — С. 54, № 25; С. 59—60, № 32; С. 65—66, № 42.

¹⁷ Vorbeck E. *Militärinschriften aus Carnuntum*. — Wien, 1980. — S. 49, N 111, 148; ISM. — Bucureşti, 1980. — Vol. 5. — P. 217, N 184; Kolendo J., Božiliva V. Op. cit. — P. 116—146, N 80, 82, 83, 84, 91, 99 та ін. Порівн.: Gabelmann H. *Die Typen der römischen Grabstelen am Rhein* // BJ. — 1972. — 172. — S. 69; Abb. 3; Зубар В.М., Козуб Ю.І. Указ. соч. — С. 103. — Рис. 2; Zubar V.M., Kozub Yu.I. Op. cit. — P. 199—200. — Fig. 2.

¹⁸ Детальн. див.: Зубар В.М., Козуб Ю.І. Зазн. праця. — С. 105; Zubar V.M., Kozub Yu.I. Op. cit. — P. 206.

¹⁹ Козуб Ю.І., Хомчик М.А., Тупчищенко М.П., Ланг Е.О. Зазн. праця — С. 11—12. — Табл. 12, 10, 11, 12, 16.

²⁰ Порівн.: Ахмедов И.Р., Гущина И.И., Журавлев Д.В. Богатое погребение II в. н. э. из могильника Бельбек IV // Поздние скіфи Крыма: Труды ГИМ. — М., 2001. — Вып. 18. — С. 179. — Рис. 3, 2.

²¹ Амброз А.К. Фибулы юга европейской части СССР // САИ. — 1966. — Вып. Д1-30. — С. 34—35.

²² Див.: *IOSPE*, I², 234; 236; 237; Соломоник Э.И. Указ. соч. — С. 54, № 25; С. 56—57, № 29; С. 59—60, № 32; С. 67—68, № 42; Зубарь В.М. К пониманию *IOSPE*, I², 550 // ВДИ. — 1989. — № 2. — С. 123—127.

²³ Зубарь В.М. Херсонес Таврический и Римская империя: Очерки военно-политической истории. — К., 1994. — С. 90—92; Савеля О.Я., Сарновский Т. Две латинские надписи из Балаклавы и Херсонеса // ВДИ. — 1999. — № 1. — С. 43.

²⁴ Порівн.: *MacMullen R. Soldier and Civilian in the Later Roman Empire*. — Cambridge, Massachusetts, 1963. — P. 78—80; *Vittinghoff F. Die rechtliche Stellung der Canabae Legionis und die Herkunftsangabe Castris* // Chiron. — 1971. — Bd. 1. — S. 299—318; *Sarnowski T. Das römische Heer im Norden des Schwarzen Meeres* // Archeologia. — 1988. — 38. — S. 81; *Junkelmann M. Die Legionen des Augustus*. — Mainz am Rhein, 1991. — S. 143—146.

²⁵ Детальн. див.: Зубарь В.М. Херсонес Таврический... — С. 94; *Он же*. По поводу интерпретации и датировки некоторых памятников, связанных с римским военным присутствием в Херсонесе Таврическом // ВДИ. — 2002. — № 2. — С. 86—87.

²⁶ Детальн. див.: *Mócsy A. Das Territorium Legionis und die Canabae in Pannonien* // AA. — 1953. — 3, Fasc. 1/4. — S. 199; *Oliva P. Pannonia and the Onset of Crisis in the Roman Empire*. — Prague, 1962. — P. 340; *Колосовская Ю.К. Паннония I—III вв. н. э.* — М., 1973. — С. 112—113; *Kandler M. Zur Territorium Legionis von Carnuntum* // Limes. Akten des 11. Internationalen Limes Kongresses. — Budapest, 1977. — S. 145—154; *Donevski P. Zur Topographie von Durostorum* // Germania. — 1990. — Bd. 68, Heft 1. — S. 252.

²⁷ Детальн. див.: Зубарь В.М. Северный Понт и Римская империя (середина I в. до н. э.— первая половина VI в.). — К., 1998. — С. 91—95.

²⁸ Зберігається в Національному історико-археологічному заповіднику НАН України «Ольвія». Інв. № О-94/301; Козуб Ю.І. Надгробия... — С. 39.

²⁹ Федорова Е.В. Указ. соч. — С. 69; порівн.: *IDR*. — Bucureşti, 1977. — Vol. 3/1. — P. 139—140, N 118.

³⁰ *Mócsy A., Feldmann R., Marton E., Szilágyi M. Op. cit.* — S. 193—194; *Solin H., Salomies O. Op. cit.* — S. 122; порівн.: *ISM*. — Bucureşti, 1983. — Vol. 1. — P. 424, N 308; P. 442—444, N 327; P. 445—446, N 330; P. 456—457, N 342; 1980. — Vol. 5. — P. 146, N 124.

³¹ Крыкин С.М. Фракийцы в античном Северном Причерноморье. — М., 1993. — С. 83—84.

³² *IOSPE*, I², 237; детальн. див.: Крыкин С.М. Указ. соч. — С. 83—84.

³³ Кшикович Т.Н. К вопросу о римлянах в составе населения Ольвии I—III вв. // Античная история и культура Средиземноморья. — Л., 1968. — С. 197; Крыкин С.М. Указ. соч. — С. 37, 121.

³⁴ Див.: *Hölder P.A. Studies in the Auxilia of the Roman Army from Augustus to Trajan*. — London, 1980. — P. 109—139; *Mann J.S. Legionary Recruitment and Veteran Settlement during the Principat*. — London, 1983. — P. 38, 66.

³⁵ Ростовцев М.И. Военная оккупация Ольвии римлянами // ИАК. — 1915. — Вып. 58. — С. 8; Зубарь В.М. Северный Понт... — С. 98—106.

³⁶ *IOSPE*, I², 167; Крыкин С.М. Указ. соч. — С. 36—37, 85—86; порівн.: *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum* / Ed. B. Lörincz, F. Redő. — Budapest, 1994. — Vol. 1. — P. 299.

³⁷ Порівн.: Зубарь В.М., Крапивина В.В. О римском гарнизоне Ольвии в середине III в. // *Vita Antiqua*. — 1999. — № 2. — С. 76—83.

³⁸ Детальн. див.: *Beneš J. Auxilia Romana in Moesia atque Dacia*. — Praha, 1978. — S. 15—56.

³⁹ Порівн.: *ISM*. — Bucureşti, 1987. — Vol. 2. — P. 309—310, N 345.

⁴⁰ Детальн. див.: *Beneš J. Op. cit.* — S. 21—22, N 60/23.

⁴¹ Зубар В.М., Козуб Ю.І. Зазн. праця. — С. 102—109; *Zubar V.M., Kozub Yu.I. Op. cit.* — Р. 199—210.

⁴² Порівн.: Соломоник Э.И. Указ. соч. — С. 59, № 31; С. 65, № 39.

⁴³ *IOSPE*, I², 167; 234; Зубарь В.М., Крапивина В.В. Указ. соч. — С. 76—77; Зубар В.М., Козуб Ю.І. Зазн. праця. — С. 102—109; *Zubar V.M., Kozub Yu.I. Op. cit.* — Р. 199—210.

⁴⁴ Детальн. див.: *Vinogradov Ju.G., Zubar V.M. Die Schola Principalium in Chersonesos* // II Mar Nero. — 1995/1996. — II. — S. 140—143; Виноградов Ю.Г., Зубарь В.М., Антонова И.А. *Schola principalium* в Херсонесе // НЭ. — 1999. — Т. 16. — С. 79—81; Зубарь В.М. Крапивина В.В. Указ. соч. — С. 81—82; Зубар В.М., Козуб Ю.І. Зазн. праця — С. 107—109; *Zubar V.M., Kozub Yu.I. Op. cit.* — Р. 209—210.

⁴⁵ Детальн. див.: Зубарь В.М. Крапивина В.В. Указ. соч. — С. 77—78; Зубар В.М., Козуб Ю.І. Зазн. праця — С. 104—105; *Zubar V.M., Kozub Yu.I. Op. cit.* — Р. 204—205.

⁴⁶ Зберігається в Національному історико-археологічному заповіднику НАН України «Ольвія». Інв. № О-72/111; Козуб І. Отчет о работе загородного отряда Ольвийской экспедиции по изучению некрополя в 1972 г. // НА ИА НАН України. — 1972/26 а. — С. 4. — Табл. 5, 1, 2.

⁴⁷ Зубар В.М., Козуб Ю.І. Зазн. праця. — С. 103. — Рис. 2; *Zubar V.M., Kozub Yu.I. Op. cit.* — Р. 199—200. — Fig. 2; порівн.: *Gabelmann H. Op. cit.* — S. 69; Abb. 3; *Vorbeck E. Op. cit.* — S. 49, N 111, 148.

⁴⁸ Зберігається в Національному історико-археологічному заповіднику НАН України «Ольвія». Інв. № О-72/112; Козуб Ю.І. Отчет о работе загородного отряда... — С. 8. — Табл. 10, 1; Она же. Надгробия некрополя Ольвии римского периода // Боспорский феномен: погребальные памятники и святилища: Материалы Междунар. науч. конф. — СПб., 2002. — Ч. 2. — С. 39—40.

Одержано 12.12.2003

В.М. Зубарь, Ю.И. Козуб

НОВЫЕ НАДГРОБИЯ С ЛАТИНСКИМИ ЭПИТАФИЯМИ ИЗ ОЛЬВИИ

Статья посвящена публикации и, насколько это возможно ввиду фрагментированного характера надписей и плохого состояния их сохранности, интерпретации четырех новых надгробных памятников первой половины середины III в. н. э. с латинскими эпиграфиями, обнаруженными в ходе раскопок некрополя Ольвии в 1972, 1994 и 2002 гг. Одна эпиграфия подтверждает данные о долговременном присутствии в Ольвии в первой половине III в. н. э. гражданских лиц, связанных с римским гарнизоном, которые, вероятно, жили в специально отведенном для этого районе. Три другие свидетельствуют о том, что в середине III в. н. э. римская администрация все еще оказывала помощь Ольвии и отводила ей определенную роль в сдерживании варварской агрессии, направленной против римских провинций, что теперь надежно зафиксировано целой группой эпиграфических источников.

В.М. Zubar, Yu.I. Kozub

NEW GRAVESTONES WITH LATIN EPITAPHS FROM OLΒΙΑ

The article publishes and interprets four new grave monuments so far as possible in view of the fragmentary character of the inscriptions and their bad preservation degree. The gravestones bearing Latin epitaphs dated from the first half - middle III century BC were excavated on the Olbian necropolis in 1972, 1994 and 2002. The first of them confirms data on presence of civilians in Olbia who were connected with the Roman garrison and permanently lived in a specially allotted district in the first half of III century AD. Other three of them testify to the fact that in the middle of the III century AD Roman administration still rendered help to this center and assigned it certain role in containing the barbarian aggression against the Roman provinces, what is now securely fixed by means of a number of epigraphic sources.

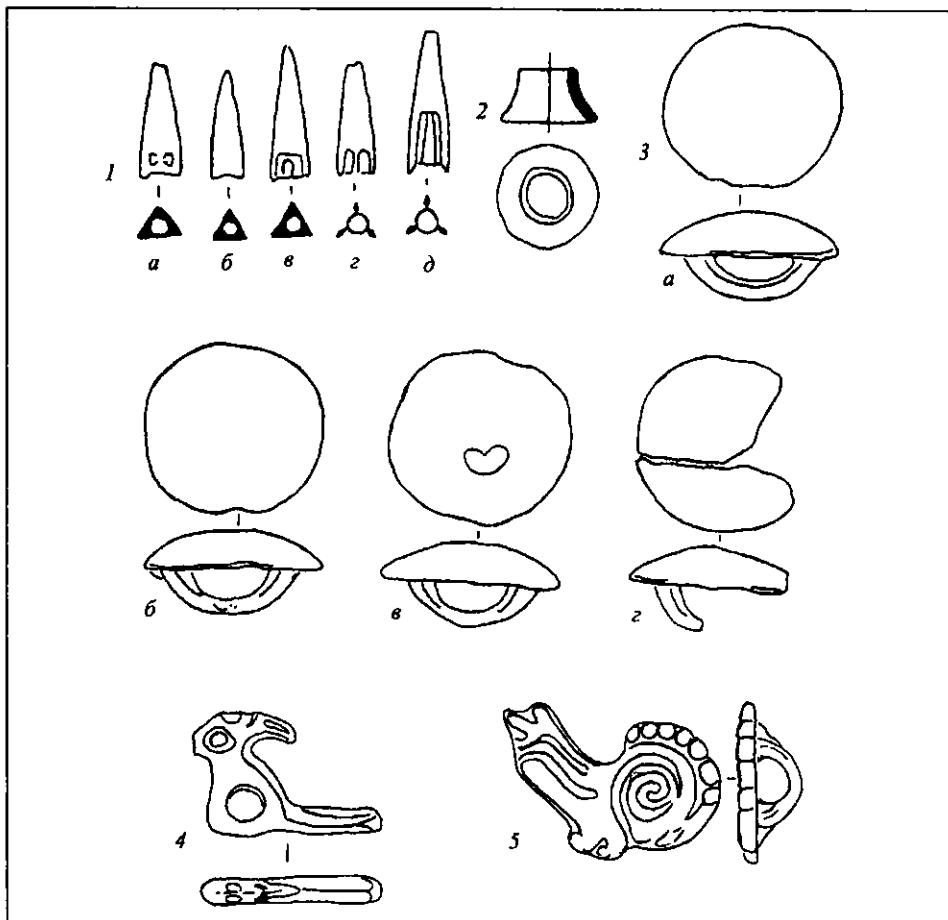
Л.І. Бабенко

КОМПЛЕКС РЕЧЕЙ ПОХОВАННЯ ІV ст. до н. е. БІЛЯ ПЕРЕСІЧНОЇ

Статтю присвячено публікації похованального комплексу IV ст. до н. е. біля села Пересічна Дергачівського р-ну Харківської обл. і науковій інтерпретації його матеріалів.

Нещодавно до Харківського історичного музею звернувся житель села Пересічна Дергачівського р-ну, який під час земляних робіт на присадибній ділянці виявив залишки поховання скіфського часу. Земляний насип на ділянці не простежувався, але можливо, що його було зруйновано попередніми господарськими роботами. Будь-яких кісткових решток похованого не виявлено. Відомості про будову похованального спорудження, інші риси похованального обряду відсутні. До музею надійшли такі предмети похованального інвентарю комплексу.

© Л.І. БАБЕНКО, 2004

Бронзові речі з похованого комплексу біля смт Пересипка Харківської обл.: 1, а—д — наконечники стріл; 2 — варварка; 3, а—г — круглі бляхи; 4 — наносник; 5 — нащінник

1. Наконечники стріл бронзові, тригранні, із внутрішньою втулкою, склепистою голівкою та ледь помітною виїмкою біля основи. Усього 5 екземплярів, що репрезентують такі варіанти: а) з двома квадратними поглиблennями в нижній частині грані (рисунок, 1а); б) з гладенькими гранями (рисунок, 1б); в) з коротким П-подібним ложком (рисунок, 1в); г) з двома паралельними рівчаками в нижній частині грані (рисунок, 1г); д) з П-подібним ложком досередини голівки та опущеними кінцями граней, що утворюють шипи (рисунок, 1д).

Репрезентовані наконечники за класифікацією Г.І. Мелюкової належать до 7 та 8 типів III відділу, що отримали найбільше розповсюдження протягом другої половини V — початку III ст. до н. е. (третя та четверта хронологічні групи)¹.

2. Ворварка бронзова гладенька конічної форми, з ледь прогнутими стінками — 1 екземпляр (рисунок, 2).

3. Бляхи вуздечні бронзові литі круглі (діаметр 3,2 см), гладенькі, напівсферичної форми з масивною петелькою на зворотному боці. Усього 4 екземпляри (рисунок, 3, а—г). Одна з блях має майже в центрі отвір ниркоподібної форми давнього походження, що, можливо, утворився через ливарний брак (рисунок, 3в).

Подібні бляхи (іноді з позолотою) добре репрезентовані як у степових (Солоха², Гайманова Могила³, Чортомлик⁴) курганах, так і в пам'ятках Лісостепу⁵. Територіально найближча аналогія походить із кургану 2 біля с. Совнаркомівська⁶. З'являються такі бляхи ще в ранньоскіфський час та найбільшого поширення набувають у IV ст. до н. е.

4. Наносник у вигляді вузького продовгуватого щитка, від верхнього краю якого віходить уперед виконана в плоскій скульптурі голівка птаха (орліного-лового грифона?) з великим, загнутим униз дзьобом. Глибоким рельєфом чітко

розділені надклюв'я та підклюв'я дзьоба. Подібним чином на надклюв'ї виділено восковицю. У підловальній заглиблений орбіті знаходиться кругле випукле око. На потилиці — ледь помітний виступ, можливо, від зламаного вуха чи рогу. Під шию істоти — круглий отвір для просиляння шкіряного ремінця (рисунок, 4).

Найближчі аналогії цьому наноснику походять з кургану 18 біля с. Руська Тростянка на середньому Доні⁷ та Чортомлика⁸, більш віддалені відомі в пам'ятках Правобережного Лісостепу⁹, на Посуллі¹⁰ та у Сіверськодонецькому регіоні¹¹.

5. Бляха вуздечна (нащічник?) у вигляді так званої задньої лапи хижака чи ведмежої лапи з масивною петелькою на зворотному боці (рисунок, 5).

Аналогії пересічанському нащічнику досить широкі. Подібні бляхи добре відомі в степових пам'ятках — як курганах вищої знаті (Солоха¹², Чортомлик¹³), так і в похованнях рядових воїнів (курган 29 могильника Гайманове поле¹⁴). У курганах Лісостепу ідентичні нащічники знайдені на Правобережжі (Ризине, Михайлівка, Кошевате¹⁵), на Посуллі (курган 1 біля с. Волковці¹⁶) та в басейні р. Сіверський Донець — як серед пам'яток сіверськодонецького локального варіанта (курган 3 старомерчанського могильника¹⁷), так і далеко за межами його ареалу (курган 2 біля с. Петрівка Луганської обл.¹⁸). Репрезентовані пам'ятки обмежені рамками IV ст. до н. е., від самого початку (Солоха) до 340—320 рр. до н. е. (Чортомлик).

Привертає увагу широке розповсюдження та стійке сполучення пари у складі наносника у вигляді голівки тварини (найчастіше грифона), з одного боку, та різних варіантів нащічника під умовними назвами «медвежа лапа», «лапа хижака», «півники», тощо — з другого. Навряд чи подібна комбінація була випадковою, швидше за все, між цими предметами кінського спорядження існував тісний семантичний зв'язок. Це дає змогу зробити припущення, що перелічені варіанти нащічників були зображеннями кінцівок тварини (ніг, рідше крила), голова якої була репрезентована на наноснику. У цьому випадку сама вуздечка сприймалася як повноцінний еквівалент істоти (найчастіше це грифон). Обрядження коней, призначених для супроводжувального поховання, у подібні вузлечки відповідали певним вимогам поховального ритуалу, семантичне тлумачення якого за змістом могло бути близьким до відомих на предметах торевтики сцен роздирання грифонами коней (верхній фриз чортомлицької амфори, нижній фриз пекторалі з Товстої могили). Можливо, загнудування коня подібною вуздечкою було своєрідною посвятою одному з божеств, інкарнацією якого міг бути грифон.

Дата пересічанського комплексу обмежується IV ст. до н. е., за рамки якого не виходять численні аналогії до предметів поховального інвентарю.

З достатньою долею впевненості можна констатувати, що репрезентований матеріал походить із поховання воїна-вершника. Довгий час із матеріалів поховальних пам'яток скіфського часу в басейні р. Сіверський Донець науковцям були невідомі поховання загнудзаних коней чи набори предметів кінського спорядження, поміщення яких у могилу символізувало поховання коня. Це дало змогу дослідникам тлумачити подібну відсутність як характерну рису поховального обряду сіверськодонецьких племен, що вирізняла їх серед інших етнічних угруповань Степової та Лісостепової Скіфії¹⁹.

Дослідження останніх десятиріч виявили низку подібних поховань — кургани 3 та 5 біля с. Протопопівка Дергачівського р-ну²⁰, 2, 7 та 9 — біля с. Пісочин²¹, 1 — біля с. Коротич²², 2 — біля ст. Соняркомівська Харківського р-ну²³, 2 — біля с. Мала Рогозянка Золочівського р-ну²⁴, 3 і 4 — біля с. Старий Мерчик Валківського р-ну²⁵. Пересічанський комплекс доповнює цей, уже достатньо репрезентативний перелік подібних поховань. Кількість відомих у Сіверськодонецькому регіоні поховань з такою рисою поховального обряду дає змогу стверджувати її невипадковість. Привертає увагу те, що всі поховання датуються V—IV ст. до н. е. Відсутність предметів кінського спорядження в могилах сіверськодонецького населення більш раннього часу вирізняється особливо на фоні широкої репрезентативності (до третини загального числа поховань) цієї категорії поховального інвентарю в синхронних пам'ятках суміжних регіонів.

Раптова поява з V ст. до н. е. у похованнях населення Сіверськодонецького регіону загнудзаних коней (чи їх частин) і предметів кінського спорядження може бути свідченням міграції на цю територію в зазначеній час певних етнічних угруповань, які були носіями згаданої риси поховального обряду.

- ¹ Мелюкова А.И. Вооружение скифов // САИ. — 1964. — Вып. Д1-4. — С. 23—29.
- ² Манцевич А.П. Курган Солоха. — Л., 1987. — Кат. 82, 86, 105, 132.
- ³ Ильинская В.А. Скифская узда IV в. до н. э. // Скифские древности. — К., 1973. — Рис. 8, б.
- ⁴ Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык. — К., 1991. — Рис. 56, 6.
- ⁵ Петренко В.Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. // САИ. — 1967. — Вып. Д1-4. — Табл. 27, 6, 7; Ковпанико Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. — К., 1989. — Рис. 39, 19.
- ⁶ Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В., Дегтярь А.К. Новые исследования курганов скифского времени в окрестностях г. Люботина // Люботинское городище. — Харьков, 1998. — С. 178. — Рис. 21, 9—11.
- ⁷ Либеров П.Д. Памятники скифского времени на среднем Дону // САИ. — 1965. — Вып. Д1-31. — Табл. 21, 21.
- ⁸ Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Указ соч. — Рис. 56, 7.
- ⁹ Петренко В.Г. Указ. соч. — Табл. 29, 3, 9.
- ¹⁰ Ильинская В.А. Скифы днепровского лесостепного левобережья. — К., 1968. — Рис. 28.
- ¹¹ Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В. Курганы скифского времени Харьковской области. — К., 2000. — Рис. 9, 4.
- ¹² Манцевич А.П. Курган Солоха. — Л., 1987. — Кат. 91, 109.
- ¹³ Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Указ. соч. — Рис. 54, 6; 59.
- ¹⁴ Тереножкин А.И., Ильинская В.А., Мозолевский Б.Н. Скифский курганный могильник Гайманово поле (раскопки 1968 г.) // Скифы и сарматы. — К., 1977. — С. 181. — Рис. 43.
- ¹⁵ Петренко В.Г. Указ. соч. — Табл. 30, 1, 2; Ковпанико Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Указ. соч. — Рис. 39, 30.
- ¹⁶ Ильинская В.А. Скифы... — Рис. 28, 34.
- ¹⁷ Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В. Указ. соч. — Рис. 9, 11.
- ¹⁸ Братченко С.Н., Швецов М.Л., Дубовская О.Р. Курган IV в. до н. э. в бассейне Северского Донца // СА. — 1989. — № 1. — Рис. 3, 14.
- ¹⁹ Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. — Харьков, 1962. — С. 230; Щегленко А.В. Обряд погребения лесостепных племен междууречья Днепра и Дона в VII—III вв. до н. э. // Вестн. ХГУ. — 1983. — Вып. 238. — С. 115—117.
- ²⁰ Бородулин В.Г. Исследования на территории Харьковской области // АО 1976 г. — 1977. — С. 254, 255.
- ²¹ Бородулин В.Г. Исследования курганов скифского времени в Харьковской области // АО 1978 г. — 1979. — С. 306.
- ²² Бородулин В.Г. Дневник об археологических раскопках скифо-сарматской экспедиции Харьковского исторического музея в 1982 году // Архив ХИМ. — 1982. — С. 69—71.
- ²³ Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В., Дегтярь А.К. Указ. соч. — С. 178, 179.
- ²⁴ Буйнов Ю.В. Охранные раскопки курганов скифского периода на Харьковщине // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. — Полтава, 1990. — С. 139—142.
- ²⁵ Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В. Указ. соч. — С. 73, 74.

Одержано 06.09.2003

Л.И. Бабенко

КОМПЛЕКС ВЕЩЕЙ ПОГРЕБЕНИЯ IV в. до н. э. ВОЗЛЕ ПЕРЕСЕЧНОЙ

В статье опубликованы материалы разрушенного погребения скифского времени у пгт Пересечная, содержащего 5 бронзовых наконечников стрел, варворку, 4 бронзовые круглые бляхи, наносник и нащечник. По обширному кругу аналогий погребение датируется IV в. до н. э. Широкое распространение и стойкое сочетание пары в виде наносника с изображением головы животного и стилизованных блях с условным названием «медвежья лапа», «лада хищника» и т. п. позволяют предположить их семантическую взаимосвязь, при которой оба элемента представляли собой отдельные части тела одного существа, соединенные узелочными ремнями. Достаточно широкое распространение в бассейне р. Северский Донец с V в. до н. э. погребений с конским снаряжением может быть свидетельством переселения в то время в данный регион определенной группы населения, носителя подобной черты погребального обряда, из соседних территорий.

BURIAL ASSEMBLAGE OF THE 4TH CENTURY B.C.
LOCATED NEAR THE URBAN VILLAGE OF PERESECHNAYA

The article publishes the materials from a ruined burial of the Scythian Period located near the urban village of Peresechnaya. The assemblage contains 5 bronze arrowheads, a *vorvarka*, 4 round bronze plates, a nose-plate and a cheek-plate. A large number of analogies date this assemblage back to the 4th century B.C. A widespread distribution and fixed combination of a nose-plate decorated with the animal head and conventionalized plates called «bear's paw», «predator's paw», etc., permit suggesting their semantic connection where both elements represent various body parts of one creature joined by bridle straps.

Т.О. Рудич

**АНТРОПОЛОГІЧНИЙ СКЛАД
НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ
ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ**

Статтю присвячено антропологічному складу населення, похованого на могильниках черніхівської культури Західної України.

Краніологічний матеріал з черніхівських могильників території Західної України до цього часу був представлений лише окремими черепами. Нині колекції поповнилися, і це дало змогу проаналізувати антропологічний склад населення регіону. Населення репрезентують матеріали з 5 могильників. Подаємо стислу характеристику цих краніологічних серій.

*Могильник Чернегів-Руський*¹. Чоловіча серія налічує 11 черепів, придатних для вимірювань, і характеризується довгою, середньоширою, високою черепною коробкою, доліхокранною за формуєю. Обличчя на межі середнього та низького, вузьке за абсолютними розмірами та покажчиком, ортогнатне. Горизонтальне профілювання обличчя різке. Орбіти низькі середньоширокі, за покажчиком мезоконхні. Ніс низький та вузький, за покажчиком середньоширокий. Кістки носа виступають на межі малих і середніх розмірів.

Жіноча група налічує 19 черепів. У середньому вияві вона має довгу, середньошироку, високу черепну коробку, мезокранну за формуєю. Обличчя на межі низьких і середньовисоких величин, середньошироке за абсолютними розмірами та покажчиком. Обличчя мезогнатне, горизонтальне профілювання помірне на верхньому рівні та різке на зигомаксиллярному. Орбіти низькі, середньоширокі, мезоконхні. Ніс низький, середньоширокий, за носовим покажчиком широкий. Кістки носа виступають на межі середніх і великих розмірів.

*Могильник Романківці*². Чоловіча серія представлена 3 черепами поганої збереженості. Вони характеризуються дуже довгою, вузькою, низькою черепною коробкою, різкодоліхокранною за формуєю. Обличчя має малі розміри, за покажчиком еуріон, прогнатне, горизонтальне профілювання його різке. Орбіти середніх розмірів. Ніс малих розмірів, за покажчиком середньоширокий. У середньому вияві близькі характеристики має серія з могильника Ромашки у Середньому Придніпров'ї та збірна серія I—IV ст. із Сілезії, которую пов'язують з готами.

Єдиний жіночий череп характеризується середньодовгою, вузькою, високою черепною коробкою, мезокранною за формуєю, і вузьким обличчям.

*Могильник Романове Село*³. Чоловічий череп має середньодовгуву, вузьку, високу черепну коробку, мезокранну за формуєю, вузьке обличчя, низькі орбіти, вузький ніс. Два жіночих черепи відрізняються довгою, середньоширою, мезо-

кранною за формою черепною коробкою. Обличчя низьке, на верхньому рівні має послаблене горизонтальне профілювання. Орбіти середніх розмірів, мезоконхні, ніс малих розмірів, за покажчиком середньоширокий.

*Могильник Чистилів*⁴. Чоловічий череп характеризується середньодовгою, вузькою, низькою черепною коробкою, мезокранною за формою. Обличчя маліх розмірів, за покажчиком еуріон, мезогнатне. Горизонтальне профілювання обличчя різке. Орбіти малі, низькі, ніс малих розмірів, за покажчиком широкий.

2 жіночих черепи відзначаються довгою, середньоширою, високою черепною коробкою, мезокранною за формою. Обличчя має великі розміри, за покажчиком мезен, мезогнатне, горизонтальне профілювання різке. Орбіти та ніс середніх розмірів, кістки носа виступають сильно.

*Могильник Петриківці*⁵. Чоловіча група представлена 3 черепами і характеризується середньодовгою, середньоширою, середньовисокою черепною коробкою, суббрахіcrannoю за покажчиком. Обличчя на межі низького та середньовисокого, вузьке, за покажчиком — мезен, мезогнатне. Горизонтальне профілювання обличчя різке. Орбіти середньоширокі, низькі за абсолютними розмірами та покажчиком. Ніс середньовисокий, вузький за абсолютними розмірами і покажчиком. Кістки носа виступають середньо на межі з малим.

Жіноча серія складається з 4 черепів. У середньому вияві вона характеризується середньодовгою, середньоширою, низькою, суббрахіcrannoю черепною коробкою. Обличчя низьке, середньошироке, за покажчиком еуріон, ортогнатне, горизонтальне профілювання помірне. Орбіти середньоширокі, низькі, за покажчиком мезоконхні. Ніс середніх розмірів, широкий за покажчиком, кістки носа виступають сильно.

Поєднання суббрахіcrannoї, низької черепної коробки та середньоширокого обличчя з помірним горизонтальним профілюванням роблять жіночу серію близькою до морфологічного комплексу, найбільш характерного для сарматських груп різних територій та різних хронологічних періодів.

З огляду на те що незначна кількість черепів на окремих могильниках недостатня для міжгрупового аналізу, більшу увагу ми приділили аналізу сумарної серії.

Таблиця 1. Середні розміри черенів з могильників Західної України

Ознака	Чол. Min	Чол. Max	Чол. M	Жін. Min	Жін. Max	Жін. M
1. Поздовжній діаметр	179,0	200,0	187,5	167,0	190,0	177,5
8. Поперечний діаметр	130,0	156,0	139,1	127,0	153,0	136,1
17. Висотний діаметр	124,0	146,0	138,6	120,0	145,0	130,2
9. Найменша ширина лоба	88,0	100,0	94,2	83,0	108,0	95,5
12. Ширина потилиці	100,0	128,0	110,9	90,0	117,0	106,6
45. Діаметр вилиць	117,0	138,0	126,7	118,0	134,0	125,9
43. Верхня ширина обличчя	91,0	113,0	101,9	91,0	112,0	101,7
46. Середня ширина обличчя	78,0	102,0	90,4	83,0	98,0	90,7
55. Висота носа	42,0	55,0	50,5	44,0	55,0	48,1
54. Ширина носа	22,0	28,0	23,5	22,0	30,0	24,6
51. Ширина орбіт	39,0	43,0	41,5	38,0	44,0	40,5
52. Висота орбіт	29,5	36,0	32,4	28,0	35,5	32,0
77. Назомалярний кут	130,0	149,0	138,4	132,0	153,0	141,1
Zm. Зигомаксилярний кут	116,5	136,0	124,7	116,0	139,5	128,6
32. Кут профілю лоба	72,0	92,0	86,6	80,0	90,0	87,1
72. Загальний кут обличчя	75,0	92,0	84,1	75,0	92,0	85,9
75.1. Кут носа	20,0	28,0	23,5	13,0	39,0	25,6
8 : 1. Черепний покажчик	67,7	87,1	74,6	70,8	86,8	76,9
48 : 45. Лицевий покажчик	49,2	64,4	53,8	45,4	57,6	51,0
52 : 51. Орбітний покажчик	65,3	85,4	78,1	69,8	89,7	79,1
54 : 55. Носовий покажчик	41,8	62,3	48,5	45,2	56,8	51,3
SS : SC. Симотичний покажчик	35,5	71,4	48,7	20,0	62,5	42,3
DS : DC. Дакріальний покажчик	38,5	84,2	61,9	40,0	66,6	54,7

Сумарна серія чоловічих черепів із черняхівських могильників регіону налічує 23 черепи, придатних для вимірювань.

У середньому вияві серія характеризується доліхокранією, довгою, середньоширокою на межі з вузькою високою черепною коробкою. Лоб середньоширокий, кут нахилу любої кістки великий, надперенісся виступає середньо. Обличчя вузьке на усіх рівнях, низьке на межі з середньовисоким, за верхньолицевим покажчиком мезен, мезогнатне. Горизонтальне профілювання обличчя різке. Орбіти середньоширокі, низькі на межі з середньовисокими, за орбітним покажчиком мезоконхні. Ніс середньовисокий, вузький, за покажчиком мезоринний, перенісся високе, ніс виступає середньо з тенденцією до слабкого (табл. 1).

Практично за всіма ознаками індивідуальні розміри черепів потрапляють до різних категорій розмірів: від дуже маленьких до великих. Для перевірки групи на однорідність були розраховані квадратичні ухили, коефіцієнти мінливості ознак і коефіцієнти парної кореляції та порівняння зі стандартними, розрахованими для однорідних серій⁶. Результати порівняння свідчать про неоднорідність цієї серії.

Для з'ясування характеру неоднорідності ми застосували один з методів багатовимірної статистики — факторного аналізу, метод головних факторів⁷.

Факторному аналізу було піддано не всі черепи сумарної серії, а лише ті, в яких представлені всі такі ознаки: поздовжній, поперечний та висотний діаметри черепа; висота та ширина обличчя; висота та ширина орбіт; висота та ширина носа. Короткий набір ознак було вибрано, щоб розширити коло черепів, включених до аналізу, що потребує повної реалізації за залученими ознаками.

Для факторного аналізу за переліченними ознаками було відібрано 11 черепів з могильників Чернелів-Руський, Чистілів, Романківці, Петриківці.

Після факторизації кореляційної матриці виділилося два фактори, власна вага (A_1) яких вища за 1,0 та які в необерненому вигляді трактуються як головні компоненти. Власні числа головних факторів (A_i), їх навантаження на ознаки до (A_i) та після ротації (F_i) подано в табл. 2.

За фактором 1 (41,26 % загальної дисперсії) найбільші додатні навантаження несуть ширина орбіт, висота носа, висота орбіт, висота черепної коробки, висота обличчя та поздовжній діаметр черепа.

За фактором 2 (22,46 % загальної дисперсії) найбільші додатні навантаження несуть поперечний діаметр черепа, діаметр вилиць, а найбільше від'ємне навантаження — ширина носа.

Фактор 1 дає змогу розділити сукупність черепів за довжиною черепної коробки, висотою черепа, обличчя, висотою носа та розмірами орбіт; фактор 2 — за ширину черепа, обличчя, носа.

За значеннями факторних навантажень для окремих черепів усі черепи було вписано у простір головних факторів поліморфізму. Вони розділилися на три скучення. Були розраховані середні розміри ознак черепів, які склали ці скучення. Спираючись на середні цифри, можна виділити морфологічні типи (табл. 3).

Таблиця 2. Факторні навантаження на ознаки

Ознаки	A_{11}	A_{12}	F_{11}	F_{12}
51. Ширина орбіт	+0,950	+0,076	+0,894	+0,329
55. Висота носа	+0,882	+0,126	+0,854	+0,255
17. Висота черепа	+0,789	+0,122	+0,768	+0,220
48. Висота обличчя	+0,756	-0,199	+0,603	+0,497
52. Висота орбіт	+0,734	+0,402	+0,835	-0,057
8. Поперечний діаметр	+0,688	-0,670	+0,344	+0,897
54. Ширина носа	+0,025	+0,688	+0,311	-0,614
1. Поздовжній діаметр	+0,385	+0,466	+0,545	-0,262
45. Діаметр вилиць	+0,369	-0,431	+0,155	+0,546
\bar{x}	4,17	1,56	3,71	2,02
%	46,4	17,4	41,26	22,46

Морфотип 1. Характеризується доліхокранією, довгою, середньоширокою та високою коробкою. Лоб середньоширокий. Обличчя вузьке, середньовисоке, за покажчиком лептен. Горизонтальне профілювання обличчя на верхньому рівні різке. Орбіти мають середні абсолютні розміри та середньовисокі за покажчиком. Ніс середньо-високий на межі з високим, середньоширокий, за покажчиком лепториний. До скручення ввійшли черепи з могильників Чернелів-Руський, Петриківці, Романківці.

Морфотип 2. Характеризується доліхокранією, середньодовгогою, вузькою, середньовисокою черепною коробкою. Лоб вузький на межі з середньошироким. Обличчя вузьке, низьке, за лицевим покажчиком мезен. Горизонтальне профілювання обличчя різке. Орбіти середньоширокі, низькі за абсолютними розмірами та покажчиком. Ніс низький, вузький за покажчиком мезен. До скручення ввійшли черепи з могильників Чистилів, Петриківці.

Морфотип 3. Характеризується брахікранією, великими розмірами черепної коробки, лоб широкий, обличчя широке та середньовисоке, за покажчиком мезен. Горизонтальне профілювання обличчя на назомаялярному рівні помірне. Орбіти широкі та середньовисокі, ніс за покажчиком вузький. До скручення ввійшли черепи з могильників Петриківці, Чернелів-Руський.

Морфотип 1 виявляє досить сильні морфологічні зв'язки з низкою антропологічного матеріалу Центральної та Західної Європи. Морфологічно та статистично близькі характеристики має населення масломенчської групи вельбарської культури Східної Польщі, але при більш широкому обличчі останніх. Подібні середні характеристики визначені в антропологічному матеріалі з могильників III—V ст. Жемайтії: Мауджіорай, Шаукенай, грунтових могильників Литви: Ейгуляй IV—V ст. і Вершвай II—V ст.⁸. Проте ці прибалтійські групи відрізняються нижчими орбітними покажчиками та ширшим носом. Деяко ближчою морфологічно є вибірка черепів I—IV ст. з могильника Марвелес у Литві, в яких убачають мігрантів із західних територій⁹. Можна відзначити й певні антропологічні паралелі з вестготськими групами Кастилії VI—VII ст., хоча останні відрізняються більш високим обличчям¹⁰.

Морфотип 2 має найближчі паралелі на могильниках черняхівської культури Молдови. Особливо це стосується могильника Бранешти, там черепи з близьким комплексом трапляються найчастіше. М.С. Великанова відзначала, що група черепів із черняхівських могильників Молдови відрізняється від черняхівських груп України меншими розмірами черепної коробки та вужчим обличчям, тобто рисами, типовими для південних європеоїдів. В основі вибірки з могильників Молдови, як вона вважала, лежить середземноморський антропологічний тип, який можна пов'язати з фракійцями, але не можна виключати грецький компонент¹¹.

Для морфотипу 3 великі розміри черепної коробки, особливо висота черепної коробки, широке обличчя та низькі орбіти змушують шукати аналогії в гру-

Таблиця 3. Середні розміри морфотипів

Ознаки	Тип 1	Тип 2	Тип 3
1. Поздовжній діаметр	189,3	181,5	188,0
8. Поперечний діаметр	139,3	136	156,0
17. Висотний діаметр	140	127	143,5
45. Діаметр вилиць	125,6	126,5	137
48. Висота обличчя	68,7	65	72,5
55. Висота носа	52,3	46,5	53,5
54. Ширина носа	24,4	23	22,5
51. Ширина орбіт	42,1	39	43
52. Висота орбіт	33,7	29,8	33,5
8 : 1. Черепний покажчик	73,6	75	83,2
48 : 45. Лицевий покажчик	54,8	51,4	52,9
52 : 51. Орбітний покажчик	80,0	76,3	73,3
54 : 55. Носовий покажчик	50,7	49,5	42,1
Кількість черепів	7	2	2

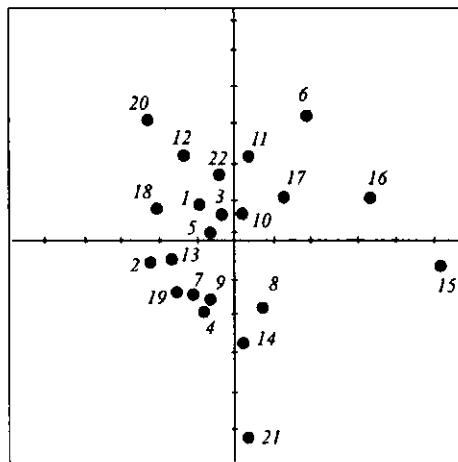
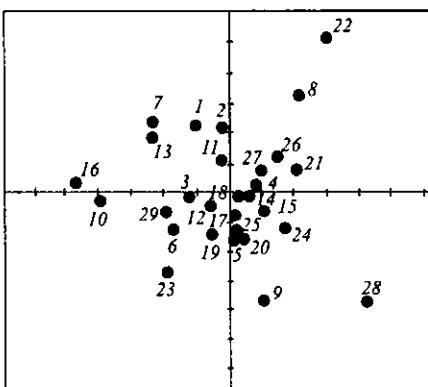

Рис. 1. Результати міжгрупового факторного аналізу чоловічих краніологічних серій. 1 — культура грунтових могильників Литви; 2 — культура курганів Литви; 3 — грунтові могильники Жемайтії; 4 — Беляус; 5 — черняхівська культура (ЧК) Молдови; 6 — вельбарська культура нижньої Вісли; 7 — Вімінакіум VI—VII ст.; 8 — Інкерман-Чорноріччя; 9 — вельбарська культура (ВК) Кашубії; 10 — Швейцарія (латенський час); 11 — Австрія — Угорщина — Чехія (латенський час); 12 — ЧК Лівобережжя; 13 — Масломенч — Грудек; 14 — Неаполь Скіфський; 15 — Миколаївка-Козацька; 16 — ВК Словінсько-Дравська; 17 — ЧК Середнього Придніпров'я; 18 — ЧК нижнього Дніпра (Гаврилівка); 19 — ЧК Буджака; 20 — ЧК Південнобузько-Тилігульського межиріччя; 21 — сармати України; 22 — сармати Таврії; 23 — Сілезія; 24 — Синтана-де-Муреш; 25 — Золота Балка; 26 — вестготи Кастилії (1); 27 — вестготи Кастилії (2); 28 — вестготи Португалії; 29 — ЧК Західної України

Рис. 2. Результати міжгрупового факторного аналізу жіночих краніологічних серій. 1 — ЧК Західної України; 2 — ЧК Молдови; 3 — ЧК Середнього Придніпров'я; 4 — Сітуляй; 5 — Грудек; 6 — Інкерман-Чорноріччя; 7 — ЧК Лівобережжя; 8 — Марвелес; 9 — Масломенч; 10 — Неаполь Скіфський; 11 — Миколаївка-Козацька; 12 — ЧК Південнобузько-Тилігульського межиріччя; 13 — ЧК нижнього Дніпра (Гаврилівка); 14 — ЧК Буджака; 15 — сармати Таврії; 16 — сармати України; 17 — Синтана-де-Муреш; 18 — ВК нижньої Вісли; 19 — ВК Мазовії Підлясся; 20 — ВК Словінсько-Дравська; 21 — Верштай; 22 — Золота Балка

пах північних європеоїдів. Із синхронних серій близькі форми виявлені в збірній серії з могильників ятвягів II—V ст. території Польщі¹².

Морфотипи представлені в збірній групі в різних пропорціях. Щоб точніше з'ясувати місце західноукраїнської збірної серії в колі хронологічно та територіально близьких популяцій, ми звернулися до методів багатовимірної статистики. Ми також застосовували різні статистичні методи з використанням пакету програм Systat.

Факторний міжгрупний аналіз здійснювався за 10 таксономічно значущими ознаками: поздовжнім, поперечним, висотним діаметрами черепа, шириною лоба, висотою та ширину обличчя, висотою та ширину орбіт, висотою та ширину носа. Порівнювалися збірні серії черняхівської культури різних регіонів України, Молдови, культури Синтана-де-Муреш, збірні серії вельбарської культури Польщі (нижньої Вісли, Кашубії, Словінсько-Дравської, масломенчської групи), серія з могильника Вімінакіум V—VI ст. у Сербії та серія із Сілезії IV ст., які пов'язують з готами (гепідами?), вестготські групи VI—VII ст. Іберійського півострова, групи Східної Прибалтики II—V ст., пізньоскіфські серії, сарматські групи України та серія з могильників Чорноріччя-Інкерман. До аналізу було залучено дві групи латенського часу — збірна з території Австрії—Угорщини—Чехії—Словаччини та серія із Західної Швейцарії¹³.

За результатами факторного аналізу найближчими статистично збірній черняхівської культури Західної України виявилися серія вельбарської культури нижньої Вісли та збірна черепів грунтових могильників Жемайтії III—V ст.; із черняхівських збірних серій — збірні групи з Буджака та Лівобережної України. Дещо більше статистично відрізняється серія із Сілезії IV ст., групи латенської культури з Австрії—Угорщини—Словаччини та Швейцарії (рис. 1).

Збірна черепів Західної України потрапляє до факторного поля, де концентруються групи, що відрізняються меншими розмірами черепної коробки, облич-

ча, носа, вужчими та нижчими орбітами. Вона відрізняється від серій черняхівської культури з нижнього Дніпра (Гаврилівка), Молдови, середнього Дніпра, Буго-Тилігульського межиріччя, культури Синтана-де-Муреш, серій пізньоскіфських могильників меншими розмірами обличчя, носа, вужчими орбітами (ознаками, що несуть максимальні навантаження за фактором 1).

Збірну групу чоловічих черепів із могильників Західної України від серій з території Східної Прибалтики II—V ст., збірної черепів масломенчської групи, готської серії із Сербії V—VI ст. і латенської збірної серії Австрії—Чехії—Словаччини—Угорщини відрізняють менші розміри черепної коробки та вищі орбіти (ознаки, що несуть максимальні навантаження за фактором 2).

Найбільше статистично чоловіча серія з черняхівських груп Західної України відрізняється від сарматських серій практично за всіма ознаками: розмірами черепної коробки, обличчя, носа, вужчими та нижчими орбітами (ознаками, що несуть навантаження за факторами 1 і 2).

За наявності змішаних груп краще застосовувати кілька різних статистичних методів для об'єктивизації результатів. Близькі результати дає кластерний аналіз цього самого матеріалу (ієрархічна процедура, відстані Пірсона та Евкліда, метод Complete та Ward). Збірна серія черняхівської культури Західної України виявила найтісніші зв'язки з групами із західних і північних територій: масломенчською групою вельбарської культури Польщі, серіями з території Східної Прибалтики II—V ст., вестготськими групами з Іберійського півострова та серією із Сербії, в якій вбачають готів. Досить близькими виявляються збірна серія з території Австрії—Угорщини — Чехії—Словаччини та група з території Швейцарії, які пов'язують з кельтським світом.

Практично всі з перелічених серій — змішані, як і збірна серія черняхівської культури з могильників Західної України. Наявність у збірній групі морфотипу 1 забезпечує статистичну подібність до серій з могильників вельбарської культури Польщі, вестготських серій, груп II—V ст. із Східної Прибалтики та латенської збірної Австрії—Чехії—Угорщини. Наявність у групі морфотипу 2 забезпечує статистичну подібність з латенською серією Швейцарії та вестготськими групами Іберійського півострова.

Жіноча серія з могильників черняхівської культури Західної України більш репрезентативна, ніж чоловіча. Вона складається з 30 черепів. Характеризується у середньому вияві довгою, середньоширокою, середньовисокою (на межі з високою) черепною коробкою. Череп мезокранний за формою, хоча у серії є брахікранні та доліхокранні форми. Лобна кістка на межі середньошироких і широких, кут нахилу лобної кістки на межі середніх і великих розмірів. Обличчя середньошироке на усіх рівнях, висота обличчя на межі малих і середніх розмірів, за покажчиком мезен, ортогнатне. Горизонтальне профілювання обличчя помірне на межі з різким на назомалярному рівні та різке на зигомаксилярному рівні. Ніс широкий за покажчиком, за абсолютними розмірами середньоширокий та середньовисокий на межі з низьким. Кістки носа виступають добре, хоча є носи з малим кутом нахилу та великим кутом нахилу до профілю обличчя. Орбіти низькі, середньоширокі, за покажчиком мезоконхні (див. табл. 1).

Майже за всіма ознаками в серії є черепи, які потрапляють до різних категорій розмірів. Коєфіцієнти варіації ознак і квадратичний ухил цієї серії були порівняні зі стандартними, розрахованими для однорідних серій. У більшості випадків вони перевищують стандартні. Отже, ми фіксуємо неоднорідність жіночої серії.

Були розраховані коефіцієнти статевого диморфізму нашої групи для 39 ознак та порівняні зі стандартними, що розраховані для однорідних серій¹⁴. У 10 випадках коефіцієнти зазначеної серії перевищували стандартні, а у 22 — виявилися меншими, що свідчить про неоднорідність у формуванні чоловічої та жіночої частин нашої групи.

У середньому вияві, з урахуванням статевого диморфізму, жіноча серія досить істотно відрізняється від чоловічої. Жіночі черепи виявляються коротшими, але ширшими, відзначаються більшим черепним покажчиком. У жінок ширший лоб та обличчя на всіх рівнях. Жіноча серія характеризується більш високим обличчям, більшими розмірами носа, ширшою та меншою висотою орбіт. Жінки мають дещо слабше горизонтальне профілювання обличчя, але ніс виступає сильніше.

Можна говорити, що жіноча та чоловіча серії склалися на різній антропологічній основі. Хоча, що цікаво, чоловіки і жінки виявляють досить значну морфологічну подібність до груп вельбарської культури Польщі (масломенчської та нижньовіслинської).

Для того щоб уточнити місце, яке займає серія жіночих черепів із могильників Західної України в колі могильників черняхівської культури, а також хронологічно близьких за часом культур, ми використали кілька методів багатовимірної статистики. Аналіз проводився за тими самими 10 найбільш таксономічно важливими ознаками: довжиною, ширину та висотою черепної коробки, ширину лоба, висотою та цириною обличчя, ширину та висотою орбіт, висотою та ширину носа.

Як порівняльний матеріал використовували збірні серії черняхівських могильників різних регіонів України та Молдови, матеріали з пізньоскіфських пам'яток Північного Причорномор'я: Миколаївка-Козацьке, Неаполь Скіфський, Золота Балка. Сарматські групи представлені збірною сарматів Таврії, збірною сарматів України. До сарматських серій тематично близька серія з кримських могильників Інкерман-Чорноріччя. З території Польщі залишився матеріал із могильників Масломенч та Грудек вельбарської культури, збірні серії вельбарської культури — нижньої Вісли, Словінсько-Дравська, збірна вельбарської культури Мазовії та Підлясся. З території Східної Прибалтики — група з могильника Марвелес I—IV ст. н. е., Ейгуляй II—V ст., Вершвай II—V ст. у Литві¹⁵.

За результатами міжгрупового аналізу за факторним методом найближчими статистично до жіночої серії черняхівських могильників Західної України виявилися збірна черепів вельбарської культури нижньої Вісли, серія з могильника Грудек, а з груп черняхівської культури — збірна серія середнього Дніпра (рис. 2).

Збірна черняхівської культури Західної України потрапляє до факторного поля, де сконцентровані групи, для яких характерні менші розміри черепної коробки, обличчя, більші розміри носа, вужчі та вищі орбіти. Вона відрізняється від пізньоскіфських і сарматських серій меншою ширину черепної коробки, вужчим лобом, обличчям, орбітами та меншою висотою лиця (ознаками, які мають навантаження за фактором 1).

Жіноча серія Західної України має меншу довжину та висоту черепної коробки, більші розміри носа, вищі орбіти (ознаки з максимальним навантаженням за фактором 2), ніж збірні серії черняхівських груп Молдови, нижнього Дніпра, Лівобережжя, а також збірна серія вельбарської культури з території Мазовії-Підлясся, група з могильника Масломенч.

Від серій Східної Прибалтики II—V ст. жінки відрізняються меншими розмірами черепної коробки, обличчя, більшими розмірами носа, вужчими та вищими орбітами.

Досить близьку картину дають результати кластерного аналізу (ієрархічна процедура, відстань Евкліда, метод Complete). Серія жіночих черепів із могильників Західної України виявила найбільшу статистичну подібність до серій вельбарської культури нижньої Вісли, серії з могильника Грудек і збірної черняхівської культури Буджака (Холмське, Нагорне).

Отже, окріміється своєрідна низка жіночих серій, досить близька за характеристиками середніх цифр. На півночі, у басейні нижньої Вісли — це збірна серія вельбарської культури, на території Східної Польщі — матеріали з могильників масломенчської групи, збірна могильників черняхівської культури Західної України, збірна серія черняхівських могильників Буджака. Ці групи виявляються досить близькими не лише за абсолютними розмірами, а й за пропорціями черепа та його деталей, що дуже важливо.

В усіх згаданих жіночих серіях відзначається певна відмінність від чоловічих груп своїх територій за різними ознаками та більш-менш суттєво. Такі ситуації виникають, коли жіночі та чоловічі склад населення формувався на різній антропологічній основі.

Отже, ми можемо зазначити, що населення черняхівської культури Західного регіону є неоднорідним та виявляє найбільшу морфологічну подібність до серій вельбарської культури Польщі.

В основі вельбарської культури вбачають готів, хоча питання про етнічну належність вельбарських племен складнє. Пониззя Вісли вважається місцем висадки готів, котрі прибули із Скандинавії. Переселення з-за моря, швидше за все, не було масовим явищем. На формування культури істотно впливало субстратне населення цієї території¹⁶. Під час руху на південь до готів приєднувалися різні германські племена. Міграція могла зачепити також окремі групи балтів і нашадків кельтів. На

нових місцях розселення готи входили у взаємини зі слов'янами-венедами, карподараками, пізніми скіфами, аланами, грецьким або римським населенням.

Антропологічну неоднорідність населення вельбарської культури відзначають польські дослідники¹⁷. Тому антропологічні паралелі черняхівської культури Західної України з популяціями із західних територій потребують детальнішого розгляду.

Доліхокранний, з довгою, високою черепною коробкою, вузьким і невисоким обличчям морфологічний тип (морфотип I), який домінує серед населення Західної України визначає середні характеристики серії, має витоки в давніх культурах Центральної та Західної Європи. Цей тип фіксується на могильниках лінійно-стрічкової кераміки Чехії, Південно-Західної Германії, Ельзасу, Східної Германії (4500—3500 рр.). Ці самі морфологічні форми є визначальними на могильниках шнурової кераміки Чехії (Богемії), Західної Польщі (Одерська група). Середньої Германії, Саксо-Тюрингії, що датуються 2500—2000 рр. до н. е., середньо- та пізньонеолітичних могильниках Данії 2800—1800 рр. до н. е. Пізніше цей морфотип фіксується на могильниках унетицької культури Південно-Західної та Середньої Богемії, Сілезії, що датуються 1800—1500 рр. до н. е., матеріалах окремих могильників Австрії та Угорщини, кновізерської культури Чехії 1800—1000 рр. до н. е. На більш східних територіях близькі середні характеристики має серія культури Сарата-Монтеору в Румунії 1600—1300 рр. до н. е.¹⁸.

На території України близькі форми фіксуються на Войцехівському могильнику східношінеської культури¹⁹. Матеріали цієї культури представлені лише з одного могильника, тому важко відповісти на питання, наскільки цей тип представляє всю культуру.

Антропологічний склад населення Європи I тис. до н. е. представлено дуже слабко, тому що в той час у багатьох народів побутував звичай кремації.

Доліхокранні з високою черепною коробкою та вузьким невисоким обличчям типи є в збірній серії латенського кола Австрії, Чехії, Словаччини та Угорщини, яку пов'язують з кельтськими групами. Певні морфологічні паралелі фіксуються і на матеріалі з території Великобританії, датованому V—I ст. до н. е., що пов'язуються з кельтами²⁰.

Як зазначено вище, у I тис. н. е. досить близькі морфологічні характеристики має масломенчська група вельбарської культури Польщі, антропологічний матеріал із могильників III—V ст. Жемайтії: Мауджюрай, Шаукенай, ґрунтових могильників Центральної Литви: Ейгуляй IV—V ст. і Вершвай II—V ст., вибірка черепів із могильника Марвелес I—IV ст. у Литві. До доліхокранних вузьколиціх форм можна заразувати вестготські групи Кастилії V—VII ст., хоч вони й мають дещо вище обличчя.

Після бурхливих подій, пов'язаних з переселенням значних мас народу, що супроводжувалося суттєвим механічним змішанням, доліхокранні високоголові та вузьколиці форми у чистому вигляді зникають з антропологічної карти Європи, хоча на окремих могильниках їх наявність ще фіксується. Можна назвати серію із Середньої та Нижньої Сілезії IX—XIII ст., Західної Словакії X—XIII ст., могильника Балта Баре в Боснії X—XI ст. н. е. Певний вплив ще можна помітити на території Богемії та Моравії, а з територій, зайнятих германцями, можна говорити про Тюрингію VII—X ст.²¹.

Історично склалося так, що доліхокранний високоголовий, вузьколицій морфологічний тип не став антропологічною підосновою жодного з етносів Європи доби середньовіччя. Головний масив германомовного населення склався на іншій антропологічній основі. У розпорядженні антропологів є досить великий обсяг матеріалу германських груп, датованих VI—XIII ст. Цей масив складають: населення Скандинавії, Саксонії серії з могильників франків німецької території, могильників аламанів, бургундів, франків північних територій, баварців, лангобардів Угорщини та Північної Італії. Для них характерні довгі, але невисокі черепні коробки та середньоширокі обличчя зі специфічними пропорціями деталей²². Цей комплекс фіксується на таких могильниках черняхівської культури, як Гаврилівка.

Доліхокранний, високоголовий та вузьколицій морфологічний тип не вплинув серйозно і на формування антропологічного типу слов'ян. Для слов'ян характерні переважно мезодоліхокранні та середня широта обличчя. До доліхокранних і відносно вузьколиціх форм слов'ян (східних) належать сіверяни та в'язичі. Проте вони не настільки вузьколиці і мають інші пропорції обличчя: нижчі орбіти та ширші носи, що більше зближує їх з вузьколицими формами балтів.

Отже, ми маємо таку картину: морфотип, який домінує серед населення черняхівської культури Західної України, має витоки в культурах доби неоліту та бронзи Центральної Європи. На території Центральної та Західної Європи він фіксується протягом кількох тисячоліть. Зауважимо, що в культурі шнурової кераміки Західної та Центральної Європи дослідники вбачають витоки кельтського етногенезу²³. У I тис. до н. е. він є на могильниках латенського кола, які пов'язують з кельтами. Цей морфотип починає зникати з антропологічної карти Європи дещо пізніше, ніж історичні кельти. Досить логічно пов'язати зазначенний морфотип саме з кельтами або нащадками кельтів.

Кельти протягом досить значного часу відігравали велику роль у житті Європи. Вони вважаються головними творцями латенської культури. Кельтська культура торкнулася тогочасного населення сучасних Швейцарії, Франції, Бельгії, Австрії (Норик), Чехії (Богемія), Великобританії, Ірландії, Іспанії (Галісія), Південної Німеччини (частини Норіка та Рейні, пізніше Баварії), Угорщини (Панонія), Італії (Галія Цизальпіна, Галія Цизападана, Етрурія), Румунії (Дакія, пізніше Трансильванія), Польщі, Болгарії (Мезія, Фракія), Греції (вторгнення в Македонію, Епір, Ахею), а також окремі райони Молдови та України.

На сході Європи латенізованими є культури Посенешти-Лукашівка, зарубинецька та пшеворська. Проте культурні впливи та фізична присутність носіїв латенської культури на якісь території — це речі різні. Проникнення кельтів східніше Карпат зазначили деякі археологи (Ю.В. Кухаренко, Д.А. Мачинський, М.Б. Щукин). Утім більшість дослідників вважає, що можна говорити про помітний латенський вплив на пам'ятки Східної Європи рубежу нашої ери, але без участі кельтського населення. На території України, між тим, зафіксовані топоніми, які пов'язують з кельтами²⁴. Проте варто зауважити, що топоніми погано датуються.

Пшеворська культура розглядається на згаданому етапі як поліетнічна. Дослідники доволять наявність в її складі кельтів (Сілезія, Мала Польща, Куяві)²⁵. Можливо, якась частина нащадків кельтів, що мешкали на території Польщі, могла бути захоплена рухом вельбарських племен і врешті-решт опинилася в регіоні Західної України або комбінація була складнішою.

Історія відносин германських і кельтських племен досить довга й складна. Германські та кельтські племена не завжди чітко диференціювалися античними авторами. Деякі дослідники схиляються до думки, що етномі «германці» — кельтського походження. Зона визрівання та поширення латенської культури межувала з районами Північної Європи — прабатьківщини германців. Поява перших германських племен на кельтській території відбулася в різних сферах культури обох народів, мови та звичаїв. Дослідники не виключають також можливості воєнних союзів у представників цих етносів. Перший досить серйозний напад германців на кельтські території відбувся ще у II ст. до н. е. нашестям германського племені кімрів на територію боїв. На межі нової ери кельтські землі на північ від Дунаю були захоплені германцями, а на півдні середнього та верхнього Дунаю — римлянами. Після цього кельти як народ сходять з історичної арени материкової Європи. Нé всі кельти, ясна річ, були знищені. Якась їх частина залишилася на своїх місцях і потім влилася до складу народів, що заселили цю територію, а якась частина взяла участь у міграціях, пов'язаних з рухом готів.

Інколи народи мігрували на досить значні території: згадаємо вибірку черепів з вестготських могильників Кастилії VI—VII ст. Треба зазначити, що при міжгруповому аналізі, в який увійшли краніологічні групи Європи VI—X ст., вестготська серія з Кастилії виявляє найбільшу подібність не до головного великого масиву германців, а до двох серій з території Тюрингії (VI—X ст.), однієї серії з Моравії IX ст. та однієї серії франків межиріччя Рейну та Марні VI—IX ст.²⁶, тобто об'єдналися групи, які проживали в місцях колишнього побутування кельтів. Це відбувається передусім у більшій вузькотоцісті та більшій висоті черепа цих груп порівняно з головним германським масивом. Питання про ступінь германізації нащадків кельтів вирішується на матеріалах інших наук.

Можливо, перекіс у бік центральноєвропейського компоненту (у біологічному аспекті) серед населення черняхівської культури Західного регіону на окремих могильниках виник у зв'язку з тим, що саме нащадки кельтів надавали перевагу обряду трупопокладення, а не трупоспалення. Згадаємо, що інгумація була досить силь-

но поширені на кельтських могильниках у різні часи. На думку багатьох дослідників, поширення обряду трупопокладення серед германців було пов'язано з кельтськими впливами. Він розповсюджився в південних районах Тюрингії в пізньолатенську добу, а в І ст. н. е. просунувся на північ аж до островів Борнхольм і Готланд.²⁷

Як зазначено вище, жіноча та чоловіча серії черняхівської культури Західної України склалися на різній антропологічній основі.

У межах поширення культур вельбарської, черняхівської та Синтана-де-Муереш археологічно фіксуються значні міграційні потоки. Вважається, що чоловічі групи були дещо мобільніші, у походах на великі відстані брали участь переважно чоловіки. Під час влаштування груп переселенців на нових місцях склад населення поповнювався за рахунок місцевих жінок.

Ілюстративно є ситуація, яка склалася на могильниках вельбарської культури нижньої Вісли. Саме цей район вважається місцем висадки готів на південному узбережжі Балтійського моря. Польські антропологи відзначили певну відмінність у складі чоловічої та жіночої вибірок району. І. Гладіковська вважає, що антропологічний склад автохтонного населення репрезентують лапаноїдний та палеоєвропеоїдний антропологічні типи, які чіткіше представлені саме в жіночій групі²⁸. Відрізняються між собою за складом чоловіча та жіноча серії масломенчської групи. У жіночій серії домінус лапаноїдний, на другому місці — середньоземноморський тип²⁹.

Розглянемо ситуацію на черняхівських могильниках Західної України. Знайти витоки мезокранного, із середньошироким, відносно низьким обличчям, орбітами та широким носом типу, що домінує на черняхівських могильниках Західної України серед жінок, — складна справа. Це пов'язано з тим, що антропологія з дочерняхівських пам'яток території Західної України представлена лише фрагментарно. Проте жодна група доби бронзи, репрезентована антропологічно, не може бути пов'язана із серією жіночих черепів черняхівської культури. Єдиний матеріал, де є морфологічні паралелі, походить із розкопок могильників висоцької культури на території Західної України, які були опрацьовані В.Д. Дяченко. Цей матеріал не опублікований, але можна говорити про перспективи пошуку витоків мезокранного з середньошироким обличчям морфотипу в давніх культурах регіону. Це дуже важливо з огляду на те, що антропологічний тип, який характеризує жіночу збірну серію черняхівської культури Західної України, має значні історичні перспективи в давньоруську добу. Близькі за розмірами та пропорціями черепи матимуть жінки та чоловіки (з урахуванням статевого диморфізму) слов'янських груп території Західної України, Молдови (тиверські могильники), а також східних районів Любельщини. Цікаво, що жіноча група черняхівської культури Буджака та деякою мірою вельбарської культури нижньої Вісли теж має морфологічні паралелі серед слов'янських груп доби середньовіччя. Проте це тема окремого дослідження, яке готовується до друку.

Отже, населення черняхівської культури західноукраїнського регіону є змішаним. Чоловічі та жіночі групи сформовані на дещо різній основі. Домінують антропологічні зв'язки з пам'ятками вельбарської культури Польщі (масломенчська група та група нижньої Вісли). У чоловічій групі переважає населення, генетично пов'язане з Центральною та Західною Європою (можливо, з нашадками кельтів), фіксуються паралелі з черняхівськими могильниками Молдови (фракійський, дакський компонент?), а також з групами із західних районів Східної Прибалтики. Витоки головного морфологічного типу жінок виявити важко. Жіночий морфотип (характерний також для масломенчської групи та певною мірою буджацької групи черняхівців) матиме історичні перспективи на давньоруських могильниках регіону. У жіночій серії фіксується і морфологічний комплекс, що характеризує сарматів.

Треба пам'ятати, що аналізувався лише матеріал з трупопокладень черняхівської культури, тому картина виявляється далеко не повною.

¹ Герета И.П. Новые исследования в Чернелице-Русском // АО 1977 года. — М., 1978. — С. 310—311; Герета I. Археологичні відкриття у Чернелиці-Руському 1994 р. // Наук. записки Терноп. краєзн. музею. — Тернопіль, 1997. — Кн. 2, ч. 1. — С. 16—38.

² Никитина Г.Ф. Могильники черняховской культуры в Северной Буковине и Бессарабии. — М., 1996. — С. 70—171.

³ Строценко Б.С. Могильник черняхівської культури в Романовому Селі на Тернопільщині // Наук. записки Терноп. краєзн. музею. — Тернопіль, 1993. — С. 38—51.

- ⁴ Герета И.П., Харитонов Е.А. Чистиловский могильник // Могильники черняховской культуры. — М., 1979. — С. 136—141.
- ⁵ Магомедов Б.В., Левада М.Є. Розкопки черняхівського могильника в с. Петриківці // АДУ 1992 р. — К., 1993. — С. 92—93; Магомедов Б.В., Левада М.Є. Черняхівський могильник Петриківці // АДУ 1993 р. — К., 1997.
- ⁶ Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. — М., 1964; Ефимова С.Г. Палеоантропология Поволжья и Приуралья. — М., 1973. — С. 86.
- ⁷ Дерябин В.Е. Многомерная биометрия для антропологов. — М., 1983. — С. 227.
- ⁸ Kozak-Zychman W. Charakterystyka antropologiczna ludnosci Lubelszczyzny z mloszego okresu rzymskiego. — Lublin, 1996. — S. 97—100; Денисова Р.Я. География антропологических типов балтских племен и этнографические процессы в I — начале II тыс. н. э. на территории Литвы и Латвии // Балты, славяне, прибалтийские финны. — Рига, 1990. — С. 28—90.
- ⁹ Jankauskas R., Barkus A. Marveles senkapio (I — 7 т.е.а.) antropologija (1991 — 92 м.) // Vidurio Lietvos Archeologija. — Vilnius, 1994. — Р. 78—85.
- ¹⁰ Rosing F.M., Schwidetzky I. Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Antropologie des fruhen Mittelalters (500 —1000 u. Z.) // Homo. — 1977. — 28, Н. 2. — S. 65—115.
- ¹¹ Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М., 1975. — С. 70—91.
- ¹² Чеснис Г.А. Многомерный анализ антропологических данных как средство решения проблем выделения балтских племенных союзов в эпоху железа (преимущественно на территории Литвы) // Балты, славяне, прибалтийские финны. — Рига, 1990. — С. 10—20.
- ¹³ До міжгрупового аналізу застосувалися середні характеристики серій з нижчеперелічених праць: Великанова М.С. Указ. соч. — С. 70—91; Kozak-Zychman W. Зазн. праця. — S. 90—110; Mikic Z. Antropoloska struktura stanovnistva Srbije // Etnoantropoloski problemi. — Beograd, 1988. — Kn. 4. — С. 82; Schwidetzky I., Rosing F.M. Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Antropologie der Römerzeit (0—500 u. Z.) // Homo. — 1975. — 26, Н. 4. — S. 192—218; Rosing F.M., Schwidetzky I. Op. cit. — S. 65—115; Чеснис Г.Я. Указ. соч. — С. 9—10; Кондукторова Т.С. Антропология древнего населения Украины (I тыс. до н. э. — I тыс. н. э.). — М., 1972. — С. 114—115; Кругу С.И. Сарматы Таврии по антропологическим данным // Симоненко А.В. Сарматы Таврии. — К., 1993; Соколова К.Ф. Антропологічні матеріали могильників Інкерманської долини // Археологічні пам'ятки України. — Т. 13. — С. 124—155; Schwidetzky I. Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Antropologie der Eisenzeit (letztes Jahrtausend v.d.Z.) // Homo. — 1972. — 23, Н. 3. — S. 245—272.
- ¹⁴ Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Указ. соч. — С. 239.
- ¹⁵ До міжгрупового аналізу застосувалися середні характеристики серій з нижчеперелічених праць: Великанова М.С. Указ. соч. — С. 90—110; Кондукторова Т.С. Указ. соч. — С. 114—115; Соколова К.Ф. Зазн. праця. — С. 124—155; Kozak-Zychman W. Op. cit. — S. 97—100; Jankauskas R., Barkus A. Op. cit. — Р. 78—85; Денисова Р.Я. Указ. соч. — С. 28—90.
- ¹⁶ Godlowski K. The chronology of late roman and early migrations period in Central Europe. — Krakow, 1970; Вольфрам Х. Готы. — СПб., 2003. — С. 652.
- ¹⁷ Gladkowska-Rzeczycka J. Ludność kultury wielbarskiej w świetle doteczarsowych badań antropologicznych // Problemy kultury wielbarskiej. — Slupsk, 1978. — S. 178.
- ¹⁸ Schwidetzky I., Rosing F.M. Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Antropologie von Neolithikum und Bronzezeit // Homo. — 1990. — 40, Н. 1—2. — S. 4—45.
- ¹⁹ Кондукторова Т.С. Антропологический тип племен шипинецко-комаровской культуры // Вопр. антропологии. — 1979. — Вып. 62. — С. 48—57.
- ²⁰ Schwidetzky I. — Op. cit. — S. 245—272.
- ²¹ Rosing F., Schwidetzky I. Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Antropologie des Hochmittelalters (1000 —1500 A.D.) // Homo. — 1981. — 32, Н. 4. — S. 211—251.
- ²² Алексеева Т.И. Антропологическая дифференциация славян и германцев в эпоху средневековья и отдельные вопросы этнической истории Восточной Европы // Рассогенетические процессы в этнической истории. — М., 1974. — С. 71—85; Великанова М.С. Указ. соч. — С. 101.
- ²³ Филип Я. Кельтская цивилизация и ее наследие. — Прага, 1961. — С. 17.
- ²⁴ Стрижак О. Кельти в Україні // Наука і культура. Україна. — К., 1989. — С. 266—277.
- ²⁵ Rosen-Przeworska J. Tradycja celtycka w obrzedowosci Protosłowian. — Wrocław; Warszawa, 1964. — S. 9; Cofia-Broniewska A. Grupa kruszanska kultury przeworskiej. Zt studiow nad rozwojem regionalizmu Kujaw. — Poznań, 1971; Русанова И.П. Истоки славянского язычества. Культовые сооружения Центральной и Восточной Европы. — Черновцы, 2002. — С. 41.
- ²⁶ Rosing F., Schwidetzky I. Op. cit. — S. 65—115.
- ²⁷ Русанова И.П. Этнический состав носителей пшеворской культуры // Раннеславянский мир. Материалы и исследования. — М., 1990. — С. 127.
- ²⁸ Gladkowska-Rzeczycka J. Op. cit. — S. 178.
- ²⁹ Kozak-Zychman W. Op. cit. — S. 32.

Одержано 26.05.2002

T.A. Rudich

АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЙ СОСТАВ НАСЕЛЕНИЯ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ ЗАПАДНОЙ УКРАИНЫ

В статье впервые подвергнуты анализу краниологические материалы из погребений с трупоположениями черняховской культуры Западной Украины. Результаты исследований дают автору возможность сделать вывод о неоднородности населения. Мужская и женская группы сформировались на разной антропологической основе, но обе проявляют значительное сходство с населением отдельных групп вельбарской культуры (масломенческой и нижневисенской). В мужской серии черепов доминирует материал, имеющий генетические истоки в группах Центральной Европы. Фиксируются антропологические связи с юго-западными территориями (фракийская основа?), а также группами Восточной Прибалтики. Мезокранный со среднешироким лицом тип, доминирующий в женской группе, в исторической перспективе будет характерен для восточнославянского населения региона в древнерусское время. В женской группе присутствуют также морфологические формы, характерные для сарматских групп.

T.A. Rudich

ANTHROPOLOGICAL COMPOSITION OF THE CHERNYAKHOVSKAYA CULTURE POPULATION IN WESTERN UKRAINE

The article presents the first craniological analysis of materials from the inhumation burials of Chernyakhovskaya culture in Western Ukraine. The research results enable the author come to a conclusion regarding the heterogeneous character of the population. The male and female groups were formed on different anthropological bases; however, both of them reveal considerable similarity with the population of individual groups of Vel'barskaya culture (Maslomencheskaya and Nizhnevisenskaya). The male series of skulls is dominated by materials having genetic descent in Central European groups. We determined anthropological ties with the south-western territories (Thracian base?), as well as with the Baltic Sea East region. The mesocephalous type with a medium-wide face dominating the female group will be characteristic of the East Slav population of the region later in the history in the Ancient Rus' period. The female group also includes morphological types characteristic of the Sarmatian groups.

В.В. Майко

НОВА ПАМ'ЯТКА ВОЛИНЦЕВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В ЧЕРНІГІВСЬКОМУ ПОСЕЙМ'Ї

Світлій пам'яті
Л.Є. Скиби

Стаття присвячена новій пам'ятці волинцевської культури Чернігівського Посейм'я, досліджений у 1989 р. У зв'язку з цим розглянуто проблему походження гончарих горщиців волинцевського типу.

У 1989 р. Києво-Чернігівською експедицією під керівництвом Л.Є. Скиби Республіканської археологічної лабораторії при фонді культури УРСР було відкрито і частково досліджено багатошарове поселення біля с. Обмачево (Бахмацький р-н Чернігівської обл.), яке розташоване в 4,7 км на північний захід від центру села в урочищі Селище¹. Площа розкопу становила 120 м² за глибини культурного шару 1,10—1,20 м. Приблизна площа поселення становить не менше 4,3 га. Верхній шар — давньоруський, XI—XIII ст., нижній — епоха бронзи (Бондарихінська АК). Середній шар пам'ятки — волинцевський, завтовшки на різних ділянках 0,75—0,80 м, представлений житлом, трьома господарськими ямами, численними знахідками з двох розвідкових шурфів, культурним шаром та підйомним матеріалом. Поселення роз-

© В.В. МАЙКО, 2004

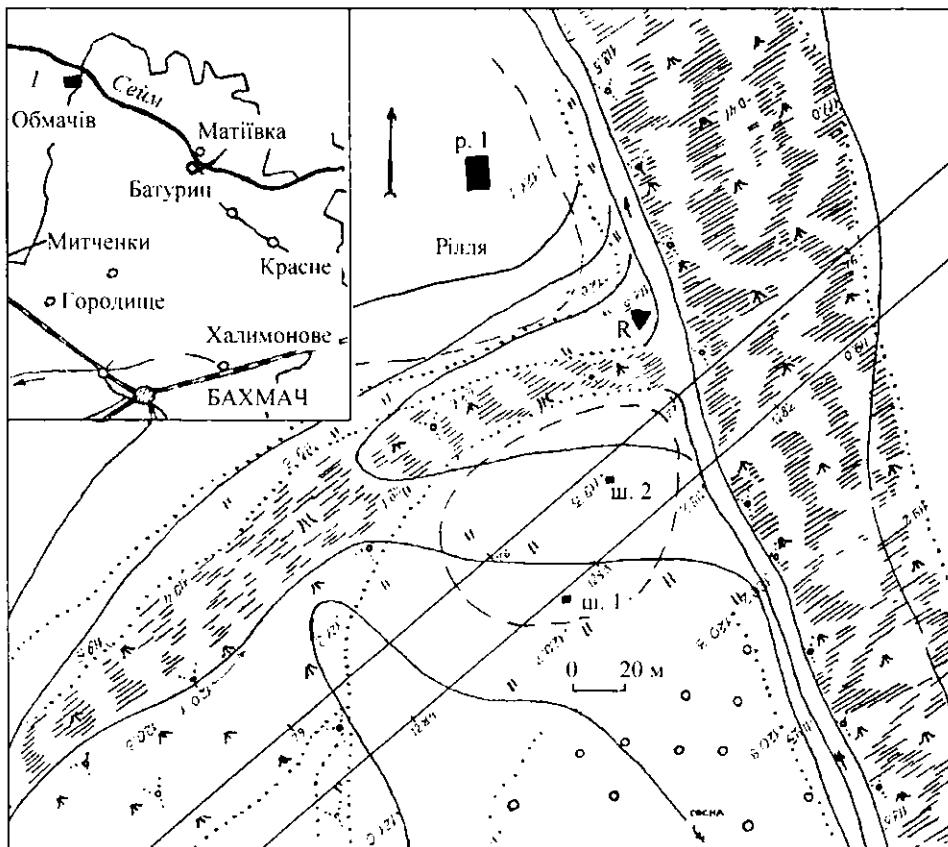

Рис. 1. Розташування пам'ятки волинцевської культури біля с. Обмачів: / — місце знаходження поселення

ташоване на краю першої надзаплавної тераси р. Сейм на мисоподібному підвищенні, з півдня й півночі оточеному заболоченими низинами, зі сходу — заболоченим каналом і долиною р. Сейм (рис. 1). Височина мису над долиною близько 3 м з поступовим підвищенням на південний захід.

Напівземлянкове житло розміром $4 \times 3,5$ і $4,5 \times 3,9$ м було орієнтовано приблизно кутами по сторонах світу (рис. 2). За наявності у заповненні об'єкта фрагментів глиняної обмазки з відбитками переплетених лозин будова належить до типу стовпових каркасно-плотових². Підлога житла знівелевана, добре витоптана й підсипана піском. Безпосередньо на ній знайдено кілька фрагментів посуду, характерного для бондарикінської культури. На думку В.В. Приймака, їх використовувало населення волинцевської культури для збереження даху від вимивання³. Біля північно-східного муру, близче до північного кута на гумусованій підсыпці, покладений на глиняний останець, знаходилася піч поганої збереженості розміром $1,2 \times 0,9$ м. Складена вона з глиняних вальків, зафікованих у вигляді двох розвалів, і мала порівняно добре випалений черінь, покладений прямо на глину. Перед піччю розташовані невеликий підквадратний уступ і видовжена переднічна яма завглибшки 0,3 м, у заповненні якої знайдена досить велика кількість фрагментів вугілля й золи. Навпроти пічі знаходився невеликий ($0,20 \times 0,15$ м) підпрямокутної форми очаг-домівка, складений з перепаленої глини. Черінь домівки добре випалений. Серед господарських ям одна, грушоподібна в перетині, овальної форми, розміром $1,35 \times 1,10$ і завглибшки від рівня підлоги 0,45 м, розташована безпосередньо в житлі біля північно-східного муру близче до східного кута (рис. 2, 1). Інша господарська яма округлої форми також грушоподібна в перетині, розміром $1,20 \times 1,25$ м за глибини 0,50 м від рівня підлоги, розташована в підбої північно-східного муру, її дно і частина стінок мають сліди обпалу. На відміну від цих ям для збереження харчів⁴, третя яма, округла в плані, циліндрична в перетині, діаметром 0,78 м, розташована за межами житла біля його південного кута. У цілому описане житло за конструктивними особливостями досить типове для волинцевських пам'яток Лівобережжя Дніпра.

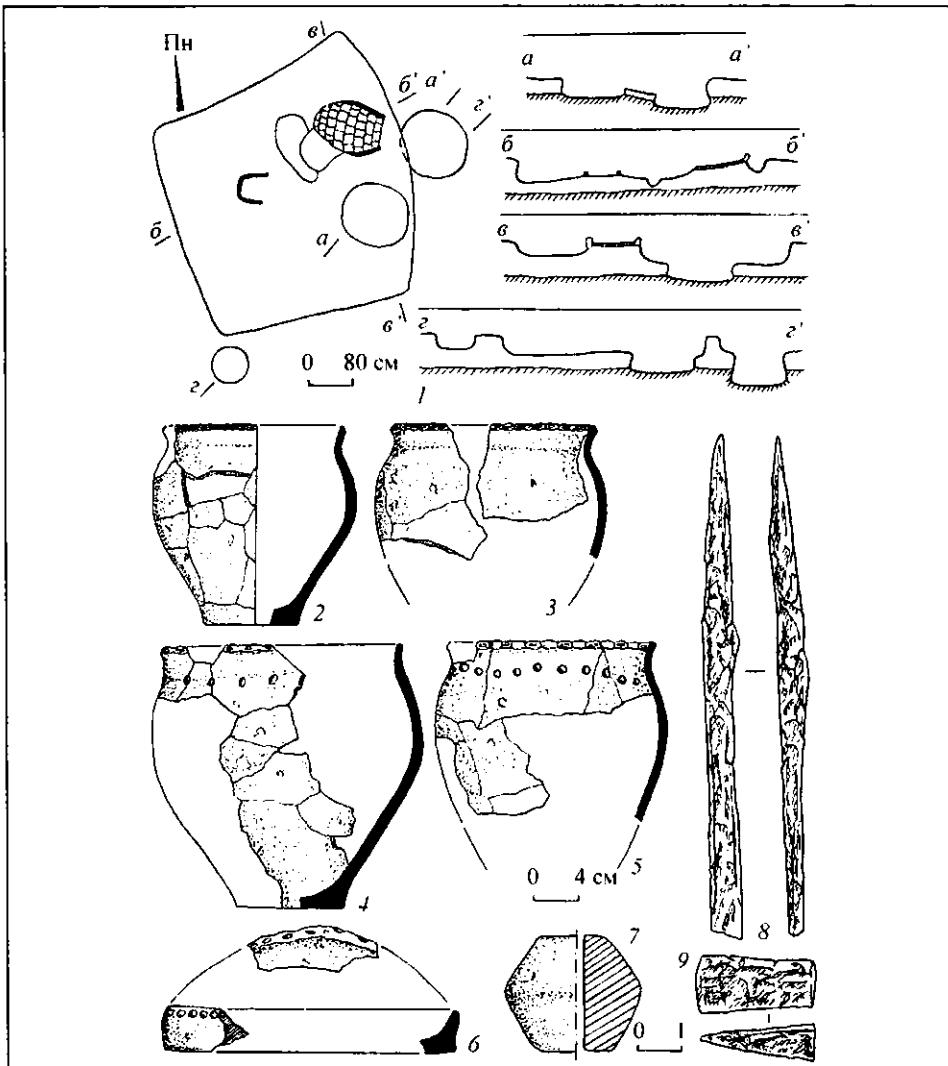

Рис. 2. План і розрізи волинцевського житла та матеріал із його заповнення

Як і завжди, більшість знахідок, що походять із заповнення житла, пов'язаного з ним культурного шару і синхронного підйомного матеріалу, складає кераміка. Переважна більшість її — горщики так званого сахнівського типу: з конусоподібним тулубом, короткою шийкою та невеликими сплющеними, плавно відігнутими профільованими вінцями, що майже завжди орнаментовані пальцевими защипами. Дві такі посудини походять із заповнення житла (рис. 2, 2, 3), інші — з культурного шару і підйомного матеріалу (рис. 3, 2, 5, 5—8). На наш погляд, немає сенсу розподіляти їх типологічно за морфологічними ознаками⁵. Як уже зазначалось, технологічно їх не можна вважати ліпнimi. Згідно з розробленою методикою⁶, такі посудини як на Правобережжі, так і на Лівобережжі Дніпра мають ознаки керамічних операцій загладжування й обточування, що розвиваються, і розвинених, а також найбільш досконалі форми — ознаки операції профілювання, яка зароджується⁷. Вони належать до технологічних типів I, II, а найбільш досконалі форми (рис. 3, 2) — до технологічного типу III. Це свідчить про поступовий еволюційний розвиток горщиків, умовно названих сахнівськими. Немає сумніву, що походження цих горщиків, незважаючи на різну підоснову (пеньківська й празько-пеньківська на Правобережжі⁸, пеньківсько-колочинська на Лівобережжі Дніпра⁹), пов'язано з еволюцією слов'янського гончарства. Їх тісність на досить широкій території Подніпров'я свідчить про одинаковий напрям розвитку гончарних операцій. Про участь колочинського елементу у формуванні во-

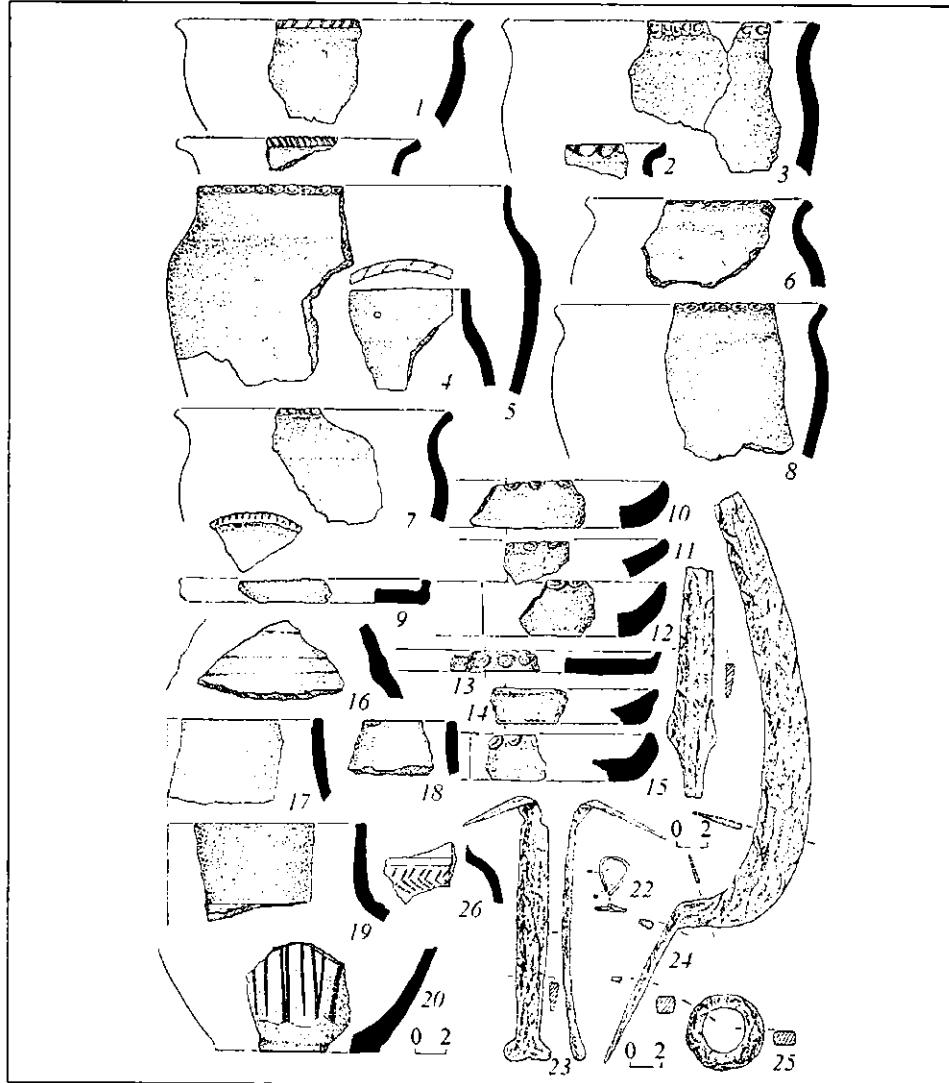

Рис. 3. Археологічний матеріал із культурного шару волинцевського часу поселення Обмачів

линцевської культури Посейм'я, про що вже йшлося в літературі¹¹, говорить також наявність у керамічному комплексі поселення, що розглядається, технологічно однакових посудин з аналогічним орнаментом у вигляді пальцевих защилів на вінцях, але тюльпаноподібної форми (рис. 3, 1). Другу категорію горщиків складають посудини з прямими вінцями, іноді орнаментованими (рис. 3, 4), які вважаються наслідуванням гончарним горщикам волинцевського типу¹¹. Технологічні дослідження дали змогу встановити, що ці горщики належать до трьох хронологічних типів, які еволюційно розвиваються один за одним. Одні з них технологічно тотожні «сахнівським» посудинам, інші (технологічний тип IIIб)¹² є проміжною ланкою до класичних гончарних горщиків волинцевського типу. Цікаво, що на поселенні знайдено верхню частину горщика, технологічно абсолютно тотожного найбільш розвиненим посудинам «сахнівського» типу, але з майже прямими невеликими вінцями, які, проте, прикрашені звичайним орнаментом у вигляді пальцевих защилів (рис. 3, 5). На підлозі вищеописаного житла знайдено дві цікаві посудини конічної та тюльпаноподібної (рис. 2, 5, 4) форми, які технологічно подібні до «сахнівських», але з неочайним хвилястим орнаментом у вигляді круглястих наколів на плічках. Типовий для волинцевських пам'яток досить великий відсоток різноманітних сковорідок, здебільшого з великими бортиками, вінця яких часто-густо прикрашені пальцевим орнаментом. Одна з них походить із заповнення житла (рис. 2, 6), інші — з культурного шару (рис. 3, 9—15). Звернімо

увагу і на поодинокі невеликі фрагменти типових роменських горщиків з характерним орнаментом (рис. 3, 2, 6). Для датування пам'ятки важливі знахідки фрагментів амфор причорноморського типу (рис. 3, 16), які почали виробляти в Тавриці не раніше середини VIII ст.¹³.

Гончарний волинцевський посуд становить не більше 7 % керамічного комплексу поселення. Зупинимось на його аналізі докладніше. Історіографія цього питання вже розглядалась в окремій праці¹⁴.

На наш погляд, для вирішення проблеми походження горщиків волинцевського типу (ГВТ), по-перше, слід погодитися з тим, що морфологічно, а тим більше технологічно, включаючи й орнаментальні мотиви, ці горщики не однорідні. По-друге, здається, відповідь перспективно шукати в рамках однієї археологічної культури шляхом зіставлення ліпної і гончарної частини керамічного комплексу. Традиційне типологічне членування кераміки за морфологічними ознаками не дає позитивної відповіді. Необхідно зробити спробу зіставити керамічні посудини, а особливо ГВТ, з погляду відповідності їх різним етапам керамічного виробництва, для яких характерна конкретна технологія виготовлення посуду. Для побудови такої технології була застосована вже згадувана методика¹⁵, за якої виділено три варіанти ГВТ, які належать до одного технологічного типу. Перші два варіанти репрезентують еволюційний розвиток попереднього в напрямі професійного оволодіння можливостями гончарного кола.

Тип IVa — горщики з прямими вінцями, на яких є сліди розвинених операцій загладжування й обточування, а також операції профілювання, що зароджується. Сліди розвинених операцій загладжування й обточування наявні на всьому тулові посудин. Малюнки горщиків усіх варіантів, у тому числі тип IV, як правобережних, так і лівобережних волинцевських пам'яток, подано в окремій статті¹⁶. До цього варіанта належить кілька фрагментів з культурного шару поселення (рис. 3, 17, 18).

Тип IVb (прогресивний порівняно з попереднім) полягає в наявності слідів профілювання на вінцях, що розвивалося, а профілювання, що зароджувалося, на шийці та плічках посудини. У нижній частині тулуба сліди збігаються з попереднім варіантом. На плічках посудин цього варіанта іноді є орнамент у вигляді одно- чи багаторядної хвилі, ялинковий штампований орнамент. Лискування трапляється досить рідко, здебільшого в придонній частині посудини. До цього варіанта належить теж кілька фрагментів з культурного шару (рис. 3, 20).

Тип IVc — принципова відмінність цього варіанта полягає у наявності слідів розвинутого профілювання не тільки на вінцях, а й на шийці і плічках посудини. Іноді вони є і на нижній частині тулуба. Посудини цього варіанта різноманітні за морфологією і здебільшого багато орнаментовані, переважає лискований орнамент. До цього варіанта належить лише один фрагмент вінець з культурного шару поселення, що розглядається (рис. 3, 19). У заповненні житла подібні фрагменти невідомі.

Вищеперечислені типології дає змогу дійти до деяких висновків.

По-перше, горщики з прямими вінцями Правобережжя Дніпра, за винятком ГВТ типу IVc, виникають на місцевій основі як результат еволюційного технологічного вдосконалення горщиків типів I—IVb, до яких належать і так звані ліпні наслідування. При цьому останні перетворюються на проміжну ланку між ліпною керамікою волинцевської культури і ГВТ. Це було одним із напрямів еволюції гончарства полян. Прототипи ГВТ Правобережжя Дніпра можна відшукати серед посудин, характерних для празько-пеньківських старожитностей цього регіону. Ці самі, імовірно, спільні тенденції відбувались у гончарстві в'ятирів, носіїв борщевської археологічної культури. І там, у керамічному комплексі, є ліпні та ранньогончарні посудини з прямими вінцями¹⁷, які мають, на думку дослідників¹⁸, місцеві традиції виготовлення, що існували там до появи ГВТ варіанта IVc. У цих самих комплексах у невеликій кількості наявні також ГВТ типу Шb — IVb, пов'язані з переселенням частини населення Дніпровського Лівобережжя на землі в'ятирів¹⁹. Аналогічні тенденції проявилися і на Лівобережжі Дніпра, де горщики варіантів Шb — IVb виникають на місцевій основі, незважаючи на те, що підснова волинцевської культури тут була іншою. Ті самі процеси відбуваються і в гончарстві племен носіїв культури типу Луки-Райковецької, де також виникають власні типи горщиків з прямими вінцями, технологічно ідентичні іншому посуду цієї культури²⁰. Цікаво, що посудини з прямими вінцями відомі в матеріалах деяких пам'яток типу Луки-Райковецької на території Житомирщини (Буки, Тетерівка, Шумськ), досить далеко від ареалу волинцевської культури²¹.

По-друге, розглянемо причину появи ГВТ типу IVв і його широкого розповсюдження. Дійсно, відсоток горщиків цього типу в керамічних комплексах слов'янських пам'яток з віддаленням від Бітиці зменшується. Посудини саме цього варіанта трапляються в салтово-маяцьких (Дмитровському²², Червоногорському²³) і борщевських (Лисогорському²⁴, Білогорському²⁵) могильниках, поселеннях²⁶ і навіть міських центрах (Правобережне Цимлянське городище)²⁷.

Імовірно, гончари Бітиці, яка була не тільки політичним, а й економічним центром хозарського каганату в слов'янських землях²⁸, використали форму горщика з прямими вінцями, що була звичайна, подобалася слов'янам і у виробництві якої останні досягли значних успіхів. Взявиши її за основу, гончари Бітиці, пов'язані із салтівським світом, надали виробництву ГВТ товарного характеру, що було взаємовигідно. Результатом цього і була поява горщиків варіанта IVв. У технологічному аспекті це був стрибок щодо попередніх типів. Оскільки виробництво цих горщиків мало товарний характер, не дивно, що вони розповсюдилися на значній площині. З діяльністю гончарів Бітиці пов'язана також поява аналогічних за технологією мисок. Для них характерні ті самі тенденції. Зазначимо, що в «ліпному» керамічному комплексі волинцевської культури у них є прототипи, практично повністю відсутні в салтово-маяцькому.

З індивідуальних знахідок поселення привергають увагу насамперед вироби із заліза. У заповненні житла є стрижень, подібний до знахідок у житлах Новотроїцького городища²⁹, та невеликий клин невідомого призначення (рис. 2, 8, 9). З культурного шару поселення походять доброї збереженості серп, аналогічний екземплярам з Бітицького кладу³⁰, невелике кільце, аналогічне якому теж відомі в матеріалах цього городища, та два ножі (рис. 3, 21, 23—25). Один з них має загнутий кінець — не виключено, що з ритуальною метою (рис. 3, 23). Додамо, що в культурному шарі знайдено фрагменти залізного обруча поганої збереженості, можливо, для великої дерев'яної діжки. Його ширина становить майже 2,5 см, діаметр 50—52 см. Із виробів з глини привертає увагу глиняне біконічне прясло, що походить з житла (рис. 2, 7). Воно не типове для волинцевських пам'яток, але близькі вироби відомі серед матеріалів Новотроїцького городища. І, нарешті, у культурному шарі поселення знайдено невелику бронзову серпу (рис. 3, 22). Типологічно близькі екземпляри, які важко розрізнити хронологічно, відомі на досить широкій території. Зокрема, подібна серпа походить з поховання підлітка в ямі будівлі 25 селища Волинцеве (розкопки Д.Т. Березовія) та з житла 4 Новотроїцького городища³¹.

Отже, поселення і житло належать до пізнього етапу волинцевської культури і можуть бути датовані другою половиною VIII — першою половиною IX ст. Це ще одна пам'ятка волинцевської культури Чернігівського Посейм'я, яка чекає на подальше дослідження.

¹ Скиба Л.С. Охоронні роботи Києво-Чернігівської експедиції // Охорона та дослідження пам'яток археології на Україні. — Вінниця, 1990. — С. 75—76.

² Смітенко А.Т., Юрченко С.П. Восточные славяне в VIII—IX вв. // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. — К., 1990. — С. 267—275.

³ Приймак В.В. Охранные исследования памятников VIII—Х вв. в Верхнем Поворсклье // Археологические исследования на Полтавщине. — Полтава, 1990. — С. 77—78.

⁴ Смітенко А.Т., Юрченко С.П. Указ. соч. — С. 272.

⁵ Приходнюк О.М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н. е. — К., 1980. — С. 49. — Рис. 27; Петрашенко В.О. Слов'янська кераміка VIII—IX ст. правобережжя Середнього Подніпров'я. — К., 1992. — С. 53—60.

⁶ Майко В.В. Шляхи еволюції гончарного ремесла східних слов'ян Середнього Подніпров'я VIII—IX ст. // Українське гончарство. — К., 1993. — Кн. I. — С. 190—195.

⁷ Майко В. В. Про походження гончарних горніців волинцевського типу // Археологія. — 1994. — № 4. — С. 142.

⁸ Петрашенко В.О. Волинцевська культура на Правобережному Подніпров'ї // Археологія. — 1989. — 2. — С. 32—44; Кравченко Н.М. Исследование славянских памятников на Стугне // Славяне и Русь. — К., 1979. — С. 88—90.

⁹ Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII—ХІІІ ст. — К., 1992. — 216 с.

¹⁰ Обломский А.М., Щеглова О.А. Некоторые особенности культуры памятников волинцевского типа и спорные вопросы их происхождения // И.О. Гавритухин, А.М. Обломский. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — С. 132.

- ¹¹ Щеглова О.А. Ранние элементы в керамическом комплексе памятников волынцевского типа // КСИА. — 1987. — Вып. 187. — С. 22.
- ¹² Майко В.В. Про походження... — С. 142.
- ¹³ Баранов И.А., Майко В.В. Комплексъ салтовски съоръжения в Судакската крепост // Българите в Северното Причерноморие. — В. Тырново, 1996. — Т. 5. — С. 71—88.
- ¹⁴ Майко В.В. Про походження... — С. 134—136.
- ¹⁵ Майко В.В. Шляхи еволюції... — С. 190—195.
- ¹⁶ Майко В.В. Про походження... — С. 135—138.
- ¹⁷ Винников А.З. Славянские курганы лесостепного Дона. — Воронеж, 1984. — С. 76. — Рис. 23, 9.
- ¹⁸ Сухобоков О.В., Приймак В.В. Рец. // Археологія. — 1990. — № 2. — С. 145.
- ¹⁹ Сухобоков О.В. Південно-східне порубіжжя давньоруської держави в VII—XIII ст. // Археологія. — 1989. — № 3. — С. 57.
- ²⁰ Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. — К., 1988. — С. 87. — Рис. 67, 6, 7.
- ²¹ Рusanova I.P. Жилище VIII—IX вв. у с. Буки на Житомирщине // КСИА. — 1971. — Вып. 125. — С. 46—51.
- ²² Плетнєва С.А. На славяно-хазарском пограничье. — М., 1989. — С. 133. — Рис. 77, 14.
- ²³ Вдячний за люб'язне повідомлення В.К. Міхеєва та В.С. Акс'онова.
- ²⁴ Винников А.З. Контакты донских славян с алано-болгарским миром // СА. — 1990. — № 3. — С. 131. — Рис. 4, 6.
- ²⁵ Винников А.З. Славянские курганы... — С. 76. — Рис. 23, 9.
- ²⁶ Пархоменко О.В. Поселение салтовской культуры у с. Жовтневое // Земли Южной Руси в IX—XIV вв. — К., 1985. — С. 90. — Рис. 5, 8, 9.
- ²⁷ Флеров В.С. Правобережное Цимлянское городище в свете раскопок 1987—1988, 1990 гг. // МАИЭТ. — Симферополь, 1995. — Вып. 4. — С. 515. — Рис. 24, 5, 6.
- ²⁸ Сухобоков О.В., Вознесенская Г.А., Приймак В.В. Клад орудий труда и украшений из Битицкого городища // Древние славяне и Киевская Русь. — К., 1989. — С. 104.
- ²⁹ Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое // МИЛ. — 1958. — № 74. — С. 86. — Рис. 56, 8; С. 96. — Рис. 62, 7.
- ³⁰ Сухобоков О.В., Вознесенская Г.А., Приймак В.В. Указ. соч. — С. 96—97.
- ³¹ Березовец Д.Т. Новые раскопки в с. Волынцево // Археологические исследования на Украине 1965—1966. — К., 1967. — Вып. 1. — С. 167—169; Ляпушкин И.И. Указ. соч. — С. 58. — Рис. 38.

Одержано 15.08.2003

B.B. Mайко

НОВЫЙ ПАМЯТНИК ВОЛЫНЦЕВСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ЧЕРНИГОВСКОМ ПОСЕЙМЬЕ

В статье рассмотрен новый памятник волынцевской культуры возле с. Обмачево Бахмачского р-на Черниговской обл. Керамика и так называемые индивидуальные находки, происходящие как из заполнения исследованной полуземлянки и хозяйственных ям, так и из культурного слоя, относятся к позднему этапу волынцевской культуры и датируются в рамках второй половины VIII — первой половины IX вв. Рассмотрен вопрос происхождения так называемых горшков волынцевского типа. Установлено, что большая их часть — это результат технологического совершенствования изготовления местной лепной посуды с прямым венчиком. Вместе с тем выделен вариант наиболее совершенных сосудов, изготовленных в Битице, в результате постановки салтовскими гончарами производства горшков волынцевского типа на товарную основу.

V.V. Majko

NEW SITE OF THE VOLYNTSEVO CULTURE IN THE SEJM RIVER REGION OF THE CHERNIGIV OBLAST¹

The article deals with a new Volyntsevo culture monument located near the village of Obmachevo in the Bakhmach region of the Chernigiv oblast'. The ceramics and so-called individual finds discovered both in the filling of a semi-pit dwelling and of household pits, and in the archaeological layer were related to the late stage of the Volyntsevo culture and dated within the second half of the 8th — first half of 9th centuries. The origin of a so-called Volyntsevo type pots is discussed. It was revealed that most of them appeared as a result of technological development of local handmade pottery with a straight rim. At the same time the most perfect variant of the vessels manufactured in Bititza was distinguished. They appeared when the potters of Saltov started commercial manufacture of the Volyntsevo type pottery.

До історії стародавнього виробництва

Г.О. Вознесенська, С.В. Паньков
**ТЕХНІКО-ТЕХНОЛОГІЧНІ
ОСОБЛИВОСТІ ВИДОБУВАННЯ
І ОБРОБКИ ЗАЛІЗА
У ДАВНЬОРУСЬКому КІЄВІ**

У статті розглянуто основні напрями розвитку техніки і технологій залізодобувного й обробного виробництва на території Києва перед- і післямонгольского часу. Реконструйовано пристрой для видобування заліза і його обробки. Подано техніко-технологічну характеристику виробів ковалського ремесла.

Дослідження історії стародавньої чорної металургії та металообробки на території Східної Європи (термін «стародавня чорна металургія» визначає той період, коли основним способом отримання заліза був так званий сиродутний, або прямий, спосіб) дали змогу з'ясувати, що доба Київської Русі була завершальним етапом в її розвитку. З приходом татаро-монголів у східноєвропейських пам'ятках, зокрема на території України, з'являється чавун, а отже, розпочинається новий, загалом, сучасний період в історії техніки і технологій, що характеризується виробництвом заліза і сталі передільним способом¹.

Слід зазначити, що вивченю стародавньої східноєвропейської чорної металургії і металообробки на її давньоруському етапі присвячено багато праць, які почали виходити у світ ще з XIX ст. Поза сумнівом, велике досягнення в цій галузі були отримані в середині ХХ ст. з появою таких «знакових» праць, як «Ремесло Древней Руси» Б.О. Рибакова та «Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси» Б.О. Колчина, які не лише узагальнили відомий на той час археологічний матеріал, пов'язаний із давньоруським залізодобуванням та залізообробкою, а й інтерпретували його вілповідно до вимог сучасної науки².

Загалом техніко-технологічний рівень розвитку залізодобування в Давній Русі та його організаційні засади були охарактеризовані Б.О. Колчиним в узагальнювальній праці 1985 р. таким чином: «...ко времени создания древнерусского государства на территории Восточной Европы основным типом железоделательных горнов становится стационарная наземная шахтная печь с шлакоотводным устройством...», яка «...вырисовывается в следующем виде. Круглая или немножко овальная в плане печь имела наружный диаметр 85—110 см и внутренний диаметр 50—80 см. Печь ставили на основание, чаще всего сложенное из булыжных камней и обмазанное сверху глиной. Иногда основание делали просто в виде толстого слоя глины или каменной плиты. Стенки печи складывались из камня или сбивались из глины. Толщина стенок колебалась от 15 до 30 см. Глиnobитный стенки возводились на деревянном каркасе... В передней стенке печи на уровне лещади делалось отверстие, через которое вынимали готовую крицу. В это же отверстие вставляли сопла... Высота шахты древнерусской печи колебалась от 0,8 до 1,0 м. Шахта имела цилиндрическую форму, немножко сходящуюся к верху... объем древнерусской печи... колебался от 0,3 до 0,45 куб. м»³ (рис. 1).

Організаційні засади давньоруського залізодобувного й обробного виробництв Б.О. Колчин, ґрунтуючись на відомих на той час даних, характеризує так: «...на Руси металлообрабатывающая промышленность являлась свободным городским ремеслом, а металлодобывающая промышленность... деревенским промыслом». За

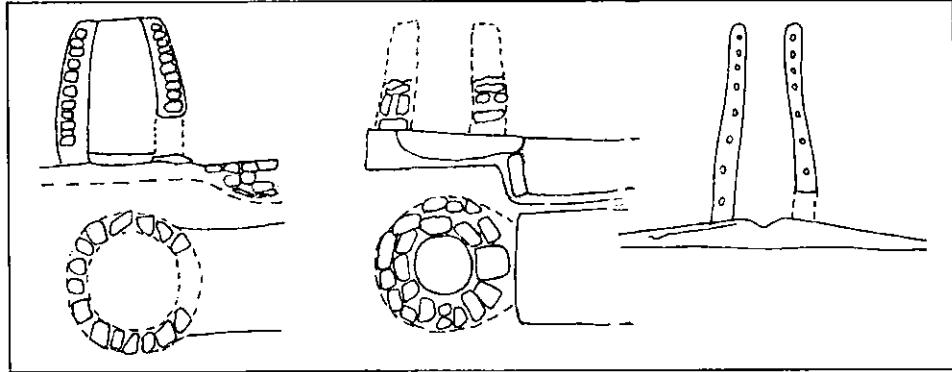

Рис. 1. Реконструкція залізодобувних горен даньоруського часу за Б.О. Колчиним

Б.О. Колчиним, у Давній Русі: «Многие металлурги вместе с общиной попали в крепостную зависимость к феодалу, но продолжали заниматься производством железа и снабжать этим железом городского ремесленника»⁴. Це стало певним ориентиром для подальших досліджень і визначило прийняття залишків залізодобування (шлаки, розвали горен), зафікованих на території давньоруських міст, майже виключно за свідчення наявності ковальської обробки заліза і відсутності його видобування. Така ситуація склалася і під час характеристики відповідних пам'яток, виявлених у давньоруських шарах Києва, що, безумовно, мало відповідає дійсній історичній реальності і збіднює наше уявлення про техніко-технологічні можливості мешканців «столичного града» Київської Русі⁵.

Ознайомлення із залишками металургійного виробництва дало змогу виділити на цей час 23 пункти, які так чи інакше можуть бути пов'язані із залізодобуванням у давньоруському Києві⁶. Серед них є категорія, що зберегла пристрой для виробництва заліза і його обробки в стані, придатному для реконструкції і порівняльних аналізів. До неї можуть бути зараховані пам'ятки, зафіковані на горі Дитинка⁷, північно-західних схилах Старокиївської гори на вул. Володимирська,²⁸, у південно-східній частині Старокиївської гори на вул. Велика Житомирська,²⁹, у колишньому митрополичому саду Києво-Печерської лаври¹⁰, у Десятинному провулку поблизу садиби 10¹¹, на Подолі, на розі вулиць Волоської та Героїв Трипілля¹², на пересіченні вулиці Верхній Вал з котлованом Метробуду 1976 року¹³, на розі вулиць Волоської й Нижнього Валу¹⁴ та ін. (рис. 2).

Дослідження цієї категорії залишків металургійного виробництва надає можливість реконструкції техніки і технології залізодобування на території давньоруського Києва, улаштування окремих металургійних або ковальсько-металургійних майстерень, а отже, визначення рівня розвитку чорнометалургійного виробництва в столиці Київської держави зокрема та організації ремісництва у Давній Русі загалом.

За означенім переліком пам'ятки, пов'язані із залізодобуванням та обробкою чорного металу на території давньоруського Києва, подані безпосередньо розвалами металургійних і ковальських горен, а також їх елементами: скученням перепаленої ошлакованої глини, залізних шлаків, деревного вугілля та золи в заглиблених до ґрунту приміщеннях або на відкритій поверхні; ямами для збирання відходів металургійного та ковальського виробництва; канальцями із застиглим шлаком, що поєднували їх із сиродутними горнами; фрагментами і цілими керамічними соплами; коржоподібними зливками важкого залізистого шлаку, які заповнювали спеціальні заглиблення в основі залізодобувних горен; шматками та ямами з вапном, пов'язани-

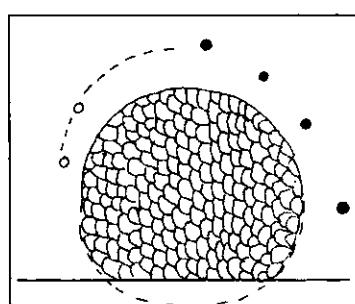

Рис. 2. Залишки залізодобувного горна, зафіковані на території колишнього митрополичого саду Києво-Печерської лаври

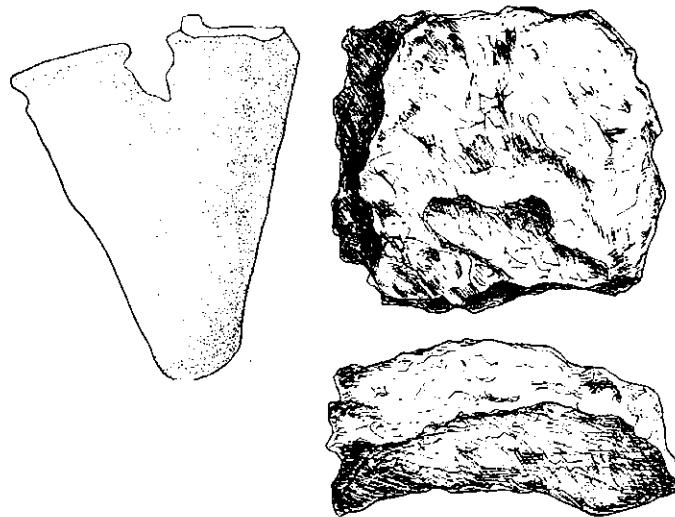

Рис. 3. Шлакова чушка, що міститься в поглибленні основи сиродутного горна, унікальне «двоствольне» керамічне сопло, по якому до горна надходило «сире» повітря

ми із залишками залізодобування; конструктивними елементами облаштування лещаді металургійних горен і стінками ковальських горен; виробами із заліза та їх напіфабрикатами¹⁵ (рис. 3).

Отже, використовуючи ці матеріали і повертаючись до описів знайдених на території давньоруського Києва залишків залізодобувних і ковальських горен, спробуємо відновити й порівняти їх конструктивні особливості з відомими на цей час пам'ятками чорної металургії киеворуського періоду.

Виходячи з досліджень «житла» на горі Дитинка, де виявлено скupчення залізних шлаків з деревним вугіллям і «чорним ґрунтом» у «вогнищі», можна дійти висновку, що це скupчення — дуже зруйнований залізодобувний горн, який було влаштовано в заглибленому приміщенні або розташовано на його «борту», і тоді це приміщення використовували як місце праці майстрів-металургів та скидання (випуску) відходів металургійного виробництва, насамперед шлаків.

На північно-західних схилах Старокиївської гори на вул. Володимирська, 2, як видно, також зафіковано основу, дещо поглиблену до материка, металургійного горна з надземною глинобитною шахтою. За її діаметром (близько 1 м) можна припустити, що висота горна не перевищувала 1 м, а знаходження великої кількості залізного шлаку в шматках свідчить про наявність шлаковипуску. Саме горно було приміщене у надземну споруду стовпової конструкції за її центром. До того самого типу залізодобувних пристройів, певно, належать і залишки металургійних горен, виявлені розкопками 1981 р. на Десятинному провулку, 10, розкопками 1959 р. на розі вулиць Волоської й Героїв Трипілля, розкопками 1976 р. на перехресті вулиць Верхній Вал з котлованом Метробуду, розкопками 1998 р. на вул. Володимирська, 12¹⁶. Від деяких з горен збереглися глинобитні основи та уламки стінок горнових надземних шахт, що надбудовували над цими основами. За характером залишків можна дійти висновку, що одним з різновидів залізодобувних пристройів, які експлуатували в давньоруському Києві, було металургійне горно, складене з глинобитної основи і такої самої шахти нижнім діаметром і висотою до 1 м, товщиною стінок і діаметром колошинникової частини до 20 см, опоряджене шлаковипуском.

Інформативнішими є залишки, виявлені розкопками 1988—1989 рр. Старокиївським загоном Київської археологічної експедиції на вул. Велика Житомирська, 2. Тут, за авторами розкопок, у будівлі 2 було знайдено 218 шлакових «коржів» масою від 400 до 900 г, завтовшки 3—6 см і діаметром 12—20 см, а також шматки обпаленої до скляного блиску глиняної обмазки з 4 отворами — продухами. Безумовно, ковальсько-металургійною майстернею була й будівля 20 (10), виявлена розкопками цього самого загону.

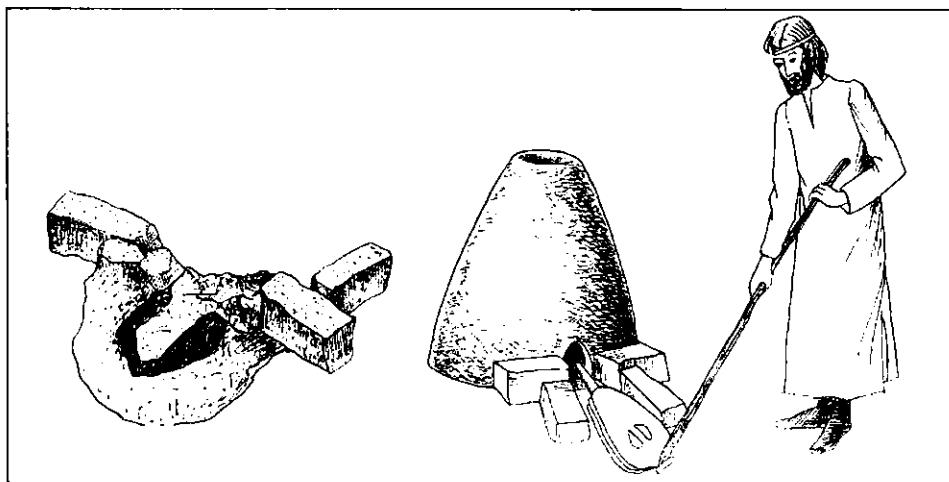

Рис. 4. Залишки залізодобувного горна, виявлені в будівлі 20 (10) сучасної вул. Велика Житомирська, 2, та їх реконструкція

Під час дослідження цієї будівлі з'ясувалося, що в 0,4 м від північного її кута з рівня вуглистоого прошарку була зроблена ямка завглибшки 11 і діаметром 45 см. Заповнення її складали 9 великих коржоподібних шматків залізного шлаку.

Під час зачищення котловану будівлі було виявлено ще 3 ями.

Яма 1 за планом круглої форми розміром $0,5 \times 0,8$ м була поглиблена до материкової долівки на 13—15 см. Безпосередньо на дні ями залягав шар деревного вугілля й попелу з великим вмістом дрібних зерен шлаку і тонких пластинок-лусочок сизо-сірого кольору. У заповненні будівлі над цією ямою знаходилося керамічне сопло.

Яма 2 мала розмір $0,9 \times 0,8$ м і глибину 0,15—0,20 м. Її стінки були прокопчені та пропеченні, а долівка дуже обпалена. Стінки й дно ями були підбиті рудими залізистими конкреціями (як видно, шматками руди). До борту ями запресовано 2 фрагменти плінфи завтовшки 4,5 см, а з північного її боку у безпосередній близькості виявлено дві невеличкі ямки з конусоподібним дном діаметром 3 см і глибиною 11 см. Яма була заповнена великою кількістю залізного шлаку.

У 0,55 см на захід від ями розташувався масив світлої (зеленкувато-сірої), місцями пропеченої глини округлої форми, діаметром 0,5 і завтовшки 0,16—0,18 м. За його центром у глині розчищено фрагмент плінфи, а в західній частині — круглі коржоподібні шматки важкого залізного цілаку. До масиву входили також 2 брушаті цегlinи, що поділяли його на дві частини.

Глинний масив перекривав ямку діаметром 0,38 см, дно й стінки якої пропеклися до помаранчевого кольору. З країв цеглин, з північного боку, було зафіковано 2 ямки від кілків діаметром 5—6 см, поглиблених до материка на 0,2 м. Також з півночі до більшої ямки був припасований уламок плінфи завтовшки 5 см. Цікавою деталлю цих залишків є те, що проміжок між цеглинами був замазаний глиною, яка з одного боку пропеклася, а з протилежного — зашлакувалася. В одному із шматків оплавленої глини виявлені круглі отвори діаметром 1,7 см. Південна частина перекритої глинняним масивом ями була заповнена дрібними шлаками, а її центр займав коржоподібний шматок важкого залізного шлаку.

Отже, об'єкти, виявлені у будівлі 20 (10) на вул. Велика Житомирська, 2, можна інтерпретувати так. Як видно, ямка, що знаходилася під верхнім вуглистоим прошарком, слугувала для складування млинцеподібних (коржоподібних) шматків шлаку, які вилучають з поглиблення в основі сиродутного горна після завершення плавки та підготовки його до наступної.

Ямку 1 можна співвідносити із залишками ковальського горна, про що свідчать її розміри, форма і в першу чергу наявність у заповненні «тонких пластинок сизо-сірого цвета» — окалини, яка утворюється під час ковальської обробки заліза.

Наявність шматків руди в ямі 2 та великої кількості залізного шлаку дає змогу розглядати її і як пристрій для попереднього обпалення залізної руди, і як передгорнову яму, до якої випускали розтоплений шлак.

Залишки масиву зеленкувато-сірої глини можна інтерпретувати як розвал сиродутного горна, що складався з надземної глинобитної шахти і дещо поглибленої до ґрунту нижньої частини. Горно було опоряджене шлаковипуском, облаштованим двома цеглинами, а ямки від кілків являли собою сліди дерев'яної конструкції, до якої припасовували міхи (рис. 4).

Іншим показним об'єктом, пов'язаним з видобуванням та обробкою заліза на території Києва, але вже датованим часом після татаро-монгольської навали (друга половина XIII—XIV ст. н. е.), є пам'ятка, зафікована у колишньому митрополичому саду Києво-Печерської лаври.

Як і попередній об'єкт, вона являє собою залишки ковальсько-металургійного комплексу, в якому збереглися зруйновані залізодобувне й ковальське горно — свідчення переробки заліза на сталь у вигляді вогнетривких муфелів та однороге ковадло — інструмент майстра-коваля¹⁷.

За наведеним описом можна вважати, що залізодобувне горно було влаштоване на глинобитній основі, мало надземну, теж глинобитну, шахту на дерев'яному каркасі та було опоряджене шлаковипуском, від якого відходили до передгорнової ями шлаковідвідні канальці. Знахідка конусоподібного сопла неподалік від горна свідчить про застосування міхів і штучного подавання повітря.

Як видно, зовнішній діаметр у нижній частині горна становив близько 1 м, його висота така сама або дещо більша, верхній діаметр сягав 20 см (рис. 5).

Типова ознака ковальського горна — цегляна стінка, викладена з одного його боку, але те, що й від нього відходив каналець, заповнений застиглим шлаком, примушує вважати, що це горно було влаштоване на місці відпрацьованого залізодобувного.

Дещо незрозумілім є призначення двох округлих за планом ям, краї яких мали «виступи», вимащені глиною. Заповнення цих ям складали кородовані залізні вироби невизначеної форми, залізні цвяхи, штабки заліза. Як видно, ці ями якось пов'язані з ковальським виробництвом (можливо, їх використовували для складування напівфабрикатів і деяких готових виробів).

Серед усіх цих досить визначених за конструкцією та облаштуванням пристрій для отримання сиродутного заліза привертає увагу пам'ятка, зафікована у мідноливарницькій майстерні на вул. Нижній Вал, 41¹⁸.

За наявними даними зрозуміло, що ця пам'ятка складалася, принаймні, з двох виробничих споруд — власне міднодобувного («ливарницького») горна та пристрію, що не був з ним безпосереднього зв'язаній і працював самостійно. Про це свідчить окреме «піддувало», продихи, використання в конструкції печі горщика та заповнення об'єкта шматками «залізистих та силікатних вілаків».

Отже, матеріали розкопок, отримані під час дослідження пам'яток давньоруської чорної металургії, дають змогу дійти висновку, що на території міста загалом використовувалися досить сталі за конструкцією металодобувні пристрії.

Металургійні, залізодобувні горна належали до типу стаціонарних надземних з глинобитною шахтою (іноді утвореною за допомогою дерев'яного каркасу), що могла пряміщуватися теж на глинобитній основі, яка за своїм центром мала невеличке поглиблення, де формувалися важкі високозалізисті «коржоподібні» шматки шлаку (їх часто вважають саме залізними крицями).

Ці горна діяли за допомогою примусового дуття, що здійснювалося шляхом використання дерев'яно-шкіряних міхів, облаштованих каркасно-дерев'яним важелем, та керамічних одно- чи двоканальніх сопел зі сталим отвором робочої частини діаметром близько 2 см.

За параметрами залізодобувні пристрії не перевищували 0,5 м³ робочого об'єму, що надавало можливість отримувати за одну плавку понад 10 кг приєднаного до обробки заліза.

Знахідки в окремих ковальсько-металургійних майстернях шматків або ям з вапном, великої кількості кісток тварин (зокрема, рогових стрижнів корови) свідчать про інтенсивне застосування в технологічному процесі флюсів, а отже, про достатньо високий рівень опанування майстерністю виробництва заліза.

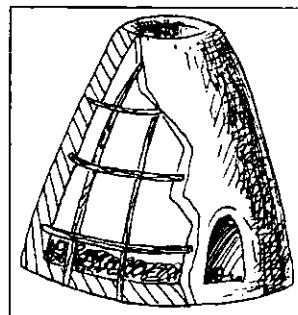

Рис. 5. Реконструкція залізодобувного горна, зафікованого на території колишнього митрополичого саду Києво-Печерської лаври

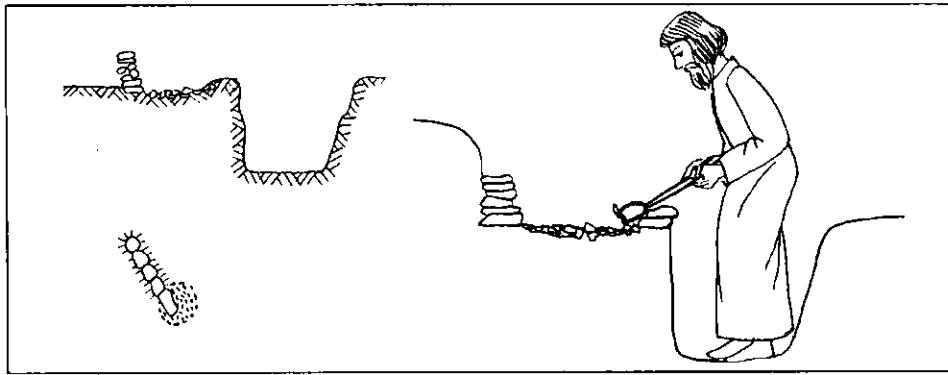

Рис. 6. Залишки та реконструкція ковальського горна, зафікованого на території колишнього митрополичого саду Києво-Печерської лаври

Разом із залізодобувними металургійними горнами у виробничих комплексах давньоруського Києва археологи виявили й ковальські.

На відміну від редукційних, ковальські горна не мали «закритого» робочого об'єму і не створювали умов, пов'язаних із фізико-хімічними перетвореннями оксидів заліза на метал.

Водночас ці горна не потребували утримання температурного режиму в межах 1150—1250 °C, а їх конструктивне облаштування (видовжена «підпрямокутна» форма, побудова з одного боку стінки) давало можливість розігріву до ковкої температури (білий жар — 900 °C) та обробки довгомірних напівфабрикатів залізних речей, які, до того, необхідно було утримувати ковальськими кліщами (рис. 6).

Знахідки в ковальсько-металургійних майстернях давньоруського Києва муфелів, вироблених з вогнетривкої глини і з певними ознаками їхнього виробничого призначення, беззаперечно свідчать про отримання сталі (або невеличких сталевих виробів, навутлецьованих до певного відсоткового вмісту), що відповідає технічним і технологічним можливостям ковальського ремесла ранньофеодального світу.

Нез'ясованим залишається питання про надходження рудної сировини, якою забезпечувалося залізодобувне й ковальське виробництво міста, але наявність розгалуженої системи малих річок, заболочених ділянок (згадаємо відоме «Козине болото», що містилося на території сучасного Майдану Незалежності в Києві) давала можливість отримувати болотну руду в потрібній кількості.

З розвитком археологічних досліджень давньоруського Києва зростав ступінь вивчення і техніко-технологічних особливостей виробництва ковальської продукції у місті в зазначений період. Уперше до цієї теми ми (Г.О. Вознесенська) звернулися понад 20 років тому, коли отримали близько 60 якісних ковальських виробів, переважно передмонгольського часу, із шарів Верхнього міста. Тоді на основі металографічного вивчення було зроблено спробу технологічної характеристики ковальської продукції, визначення номенклатури залізних виробів, що певною мірою могло характеризувати потенціал означеного виробництва у давньоруському Києві¹⁹.

Інтерпретація археологічних матеріалів та аналітичних даних, отриманих на початку 1980-х років, зберігає своє значення й донині, але нові археологічні відкриття і знахідки, пов'язані з металургією та металообробкою заліза, примушують переглянути деякі позиції, по-іншому розставити акценти, іноді з більшою визначеністю подавати свої думки та судження²⁰. Основа для цього — 53 ковальських виробів, відіbrані для металографічних досліджень останніми роками. З них із розкопок на Подолі походять 18 предметів передмонгольської доби: ножі, слюсарне зубило, долото, одноручний скobel', стило для писання, кресало, залізна пластина, як видно, товарний напівфабрикат.

З розкопок 1998—1999 рр. на вул. Володимирська, 8, та цією самою вулицею на ділянці від Софійської площі до південної брами Софійського монастиря було відібрано 35 залізних виробів: 22 ножі, 6 інструментів різного призначення — напилок, зубило, 2 долота, тесло, скobel', і побутові інструменти — ножиці, проколки, шила, кресала, стило для писання, кочедик, блешня до рибної ловлі. Із предметів озброєння — наконечник сулиці і стріли. Два предмети — товарний напівфабрикат заліза (див. таблицю).

Характеристика досліджених виробів

Номер аналізу	Виріб	Місце знаходження виробу та його паспорт
3145	Стило	КП-91, Межигірська, 11, кв. Г-7, гор. 4, № 2649
3146	Скобель	КП-91, Межигірська, 11, кв. ВГ, буд. 5-А, № 2608
3147	Ніж	КІСОП-81, Вол. 16, р. 1, В-3, С. 1, шт. № 2508
3148	Ніж	КІСОП-81, Вол. 16, р. 1, зачистка, № 2519
3149	Ніж	КІСОП-81, Вол. 16, р. 1, сл. 1, шт. 1, кв. В-5, № 2504
3150	Пластина (фрагмент виробу)	КП-85, Г. Сковороди, 11, р. 1, кв. В-4, буд. 9, № 1369
3151	Пластина	КІСОП-81, Вол. 16, сл. 1 шт. 1, кв. А-4, № 2503-А
3152	Ніж?	КІСОП-81, Вол. 16, р. 1, сл. 1, шт.. 1, кв. З-4, № 2517
3153	Ніж?	КП-84, Вол. 16, р. 2, кв. Г-№, шт.. 2, № 328
3154	Ніж	КІСОП-81, Вол. 16, р. 1, сл. 1, шт. 1, кв. В-3, № 2509
3155	Кресало овальне	КП-84, Вол. 16, р. 2, кв. А, шт.. 2, № 82
3156	Ніж	КП-89, Конст. 34, яма № 9, № 1431
3157	Стрижень (шило?)	КП-89, вул. Н. Вал, 43, р. 2, буд.. 4, № 4416
3158	Ніж	КП-89, вул. Н. Вал, 43, кв. А-4, буд.. 4, № 4425
3159	Ніж	КІСОП-81, Вол. 16, р. 1, сл. 1, шт. 1, кв. В-1, № 2505
3160	Зубило	КП-84, Вол. 16, р. 2, кв. А-1, № 301
3161	Пластина (напівфабрикат заліза?)	КІСОП-81, Вол. 16, р. 1, сл. 1, шт. 1, кв. Г-4, № 2510
3162	Долото	КП-84, Вол. 16, р. 2, кв. БО203, № 1718
3163	Ніж	КП Оболонська, 1, буд. 2, шар поч.. XII ст.
3314	Проколка?	K-99, Вол. 8, перша половина XIII ст., № 1389
3315	Ніж	KB-98, об. 6, гл. 0,6 м, № 198
3316	Долото	K-99, Вол. 8, ж. 9, перша половина XIII ст., № 1494
3317	Напилок	K-99, Вол. 8, ж. 9, перша половина XIII ст., № 1495
3318	Кресало	K-99, Вол. 8, ж. 9, перша половина XIII ст., № 1498
3319	Кресало	KB, 12-98, р. 2, кв. 3А, гл. 1,8 м, № 62
3320	Наконечник сулиці	KBH-99, діл. 5, об. 26, гл. 1 м, № 766
3333	Ножиці	KB 12-98, р. 2, об. 6, гл. 1,9 м, № 461
3334	Кочедик	KB-98, об. 6, гл. 1,8 м, № 41
3335	Тесло	KB-98, тр. 4, об. 1, № 726
3336	Ніж	KB-98, об. 6, гл. 1,2 м, № 379
3337	Ніж	KB-98, об. 6, гл. 1,6 м, № 225
3338	Наконечник стріли	KB-98, об. 6, № 259
3342	Ніж	K-99, Вол. 8, ж. 2, перша половина XIII ст., № 1379
3343	Ніж	K-99, Вол. 8, ж. 2, перша половина XIII ст., № 1391
3344	Ніж	K-99, Вол. 8, 3-4, перша половина XIII ст., № 1467
3345	Ніж	K-99, Вол. 8, ж. 2, перша половина XIII ст., № 1396
3346	Ніж	K-99, Вол. 8, ж. 9, перша половина XIII ст., № 1488
3347	Ніж	K-99, Вол. 8, жил. 9, № 1489
3349	Ніж	KBH-99, діл. 8, № 787
3350	Ніж	KB-98, об. 6, № 138
3351	Ніж	KB-98, об. 6, № 349
3352	Ніж	KB, 12-98, р. П, № 14
3353	Ніж	KB-98, тр. 2, об. 6, № 72
3354	Ніж	KBH-99, діл. 10, № 624
3355	Блешня	KB, 12-98, р. 2, кв. 16, об. 3, № 58
3356	Заготовка-напівфабрикат	KB-98, тр. 2, об. 6, № 81
3357	Проколка	KB-98, тр. 4, об. 1, № 727
3358	Ніж	KB, 12-98, р. П, гл. 1,7 м, № 13
3359	Ніж	KB, 12-98, р. 1, яма 1, № 6
3360	Ніж	KB, 12-98, р. П, гл. 1,7 м, № 15
3361	Ніж	KBH-98, кв. 5, № 226
3447	Ніж	K-99, Вол. 8, буд. 5, шар XII-XIII ст., № 274
3448	Ніж	K-99, Вол. 8, буд. 5, культ. шар XII-XIII ст., № 273
3449	Ніж	K-99, Вол. 8, буд. 5, культ. шар XII-XIII ст., № 275

Проведене структурне вивчення вищеозначених ковальських виробів було спрямовано на визначення їх технологічної характеристики і ґрунтувалося на загальноприйнятій методіші і принципах історичної інтерпретації технологічних даних, розроблених Б.О. Колчиним.

Отже, металографічними дослідженнями визначено наявність п'яти технологічних схем виготовлення ковальських виробів, про які йдеться. Найпростіша з них — виготовлення суцільномікрогранітного інструмента прийомами вільного ковальського кування. До цієї групи належать 16 предметів: ножі (ан. 3149, 3150, 3158, 3350, 3354, 3359); долото (ан. 3316); одноручний скобель (ан. 3146); стило для писання (ан. 3145); кресало (ан. 3319); кочедик (ан. 3334); проколка (ан. 3357); блешня (ан. 3355); наконечник сулици (ан. 3320); наконечник стріли (ан. 3338); залізна пластина (ан. 3356). Ці вироби було викувано з кричного заливу феритної структури, часто «засміченого» включеннями шлаку, іноді з невеликим вмістом перліту. Мікротвердість фериту значно різнилась, навіть у межах одного зразка. Наприклад, наконечники сулици і стріли викувано з великоозернистого фериту з великою кількістю шлакових включень. Мікротвердість (мкт) фериту від 206 до 254—322 кг/мм². Із заліза підвищеної міцності (мкт 254—322 кг/мм²) викувано стило для писання, долото, блешня, ножі (ан. 3149, 3350), з м'якого заліза (мкт 180—206 кг/мм²) — ножі (ан. 3158, 3354), скобель (?), пластина-напівфабрикат, кочедик.

До суцільномікрогранітних виробів можна зарахувати 19 предметів: 15 господарських ножів (ан. 3149, 3152—3154, 3159, 3315, 3342, 3343, 3345, 3351, 3352, 3353, 3360, 3361, 3449), пружні ножиці (ан. 3333), кресала (ан. 3155, 3318), пластину-напівфабрикат (ан. 3161).

Усі ножі було викувано з сирцевої сталі, що відзначається нерівномірним вмістом і розподілом вуглецю. Більшість з виробів піддано загартуванню (мікроструктура мартенситу), деякі містять наявні ознаки термообробки. Вісім лез (ан. 3148, 3452, 3154, 3159, 3342, 3352, 3361, 3449) ознак термообробки не мають, хоча вміст вуглецю в деяких зонах шліфа достатній для того, щоб лезо сприйняло загартовування. З цієї групи ножів лише одне лезо (ан. 3345) було викувано з більш-менш рівномірно навуглекристалізованої заготовки високовуглецевої сталі. Лезо загартоване на мартенсит, мкт 464—514 кг/мм². Необхідно відзначити також ніж (ан. 3342), на перерізі якого простежуються зони заєвлення відсутні в зоні вуглецю (зерна перліту оточені цементитною сіткою, мкт 421 кг/мм²). Ножиці (ан. 3333) мають суцільномікрогранітні, загартовані на мартенсит, леза, мкт 388—421 кг/мм². Відібрата проба ручною пилкою по металу з кресала (ан. 3318) не вдалося через високу твердість виробу. Як видно, він був вироблений з високовуглецевої сталі та загартований. Кресало (ан. 3155) викувано цілком з високовуглецевої сталі й загартовано. Його мікроструктура — мартенсит і мартенсит з трооститом, мкт 642—824 кг/мм². Пластина-напівфабрикат (розмір 10,2 × 1,7 см) має типову структуру сирцевої сталі: дрібнозерниста феритно-перлітна з вмістом вуглецю від 0,3 до 0,6 %, мкт 151—193 кг/мм².

Повторна цементація, спрямована на робочі частини інструмента, відзначена на лезах п'яти ножів (ан. 3156, 3346, 3347, 3358, 3449) та вістрі мініатюрної проколки (ан. 3314). Ножі мають наскрізь цементовані та термооброблені леза.

Ніж (ан. 3156): на вістрі леза — структура сорбіту зі слідами мартенситового орієнтування, мкт 274 кг/мм². Мікротвердість феритної основи леза 206 кг/мм².

Ніж (ан. 6658): на вістрі леза — сорбітоподібна структура, мкт 298—351 кг/мм². Мікротвердість феритної основи 206 кг/мм².

Ніж (ан. 3347): на вістрі леза — мартенсит, мкт 824 кг/мм². Мікротвердість феритно-перлітної основи 274 кг/мм².

Ніж (ан. 3449): на вістрі леза — мартенсит, мкт 272—725 кг/мм². Мікротвердість феритно-перлітної основи 236 кг/мм².

Ножі з цементованими лезами знайдені у ямі XII ст. (ан. 3156) і житлі XIII ст. (ан. 3346, 3347).

Сліди поверхневої цементації виявлені на перетині вістря проколки (ан. 3314). Вміст вуглецю у поверхневому шарі виробу становив 0,6—0,8 %. За мікротвердості фериту 206 кг/мм² мікротвердість цементованого шару становила 274—322 кг/мм².

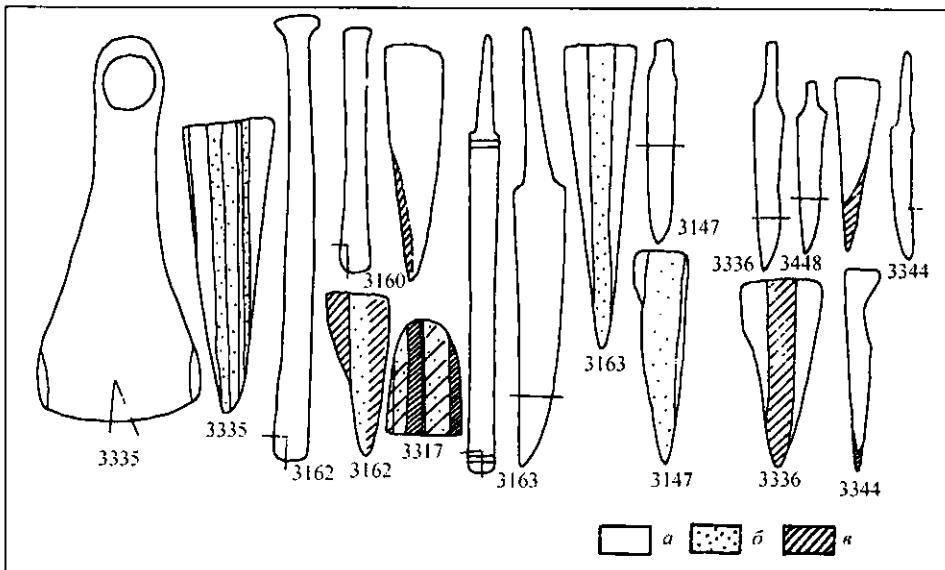

Рис. 7. Технологічні схеми виробництва ковальських артефактів з давньоруського Києва: а — за- лізо; б — сталь; в — сталь, піддана термічній обробці

З пакетованого металу, що характеризує певну систему обробки залізного напівфабрикату, викувано 4 предмети — напилок, велике провушне тесло і два ножі.

Невеликий напилок (ан. 3317) загальною довжиною близько 18 см добре зберіг дрібну насічку на бічних і торцевій частинах. Мікроскопічне дослідження поперечного перерізу виробу виявило шарувату побудову, де шари металу розташовані поздовжньо. Заготовка напилка складалася зі зварених до пакету шарів сталі з різним вмістом вуглецю. Виріб було загартовано, мікроструктура поперечного розрізу — мартенсит (мкт 572 кг/мм²) і дрібнодисперсний ферито-перліт (мкт 236—297 кг/мм²).

Тесло (ан. 3335) було викувано з пакетної заготовки, де перемежаються шари заліза (мкт 221—254 кг/мм²) і м'якої сталі з феритно-перлітною структурою (мкт 151—206 кг/мм²).

Два ножі (ан. 3337, 3349) вироблені із заготовок пакетованого металу, де до одного зварені штабки заліза і сирцевої сталі. Обидва леза термооброблені. Перше (ан. 3337) зберегло сліди термообробки у вигляді дрібнодисперсної ферито-перлітної структури (мкт 236—297 кг/мм²). Друге загартували на мартенсит з мкт 421—464 кг/мм².

За технологічною схемою тришарового пакету викувано три ножі (ан. 3147, 3163, 3336). За формою і перший, і другий ножі (ан. 3147, 3163), які були виявлені у шарі XII ст., не подібні до характерних тришарових ножів X — початку XI ст. Вони вузьколезові, видовжених пропорцій, з губою спинкою.

Лезо ножа (ан. 3147) має дрібнозернисту ферито-перлітну структуру сталевої штабки з вмістом вуглецю 0,3—0,4 %, невеликою кількістю шлакових включенів, мкт 254 кг/мм². Мікроструктура бічних залізних штабок — ферит з великою кількістю дрібних шлакових включень (мкт 274—350 кг/мм²). Слідів термообробки не виявлено.

Великий широколезовий ніж (ан. 3163) має ферито-сорбітну структуру центральної сталевої штабки з мкт 206—254 кг/мм². Мікроструктура бічних залізних штабок — ферит з мкт 181—193 кг/мм². Ніж було піддано термообробці.

Лезо ножа (ан. 3336) за формою наближується до традиційних тришарових виробів X—XI ст. і має мартенситно-трооститну структуру центральної сталевої штабки з мкт 351—464 кг/мм². Мікротвердість однієї з бічних штабок 254—274, другої — 170—193 кг/мм².

У двох ножів, слюсарного зубила та долота — наварні сталеві леза (рис. 7).

У лезі ножа (ан. 3151) сталева наварка займає 2/3 його загальної висоти. Зварний шов чіткий, мікроструктура наварки — сорбіт з феритом, мкт 254—

322 кг/м². На спинці — ферит зі шлаковими включеннями, мкт 206—221 кг/м². Лезо було піддане термообробці.

Ніж (ан. 3344) відзначається Y-подібною наваркою сталевого леза. Виріб було загартовано. Мікроструктура наварки — мартенсит, мкт 946 кг/м². Мікротвердість феритної основи ножа 206 кг/м².

Слюсарне зубило (ан. 3160) виготовлено із заліза (мкт 206—236 кг/м²) і має наварне сталеве лезо. Його мікроструктура — мартенсит (мкт 824 кг/м²). Зварний шов простежується погано, наварка визначається за різкою розбіжністю зон різної структури. Лезо загартоване.

Долото (ан. 3162) викувано з нерівномірно навуглецеваної сталі і має наварне лезо з високовуглецевої сталі. Лезо загартовано. Мікроструктура сталевої наварки — мартенсит (мкт 946 кг/м²). Зварний шов чіткий.

Отже, за даними аналітичних досліджень колекції ковальських виробів визначено такі технологічні схеми, за якими їх виготовляли.

Із суцільнозалізної заготовки без застосування будь-яких зміцнювальних виробничих прийомів викувано 16 предметів, із суцільносталевої заготовки (сталі, переважно сирцева й м'яка) — 19, із застосуванням вторинної цементації (поверхневої або наскрізної) готового виробу або заготовки — 6, із пакетованого (шаруватого) металу, отриманого шляхом спеціальної попередньої обробки заготовки, — 4 вироби. Класичну схему тришарового леза (за центром — сталева штабка, за її боками — залізні) характеризують три вироби. П'ять виробів мають наварку високовуглецевого сталевого леза на залізну основу інструмента.

Підсумовуючи дані металографічного вивчення цієї групи виробів з дослідженнями раніше²¹, отримуємо таке співвідношення технологічних схем їх виготовлення в ковальському виробництві давнього Києва:

Суцільнозварні	29 (26 %)
Суцільносталеві	38 (35 %)
Цементовані	13 (12 %)
Пакетування сировини	7 (6 %)
Три- чи п'ятишаровий пакет	8 (7 %)
Наварка сталевого леза	15 (14 %)

Проблеми з датуванням — більшість вивчених виробів мають широку дату, окреслену загалом передмонгольським періодом — не дають змоги належним чином простежити динаміку технологічного розвитку ковальського виробництва. Природно, йдеться про суцільнометалеві конструкції. І все ж спробуємо простежити хронологію застосування цементації, виготовлення три-, п'ятишарових клинків і наварки сталевих лез.

Різні види цементації, тобто спрямованого вторинного навуглечування, застосовувались як для насталаювання робочих лез інструментів, так і для отримання сталевого напівфабрикату. Це могло здійснюватися за допомогою вогнетривких муфелів, виявлених у ковальсько-металургійних майстернях, зокрема, у митрополичому саду Києво-Печерської лаври, про що вже згадувалося.

Як правило, цементовані вироби піддавали термообробці (загартуванню). Найбільш ранні давньоукраїнські ковальські вироби, виготовлені за такою технікою, належать до Х ст. Це сокира з жертовного зольника на вул. Володимирській, 3 (ан. 1114), бойова сокира та бойовий ніж з житла на Подолі на території Житнього ринку (ан. 1152, 1153), ножиці (ан. 780) з культурного шару X — початку XI ст. на Старокиївській горі. Шар XI—XII ст. з розкопок на Подолі на вул. Щекавицькій надав долото з цементованим і загартованим лезом (ан. 1124), а шар кінця XII — початку XIII ст. на території Покровської церкви, що також на Подолі, — подібне йому за типом і технологією виготовлення (ан. 1123). Кілька господарських ножів з цементованим і загартованим клинком походять із комплексів і шару XII, XII—XIII, першої половини XIII ст. (ан. 3156, 3346, 3347, 3447). Тут згадано лише ті вироби, що датовані більш-менш визначено.

Отже, вторинну цементацію, виходячи з наведених даних, використовували в ковальстві давнього Києва протягом усього передмонгольського часу. Як видно, своє значення вона зберігала й пізніше, хоча можна припустити, що в

XIII ст. її питома вага в загальному обсязі ковальського виробництва мала зменшитися у зв'язку зі зростанням виробництва інструментів з наварними сталевими лезами, тому що процес виготовлення останніх набагато менш трудомісткий. Проте не слід забувати про трагічні наслідки татаро-монгольської навали і пограбування Києва, які могли привести до порушення динаміки поступального розвитку ремісничого виробництва міста.

Група багатошарових клинків подана 8 господарськими ножами. П'ять із них (ан. 783, 787, 791, 793, 794), виявлені у культурному шарі і житлах Х — початку XI ст. на Старокиївській горі, репрезентують відомий тип вузьколезового ножа видовжених пропорцій із грубою спинкою і три-, п'ятишаровим клином, що поширився в європейській ковальській техніці в останню чверть I тис. н. е.²³. Поза сумнівом факт, що багатошарові леза ножів зазначеного типу надзвичайно характерні для тих давньоруських пам'яток, де археологія фіксує активну слов'янсько-норманську взаємодію. Найбільш ранні тришарові ножі серед східноєвропейських старожитностей походять зі Старої Ладоги, де ця технологічна схема була основною у шарах VIII—IX ст.²⁴. Домінують три-, п'ятишарові клинки в ковальській продукції торгово-ремісничого поселення Крутік, попередника давньоруського Білозера²⁵. Гнездова²⁶, Городка на Ловаті²⁷, у шарах Новгорода X—XI ст.²⁸. З того, що знахідки найранніших багатошарових ножів зроблені під час розкопок торгово-ремісничих поселень протоміського типу, можна вважати, що їх проникнення на широкі простори Східної Європи пов'язане з міжнародною торгівлею, головними осередками якої ці поселення і були. Не зайве і спостереження М.Ф. Гуріна, що серед тришарових ножів Погоцької землі трапляються екземпляри, які виокремлюються із загальної маси за вмістом доданих хімічних елементів у сталевих штабках. За А. Антейном, дослідник вважає, що вироби з підвищеним вмістом нікелю в сталі могли бути довезені (або довезена сировина) зі Скандинавії (о-в Гогланд?) або із Центральної Європи²⁹.

Зазначимо, що багатошарові ножі з розкопок на Старокиївській горі близькі не лише за формою та технологією виготовлення. Для всіх клинків використана однакова сировина — фосфористе залізо високої твердості (мкт 297—383 кг/мм²). На цю жорстку залежність форми, матеріалу і технології давно звернули увагу дослідники³⁰.

Три інших екземпляри тришарових ножів із Києва (ан. 3147, 3163, 3336), один з яких знайдено в культурному шарі початку XII ст., за формулою не подібні до вищезазначених і виконані в іншій виробничій традиції, що зберегла тришарову технологічну схему. Серед господарських ножів такі вироби вже не трапляються.

Примітна та обставина, що виробництво багатошарових клинків у Північній і Східній Європі за часом практично збігається з існуванням торгово-ремісничих поселень протоміського типу. З того часу, коли вони занепадають (кінець X — початок XI ст.), у ковальській техніці з'являється технологія увареного леза — перехідний варіант від тришарової схеми до техніки наварного сталевого леза. Мода на подібні клинки поступово відходить, і їхнє тривале побутування (до XIV ст.) відзначається лише на околичних землях давньоруської держави, які не були ще охоплені бурхливим розвитком економіки і ринкових зв'язків³¹.

Саме завдяки розвитку давньоруської економіки й зростанню збуту продукції міського ремесла, яке перед тим працювало переважно на замовлення, технологія виробництва тришарових клинків поступається спрощеній технології увареного і наварного леза. Цей період зміни технології і конструкції ножа (як найбільш показової категорії виробів, що не виключає подібного процесу виготовлення інших інструментів) припадає на кінець першої третини XII ст. і характеризує початок другого етапу розвитку давньоруського ремесла з вільним дрібнотоварним виробництвом³².

Група ковальських виробів з наварними сталевими лезами репрезентована господарськими ножами (ан. 1117, 1120, 1128, 1135, 3151, 3344, 3348), долотами (ан. 1134, 3162), слюсарним зубилом (ан. 3160), ножицями (ан. 1115), косою (ан. 1112) і наконечником списа (ан. 1113). Майже всі ці вироби загартовані або зберегли сліди термообробки. На жаль, скільки-небудь визначено говорити про хронологію застосування різних видів технологій наварних лез важко: невелика

досліджена серія і датування предметів дуже широкі — XI—XIII, XII—XIII ст. Слід лише відзначити наконечник списа з поховання дружинника Х ст. на вул. Десятинній, 2. Цей список мав наварні сталеві леза на колючій частині грані пера. Технологія сталевих наварних лез у давньоруській металообробці Х ст. застосовувалася ще порівняно рідко³³. Цікаво, що серед ковальських виробів з Гнездова (Х — початок XI ст.) також виявлено наконечники списів з наварними сталевими лезами³⁴. Зазначимо, що технологія наварних лез зафікована у ковальських виробах пам'яток Північної Європи приблизно з VII ст.³⁵, зрідка вона відзначається і серед слов'янських матеріалів Центральної та Східної Європи, але домінує в середньовічному ковальському виробництві з XII ст.

Підсумовуючи викладене, відзначимо, що техніко-технологічний розвиток давньокиївського залізодобування і залізообробки цілком відповідав рівню південноруського ремісничого виробництва згаданого періоду³⁶. Слід підкреслити, що давньокиївські міські металурги, на відміну від майстрів околиць³⁷, для видобування заліза використовували найдосконаліший, як на той час, тип сиродутного горна. У ковальському виробництві переважали суцільнометалеві конструкції, була значною кількістю цементованих виробів, тоді як кількість виробів з наварними сталевими лезами (особливо використання тришарового пакетування) порівняти у цьому відношенні з північноруським матеріалом неможливо.

Пояснення цих техніко-технологічних особливостей розвитку видобування та обробки заліза в давньоруському Києві з погляду історичних і соціально-економічних умов його існування потребує окремого дослідження, спробу якого ми запропонуємо в наступній статті.

¹ Паньков С.В. Стародавня чорна металургія на території південного заходу Східної Європи (до концепції розвитку) // Археологія. — 1994. — Вип. 4. — С. 48.

² Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. — М. — 1948. — 792 с.; Колчин Б.А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси // МИА. — 1953. — Вып. 32. — 258 с.

³ Колчин Б.А. Указ. соч. — С. 199.

⁴ Там же. С. 200—201.

⁵ Філок О.В. Класифікація пам'яток залізоробного виробництва // Археологія. — 2000. Вип. 1. — С. 114.

⁶ Паньков С.В. Залізодобувне виробництво у Давньому Києві (друкується).

⁷ Каргер М.К. Древний Киев. — М.: Л., 1958. — С. 337—340; Кильевич С.Р. Детинець Києва IX — первой половины XIII веков. — К. — 1982. — С. 169.

⁸ Кильевич С.Р. Археологическая карта Київського дитинця // Археологічні дослідження стародавнього Києва. — К., 1976. — С. 199.

⁹ Боровський Я.Є., Капюк О.П. Дослідження Київського дитинця // Стародавній Київ. — Археологічні дослідження 1984—1988 рр. — К., 1993. — С. 27.

¹⁰ Гончар В.М. Археологічні дослідження колишнього митрополичого саду Києво-Печерської лаври у 1987—1988 рр. // Стародавній Київ. — Археологічні дослідження 1984—1988 рр. — К., 1993. — С. 178.

¹¹ Кильевич С.Р., Орлов Р.С. Новое о ювелирном ремесле Киева X в. // Археологические исследования Киева 1978—1983 гг. — К., 1985. — С. 61.

¹² Болусевич В.А. Археологічні розкопки в Києві на Подолі в 1950 р. // Археологія. — 1953. — 9. — С. 44—45.

¹³ Гупало К.Н., Івакін Г.Ю., Сагайдак М.А., Заценко В.М. Исследования Киевского Подола // АО. — 1976. — С. 286.

¹⁴ Заценко В.М., Брайчевська О.А. Ремісничий осередок XI—XII ст. на Київському Подолі // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1988 рр. — К., 1993. — С. 34—104.

¹⁵ Паньков С.В. Залізодобувне виробництво...

¹⁶ Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І. Дослідження «міста Володимира» давнього Києва // Археологічні відкриття в Україні 1998—1999 рр. — К., 1999. — С. 27.

¹⁷ Гончар В.М. Зазн. праця. — С. 178.

¹⁸ Вознесенская Г.А., Толочко П.П. Кузнецкое ремесло // Новое в археологии Киева. — К., 1981. — С. 267—284.

¹⁹ Там же.

²⁰ Під час технологічного вивчення давньокиївських ковальських виробів (у цьому випадку їх металографічного дослідження) і в цей час, як і понад 20 років тому, ми напітковуємося на суттєві проблеми. Насамперед, це проблема збереженості залізних виробів, які в

культурних шарах Києва, особливо на Пололі, дуже оксидуються. Звідси — складнощі з отриманням новажкої колекції для вивчення. Більше того, складанню колекцій заважає «розпорошенність» у зберіганні матеріалів, які «зібрати докупи» для перегляду з погляду їх придатності до металографічних досліджень дуже важко. Безумовно, отримати для структурного вивчення колекцію ковальських виробів з давньоруського Києва, яка хоч скільки-небудь була подібна за своєю інформативністю до новгородської, навряд чи можливо. Проте якщо б зацікавленість у такій роботі була однаковою і в польового археолога, і в аналітика, то це завдання вирішувалося б набагато простіше. Прикладом цього може бути співпраця з авторами розкопок середньовічних поселень Автунічі та Шестовиця, де кожного року всі придатні до структурного аналізу матеріали археологи відбирають і передають до відділу фізико-природничих методів досліджені археологічних матеріалів ІА НАН України. Після отримання зразків і необхідної реставрації ці матеріали повертають дослідникам.

²¹ Вознесенская Г.А., Толочко П.П. Указ. соч. — С. 273—277.

²² Зазначимо, що спеціальної уваги операції термообробки у цій статті ми не приділяли, тому що у середньовічному ковальському ремеслі вона була досить звичною і застосовувалася дуже широко. Тому, якщо її сліди відсутні у тих виробах, де вони мали бути, то це зовсім не свідчить про те, що давній майстер не володів означенним прийомом. Часто ця відсутність залежала і від характеру сировини (сталі з недостатнім вмістом вуглецю), і від інших, навіть випадкових причин, наприклад: потрапляння виробу до високотемпературного середовища через пожежу, коли наслідки термообробки знищуються і виявiti їх аналітичними методами вже неможливо.

²³ Pleiner R. Zur Technik von Messerklingen aus Haithabu // Bericht über die Ausgrabungen in Haithabu. Bericht 18. — 1983. — S. 63—92; Ottaway P. Anglo-Scandinavian Knives from Symposium of the 16—22 Copperdate // The Craft of the Blacksmith. USPP Comite pour la Siderurgie Ancienne held in Belfast. W. Ireland. — Belfast. 1984. — P. 83—86; Arrhenius B. Arbeitsmesser aus den Gräben von Birka // Birka. II: 3/ Sistematische Analisen der Gräberfunde. — Stockholm, 1989. — S. 79—92; Mc Donnel. The Metallurgy of Anglo-Scandinavian Knives // The Craft of the Blacksmith. USPP Comite pour la Siderurgie Ancienne held in Belfast. W. Ireland. — Belfast, 1984. — P. 87—90.

²⁴ Терехова Н.Н., Розанова Л.С., Зав'ялов В.И., Толмачева М.М. Очерки по истории древней жеlezoобработки в Восточной Европе. — М., 1997. — С. 287.

²⁵ Холмутова Л.С. Кузнечная техника на земле древней венг в X в. (по материалам поселения у д. Городище) // СА. — 1984. — № 1; Розанова Л.С. Итоги металлографического исследования кузнецких изделий // Голубева Л.А., Коцуркина С.И. Белозерская весь. — Петров заводек, 1991. — С. 166—181.

²⁶ Розанова Л.С., Пушкина Т.А. Производственные традиции в жеlezoобрабатывающем ремесле Гнездово // Археологический сборник. Гнездово. 125 лет исследования памятника: Тр. ГИМ. — 2001. — Вып. 124. — С. 77—82.

²⁷ Вознесенська Г.О. Техніка ковальського виробництва в Городку на Ловаті // Археометрія. — 2000. — Вип. 4. — С. 18—28.

²⁸ Зав'ялов В.И., Розанова Л.С. К вопросу о производственной технологии ножей в древнем Новгороде // Материалы по археологии Новгорода. 1988. — М., 1990. — С. 154—172; Терехова Н.Н., Розанова Л.С., Зав'ялов В.И., Толмачева М.М. Указ. соч. — С. 278—287.

²⁹ Гурин М.Ф. Исследования трехполосных ножей Полоцкой земли // Slovenska archeologia. — 1984. — XXXII-2.

³⁰ Розанова Л.С., Пушкина Т.А. Указ. соч. — С. 80.

³¹ Холмутова Л.С. Технологическая характеристика кузнецких изделий из раскопок Ти-верска и Паасо по результатам металлографического анализа // Коцуркина С.И. Древняя корела. — Л., 1982.

³² Колчин Б.А. Ремесло // Археология СССР. Древняя Русь. Город, замок, село. — М., 1985. — С. 243.

³³ Терехова Н.Н., Розанова Л.С., Зав'ялов В.И., Толмачева М.М. Указ. соч. — С. 280—295.

³⁴ Розанова Л.С., Пушкина Т.А. Указ. соч. — С. 78.

³⁵ Lingstrom H. Knives from the Late Iron Age in Denmark // Archaeology East and West of the Baltic. Papers from the Second Estonian-Swedish Archaeological Symposium, Sigutum, May 1991. — Stockholm, 1995. — S. 81.

³⁶ Вознесенська Г.О., Недопако Д.П., Паньков С.В. Чорна металургія та металообробка населення східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов'ян і Київської Русі. — К., 1996. — С. 80—137.

³⁷ Паньков С.В. Залізобувне виробництво південноруської сільської околиці IX — середини XIII ст. (друкується).

Одержано 26.03.2003

ТЕХНИКО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ДОБЫЧИ И ОБРАБОТКИ ЖЕЛЕЗА В ДРЕВНЕРУССКОМ КИЕВЕ

Остатки железоделательного и кузнечного производства, выявленные археологическими раскопками на территории древнерусского Киева и представленные развалами металлургических и кузнечных горнов, изделиями из железа и их полуфабрикатами, позволяют восстановить конструктивные и технико-технологические особенности получения железа и изготовления изделий из черного металла. Анализ этих остатков и изделий приводит к выводу, что металлурги-кузнецы древнерусского Киева для восстановления металлического железа использовали, в основном, стационарные наземные сырдунтые горны с глинобитной шахтой (иногда выстроенной с помощью деревянного каркаса), установленной на глинобитной же основе. Горны действовали с помощью принудительного дутья, осуществлявшегося деревянно-каркасными кожаными мехами, оборудованными каркасно-деревянным рычагом и одно- или двухканальными керамическими соплами. Продуктивность горнов составляла около 10 кг товарного железа за одну плавку. В кузнечном производстве преобладали цельнометаллические конструкции, заметна доля цементированных изделий. Использование техники наварки стального лезвия и трехслойного пакетирования заготовки по сравнению с северорусскими памятниками незначительна.

G.A. Voznesenskaya, S.V. Pankov

TECHNICAL AND TECHNOLOGICAL PECULIARITIES OF MINING AND MANUFACTURE OF IRON IN THE ANCIENT RUS' KIEV

The remainder of the iron-making and forge industry excavated on the territory of the Ancient Rus' Kiev and represented by the ruins of iron furnaces and smith's forges, iron goods and their semimanufactures make it possible to reconstruct structural, technical and technological peculiarities of iron recovery and manufacture of ferrous metal goods. The analysis of these remainder and goods leads us to a conclusion that the metallurgists-blacksmiths of the Ancient Rus' Kiev for the recovery of the metallurgic iron mainly used stationary surface catalan furnaces with adobe shafts (sometimes built with the help of a wooden frame) resting on the adobe basement. The furnaces functioned by means of forced blasting realized with the aid of wooden-framed leather bellows equipped with a wooden-framed lever and one- or dual-channel ceramic blast tubes. Productivity of the furnaces was about 10 kg of commercial iron per one founding. All-metal structures dominated in blacksmith manufacture; the amount of carburized products is notable. Application of the welding-on technique for the steel blade and three-layer pack-hardening technology for blanks is negligible if compared to the North Rus' monuments.

В.В. Колода, С.А. Горбаненко

ПРО ЗЕМЛЕРОБСТВО ЖИТЕЛІВ ГОРОДИЩА ВОДЯНЕ НА ХАРКІВЩИНІ

Останнім часам суттєво розширилася джерельна база з приводу такого важливого питання, як землеробство слов'ян Лівобережжя Дніпра. У статті введено в науковий обіг нові дані, що характеризують цю важливу галузь життєдіяльності слов'ян з подальшою інтерпретацією матеріалу.

Городище Водяне розташоване в Зміївському р-ні Харківської обл. між селами Водяне та Красна Поляна в урочищі Холодний Яр. Воно знаходитьться на одному з пануючих мисів, який на 50 м перевищує рівень заплави правого берега р. Уди.

Першим дослідником, який звернув увагу на городище, був М. Фукс. Він дав загальний опис пам'ятки та включив її до кола скіфських городищ Харківщини¹.

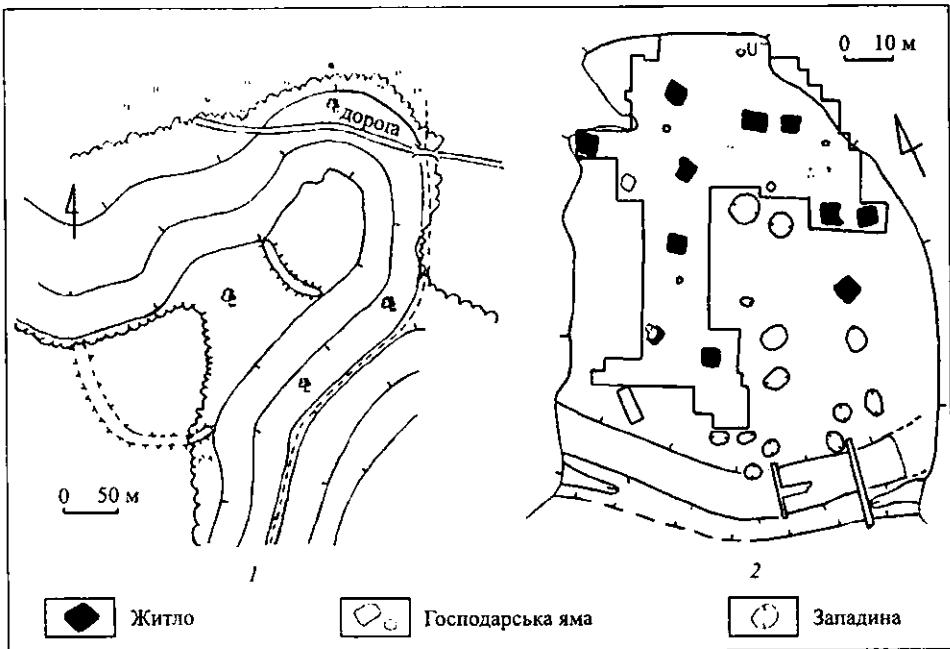

Рис. 1. Городище Воляне: 1 — план пам'ятки (за Б.А. Шрамко з уточненнями); 2 — план розкопів північного (роменського) двору

У 1948 р. городище відвідав І.І. Ляпушкін і здійснив шурфування внутрішнього валу, вірно визначивши його ранньосередньовічну належність². Через два роки (1950) огляд городища провів Б.О. Рибаков, а протягом наступних двох сезонів незначні роботи були проведені під керівництвом Б.А. Шрамка. Останній дослідник зняв план городища, зробив кілька шурфів на його зовнішньому і внутрішньому дворах, а також на валах. Його роботами досліджена одна з ям-западин внутрішнього двору, що виявилася залишками житла роменської культури (рис. 1, 1)³. Огже, у середині ХХ ст. стало зрозумілим, що зовнішній вал городища і його велике дворище належить до ранньої залізної доби, а північна частина, оточена внутрішнім валом, — до кінця I тис. н. е.

Упродовж польових сезонів 2002—2003 рр. Середньовічна археологічна експедиція ХДПУ ім. Г.С. Сковороди проводила стаціонарні археологічні дослідження роменської частини городища Воляне, що дало змогу вивчити майже дві третини його площини⁴. Тут було виявлено 11 заглиблених жителем роменської культури та кілька господарських ям, погрібців і додаткових відкритих опалювальних пристройів (рис. 1, 2). За матеріалами досліджень було уточнено датування цього слов'янського поселення — середина VIII — початок XI ст. Якщо нижня дата взята умовно, на підставі загальноприйнятої хронології роменських старожитностей, то верхня дата пам'ятки ґрунтується на наявності в артефактах поселення вагомого числа гончарного роменського посуду. Ще одним доводом такої пізньої верхньої дати городища є знахідка залізної сокири, яка за типологією А.М. Кирпичникова належить до VIII типу і датується X—XI ст.⁵.

Станом на теперішній час матеріалів з пам'ятки цілком достатньо, щоб розглянути таку важливу галузь господарства слов'ян, як землеробство.

За даними палеогеографії, час існування роменської культури припадає на період поліпшення кліматичних умов. До VII ст. відбувалося похолодання, яке розпочалося 1460 ± 55 років тому (середина VI ст.). Щодо сучасного клімату температура липня зменшилася на $0,5—1^{\circ}\text{C}$, січня — на $1—1,5$, середньорічна — на 1°C . Середньорічна кількість опадів була більшою порівняно із сучасністю на 25 мм. Потепління зафіксоване 1250 ± 50 років тому (приблизно середина VIII ст.). Температура відрізнялася від сучасної на $0,5—1^{\circ}\text{C}$, а опадів стало більше на 50 мм. Незначне похолодання настало 1130 ± 60 років тому. У той час температура була близькою до сучасної, а опадів було більше на 25 мм. Нове

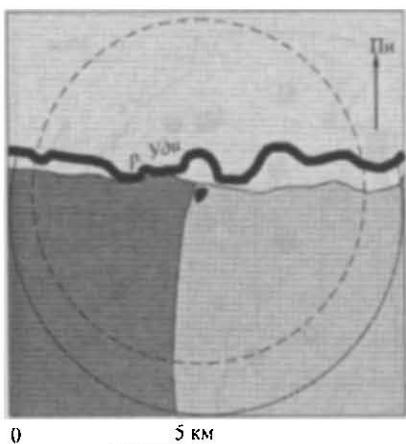

Рис. 2. Городище Водяне на різних типах ґрунтів. Карти складено на основі топографічної, з подальшим перенесенням даних на карту ґрунтів України.

потепління 1055 ± 40 років (середина Х ст.) сприяло деякому підвищенню температури (у середньому на 1°C щодо сучасності), а кількість опадів була такою, як у наш час⁶.

Пам'ятка розташована у вигідних для землеробства топографічних умовах — рельєф місцевості не має значних перепадів висот; характер рівнинний. Аналіз розташування пам'ятки за методикою, впроваджуваною О.П. Томашевським⁷, показав, що всі ґрунти навколо городища могли використовувати для землеробських потреб. Отже, природні умови були сприятливими для заняття сільським господарством (рис. 2).

Близько 15—20 % загальної площини потенційної ресурсної зони припадає на заплавні ґрунти правого берега р. Уди, що могли використовуватися з різною метою. Застосування земель у заплавах рік було не лише традиційним починаючи з неоліту, а й — що найголовніше — доцільним. З мінімальними витратами зусиль на обробку ґрунту хлібороб одержував добре результати. Як вважають дослідники, заплавні землі не мають потреби у відпочинку чи в якому-небудь комплексі заходів для відновлення їхньої родючості, оскільки ці ґрунти щорічно поновлюються під час повені⁸. Виходячи з цього, очевидно, що надзаплавні тераси і заплави річок можна використовувати необмежений час.

Другий тип використання таких ділянок (під пасовища для худоби та для сінокосів) широко використовують у сільській місцевості і дотепер.

Близько 30 % навколошніх ґрунтів — чорноземи. Фактично ці землі могли розорювати нарівні з іншими типами ґрунтів. Використання чорноземів свідчить про можливість застосування мешканцями городища перелогової системи або однієї з її більш прогресивних різновидів — двопілля чи трипілля.

Приблизно половину всіх ґрунтів у потенційній ресурсній зоні пам'ятки складають ґрунти, що формувалися під лісовою рослинністю. Якщо до часу виникнення городища ліси не були зведені в потребах землеробства, то для нового сільськогосподарського освоєння цієї ділянки жителям поселення необхідно було застосовувати підсіку як превентивний прийом розчищення ділянки для землеробства.

Безсумнівним показником рівня розвитку і культури землеробства є знаряддя праці. На городищі Водяне було знайдено кілька залізних інструментів для обробітку ґрунту. Серед них виділяються два наральники (рис. 3, 1, 2). Наконечники приблизно однакові за формою та пропорціями. Загальна довжина 16,5 і 18 см; втулки — 5 та 5,5 см; леза — 11,5 та 12,5 см; ширина втулки — 6 та 5,5 см; леза — 10 см. Вони належать до типу IB2 за класифікацією Ю.О. Краснова. Цей тип датується другою половиною I — початком II тис. н. е.⁹.

Аналогічні наральники широко відомі також на слов'янських пам'ятках лісостепової зони Східної Європи¹⁰. На теренах сучасної України наральники з плечиками відомі з черняхівських часів. На території Дніпровського Лівобережжя широколопатеві наральники з'являються в V—VII ст.¹¹, а у волинецько-роменський період набувають широкого розповсюдження. Наральники типу IB2

відомі з волинцевсько-роменських пам'яток Волинцево, Битиця, Новотроїцьке та Глухів¹². Отже, знахідка наральників цього типу на городищі Водяне суттєво розширює карту волинцевсько-роменських пам'яток з аналогічними знахідками, відсувачи межу таких знахідок далеко на південний схід.

Подібні знаряддя були знайдені на синхронних роменським салтівських городищах Маяки та Правобережному Цимлянському¹³.

На городищі Водяне було знайдено три¹⁴ залізних предмети, які можна віднести до чересел — плужних ножів. Усі вони черешкові. Два з них мають лавролистове за формуєю лезо ромбічного перетину (рис. 3, 4, 5). Довжина леза 17 і 15,5 см за ширини 4 і 3,5 см відповідно. Аналогічні інструменти були виявлені на городищі Битиця-I¹⁵. Ще одне подібне за призначенням знаряддя мало вигляд величного ножа (рис. 3, 3). Його загальна довжина 26 см, довжина леза — 17 см, ширина — 6 см. Відомі нині черешкові чересла зі слов'янських пам'яток останньої чверті I тис. н. е. Лівобережжя Дніпра зазвичай мають дещо більші розміри робочої частини — від 20 до 23 см. Зазначимо, що довжина леза втульчастих чересел (18,5 см) близька до довжини описаного знаряддя. На користь того, що його могли використовувати як чересло, свідчить і той факт, що знахідка аналогічного призначення з поселення пеньківської культури Нові Гути (Харківська обл.) також має загалом незначні розміри¹⁶. Крім того, описане знаряддя має загнутий перпендикулярно до площини гострий кінець кріплення. Виходячи з цього можна запропонувати таку реконструкцію процесу встановлення чересла на знаряддя для обробітки ґрунту. Для кріплення чересла не робили спеціального отвору в дереві, а забивали його в перекладину, загинали кінець і фіксували на знарядді за допомогою сиром'ятного ременя.

Наральники і чересла могли використовувати на одному типі знаряддя для обробітки ґрунту. Найбільш імовірною була форма кривогрядильного рала з

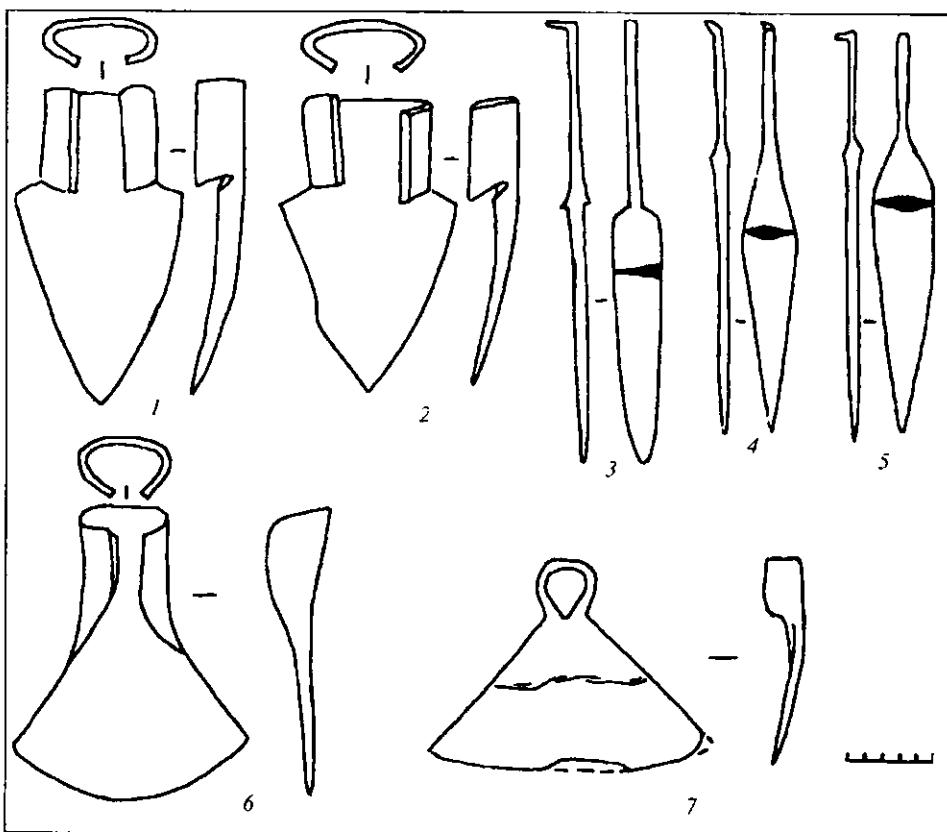

Рис. 3. Знаряддя для обробітки ґрунту: 1, 2 — наральники; 3 — черешкове чересло; 4, 5 — знаряддя, що на лумку одного з авторів використовували як чересла (див. посилання [14]); 6 — втульчасти мотичка; 7 — провуліна мотичка

полозом. Подальше можливе удосконалення важко прослідкувати на археологічному матеріалі. До означеного знаряддя могла додаватися відимальна дошка для обертання ґрунту дерниною донизу. З цього погляду цікаво знову звернути увагу на один з наральників (рис. 3, 2). Він має однобічну спрацьованість та асиметрично зігнуті краї втулки. Це могло статися в тому випадку, коли знаряддя кріпили до повзуна рала не горизонтально, а під значним кутом до горизонту спрацьованою частиною догори. Навантаження на робочий край леза (в означенному випадку верхній) було найбільшим, що призвело до його більшого зношування, а також до асиметричного вигину країв втулки, оскільки вони отримували навантаження з різними (практично протилежними) векторами прикладання сили. Ці спостереження й міркування можна вважати опосередкованим доказом можливості асиметричної оранки з відвальуванням ораного ґрунту в один бік.

На території роменської частини городища Водяне були знайдені також знаряддя для вторинного обробітку ґрунту — провушна та втульчаста мотики.

Розміри втульчастої мотики (рис. 3, 6), виготовленої із суцільного прямокутного шматка заліза, такі, см: загальна довжина — 16,5; довжина леза — 9; ширина робочої частини — 13; втулки — 4. У цілому за формами та пропорціями мотичка не відрізняється від поширеніших аналогів, що відомі на східнослов'янських пам'ятках починаючи з середини I тис. н. е. Станом на теперішній час таких мотик налічується близько 20 екземплярів¹⁷. Сдіною незначною відмінністю між мотиками V—VII та VIII—X ст. є те, що в останніх для формування втулки шматок заліза не підрізався, як у деяких мотик пеньківської культури. За допомогою втулки мотики прикріплювали до перпендикулярно відігнутого від руків'я суку. На підтвердження існування саме такої форми кріплення можна навести матеріали із синхронного нашому городищу Дмитрівського могильника, у катакомбах якого було знайдено невеликі мотики з фрагментарно вцілілими руків'ями¹⁸.

Аналогії цим знаряддям землеробства відомі в матеріалах черняхівської культури. З часом їх існування ми й пов'язуємо появу цих знарядь у слов'янського населення півдня Східної Європи. Саме з приводу найбільш ранніх залишних мотик такого типу Б.В. Магомедов висловив припущення про їх можливе використання для обробітку невеликих ділянок під город¹⁹, що також може бути справедливим і до роменської культури. У салтівській культурі, хронологія якої збігається з часом існування сіверян, а території їх існування були сусідніми, аналогічних мотик відомо ще більше. І в сусідів слов'ян, різноетнічного населення Хазарії, одним з напрямів застосування цих знарядь було землеробство²⁰.

Розміри ще однієї знахідки, провушної мотики (рис. 3, 7), такі, см: ширина робочої частини — 16; висота — до 8,5; діаметр отвору для кріплення — 3 см. Як і попередня, вона була створена із суцільного шматка металу: після ковальського витягування залізного полотна його краї розклепували, а практично посередині згинали, утворюючи втулку-вушко; після цього розклепані краї накладали один на одного і зварювали ковальським засобом²¹. Нам відома єдина аналогія цього знаряддя — знахідка на Райковецькому городищі, яка за розмірами та конструкцією подібна до нашої²².

Крім вивчення знарядь для обробітку ґрунту також було проведено дослідження палеоетноботанічного комплексу пам'ятки. Зняття відбитків зернівок культурних рослин з кераміки проводилося за широко відомою і застосовуваною методикою, запровадженою в колишньому Радянському Союзі З.В. Янушевич ще в середині 1960-х років ХХ ст.²³.

Під час підготовки зазначененої публікації було досліджено весь керамічний комплекс пам'ятки, що налічує близько 1000 фрагментів. Виявлено 22 відбитки зернівок різноманітних злакових культур — проса (6)²⁴, пшениці голозерної (3) та пілвчастої (1), жита (6), ячменю (5), вівса (1)²⁵, а також один відбиток гороху²⁶ (рис. 4). Такий набір палеоетноботанічних матеріалів характерний для слов'янських пам'яток I тис. н. е.²⁷.

Враховуючи загалом незначну кількість відбитків, слід зважати на те, що отримані результати потребують деякої корекції та кореляції з аналогічним матеріалом з інших синхронних та хронологічно близьких пам'яток.

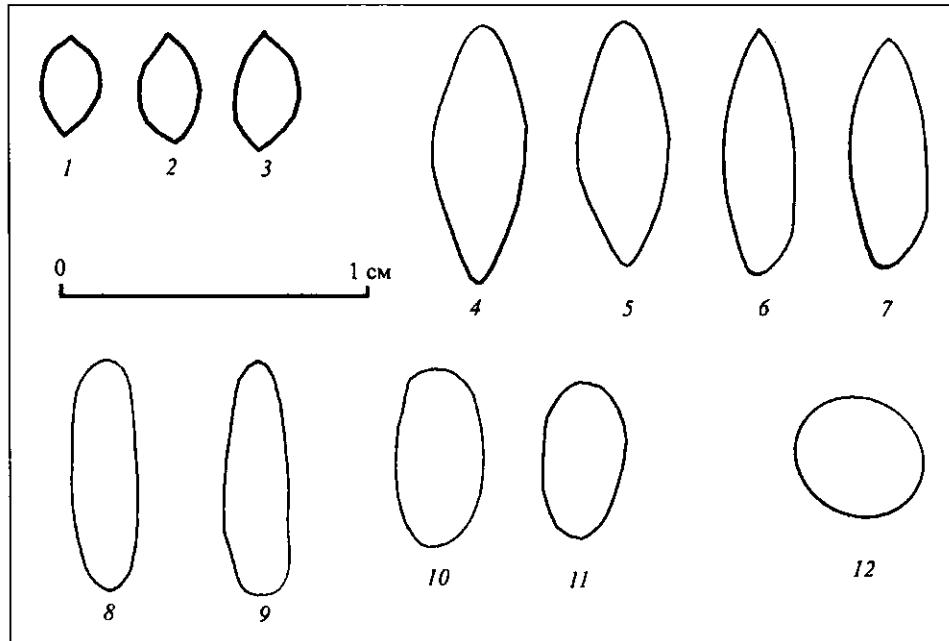

Рис. 4. Відбитки зернівок культурних рослин: 1–3 – *Panicum miliaceum* (просо); 4, 5 – *Hordeum vulgare* (ячмінь плівчастий); 6, 7 – *Secale cereale* (жито); 8, 9 – *Avena sp.* (овес); 10, 11 – *Triticum aestivum s.l.* (пшениця голозерна); 12 – *Pisum sativum* (горох посівний)

Насамперед привертає увагу значна кількість відбитків проса та його лусок на дензіях горщиків — окрім наведених даних, відбитки зернівок яких були виявлені в тісті чи на стінках горщиків, не враховано п'ять денець, що були покриті відбитками проса повністю.

Підсипання під денце робилося для того, щоб останнє не приставало до лави чи підставки, на якій виготовляли посуд. Коли майстрові потрібно було повернути посуд навколо своєї осі, підсипка виконувала функції своєрідних шарикопідшипників²⁸. Найпридатнішими для цього, а отже, і вживаними були зернівки проса, найменші серед зернових, — їх розміри зазвичай не перевищують 2 мм; до того ж, порівняно із зернівками інших злакових, вони мають оптимальну, майже округлу форму.

Прикладами використання зернівок як підсипки на формувальний стіл (під днища глиняного посуду) є матеріали слов'янського поселення біля с. Хитці, де знайдено горщик, дно якого було ясно вкрите відбитками проса²⁹. Аналогічний прийом використання залишків збіжжя застосовувався під час виготовлення кераміки Опішнянського городища, Можнача та літописної Лтави у волинцевсько-роменський період³⁰. Відбитки проса на кераміці з городища Водяне здебільшого спостерігалися на дензіях горщиків, іноді — серед відбитків лусок. Це дає змогу стверджувати, що така кількість відбитків пов'язана все ж не з переважанням проса в посівах, а з певним технологічним прийомом виготовлення кераміки.

У весь інший палеоетноботанічний матеріал, імовірно, демонструє пріоритетність вирощуваних культурних рослин. У цьому випадку привертає увагу співвідношення кількості відбитків зернівок жита (6) та ячменю плівчастого (5). Таке співвідношення свідчить на користь того, що за часів існування роменської культури відбувався процес заміни невибагливих зернових культурних рослин, що фактично були панівними в землеробстві слов'ян від кінця I тис. до н. е., більш примхливими голозерними, які давали більший врожай. Це положення добре узгоджується із загальною тенденцією розвитку зернового господарства, що простежується на широкому матеріалі кінця I — початку II тис. н. е.³¹. У цілому можна стверджувати, що в останній чверті I тис. н. е. поступово збільшувалася частка жита зі зменшенням частки ячме-

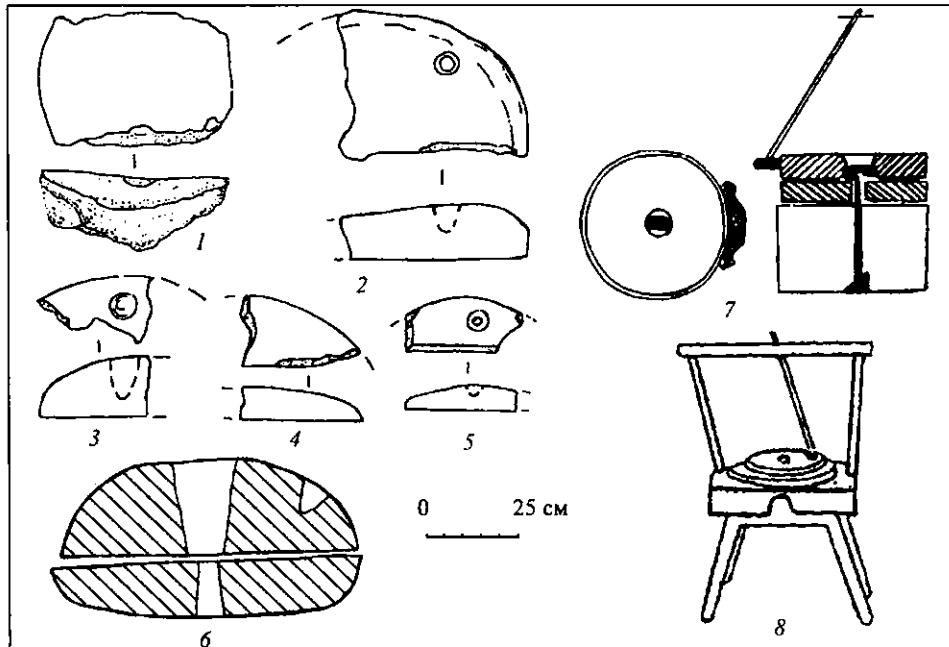

Рис. 5. Знайдені знаряддя переробки врожаю: 1 – зернотерка; 2–6 – жорна; 7, 8 – реконструкція жорен за Р.С. Мінасяном

ню плівчастого, що в нашому випадку підтверджується їхнім співвідношенням у матеріалах городища Водяне.

Ячмінь та просо відомі з матеріалів території України як одні з найдавніших «хлібів». Вони займали провідні позиції приблизно до третьої четверті I тис. н. е., що загалом підтверджується матеріалами пеньківської культури³². Надалі просо втрачає своє провідне значення; ячмінь і пшениця двовернінка стають основними культурами для вирощування. Наприкінці I – на початку II тис. останні також поступово вигіднюються більш урожайними зерновими культурними рослинами – житом і голозерною пшеницею. Така тенденція побічно свідчить також про якісніший, ніж у попередні часи, обробіток ґрунту.

З городища Водяне походять фрагменти знарядь для переробки врожаю, які представлені залишками зернотерок і легкими ручними ротаційними жорнами (рис. 5, 1–6).

Зернотерки, доволі поширені знаряддя переробки врожаю у східних слов'ян додержавного періоду³³, представлені тут уламками плит з кварциту або пісковику (6 екз., найбільша зображена на рис. 5, 1), а також кварцитовими каміннями для розтирання (4 екз.).

За два роки дослідження на городищі зафіксовано залишки від 6 жорен. Переважна більшість їх виявлена в уламках, причому рештки від трьох бігунців (верхнє каміння жорна) та від одного постава (нижнє каміння жорна) знайдені в одному із жител (рис. 5, 2–5)³⁴, практично цілі кварцитові жорна (нижній камінь розколотий) – ще біля одного житла (рис. 5, 6).

З матеріалів волинецько-роменського періоду відома досить велика кількість жорен. Лише на Битицькому городищі ручних ротаційних жорен було виявлено понад 20 фрагментів³⁵. Фрагменти жорен траплялися і на городищі Новотроїцькому³⁶, у роменському шарі Донецького городища; імовірно, до I тис. н. е. належать і жорна з Донецького городища, знайдені О.С. Федоровським³⁷, у підйомному матеріалі городища неподалік від с. Сенча. Фрагменти жорен виявив О.В. Сухобоков на місці розораних жител городища біля с. Книшівка. На городищі поблизу с. Ніцаха жорна знаходилися у конструктивному порядку³⁸. Фрагменти жорен також були виявлені в Старих Санжарах (Решетники)³⁹. Під час досліджень посаду літописної Лтави були знайдені уламки жорен, що належать до пізньороменського часу⁴⁰. Три фрагменти жорен з різних

споруд житлового призначення на Мохначанському городищі інтерпретовані як пізньороменські⁴¹.

Жорна, аналогічні знахідкам на волинцевсько-роменських пам'ятках, відомі на Дону⁴² та у Волзькій Булгарії⁴³. Саме із впливом салтівського землеробства можна пов'язувати широке використання ротаційних жорен у сіверян прикордонних із салтівською культурою зони. Широко відомі жорна і з матеріалів часів Київської Русі. Із знахідок, зроблених останнім часом, можна згадати фрагменти жорен з посаду літописної Лтави⁴⁴. Такі жорна відомі також із більш пізніх етнографічних матеріалів.

Жорна, знайдені на городищі, за класифікацією Р.С. Мінасяна належать до груп I та III⁴⁵. Відповідно до цього виглядатиме і їх реконструкція (рис. 5, 7, 8).

Отже, отримані дані переконливо свідчать про те, що жителі городища Воляне займалися землеробством на високому рівні. Для землеробських потреб могли бути використані ґрунти трьох типів, серед яких переважали ділянки, що перед тим знаходилися під лісовою рослинністю. Такі землі становили не менше половини ресурсної зони, що свідчить про необхідність на початковому етапі підсіки як способу їх розчищення. Проте наявність деталей знаряддя службового типу, яке краще було використовувати на чистих ділянках, а не на згарищах, та ПБС пам'ятки свідчать про перевагу переложної системи землеробства. Отже, можна стверджувати, що підсіку могли застосовувати для розширення посівних площ на початковому етапі освоєння території, після чого звільнені від лісу ділянки використовували під перелог. Свідчення щодо скорочення території лісів наприкінці I тис. н. е.⁴⁶, яке дослідники інтерпретують саме як факт розширення посівних площ⁴⁷, цілком узгоджується з висловленим припущенням, оскільки після короткосрочного використання (2—7 років) розчищених ділянок лісу їх залишали для відновлення лісової рослинності.

Про значний розвиток землеробства свідчить і широке застосування ротаційних жорен, які в кількісному відношенні не поступаються зернотеркам, традиційним для слов'ян другої половини I тис. н. е.

⁴¹ Фукс М. Про городища скітської доби на Харківщині // Записки ВУАК. — 1930. — Т. 1. — С. 104.

⁴² Ляпушкин И.И. Отчет о работе Днепровской левобережной археологической экспедиции Института истории материальной культуры АН СССР // Архив ИА НАНУ. — № 1948/23. — С. 10.

⁴³ Шрамко Б.А. Отчет о работе Северо-Донецкой археологической экспедиции Харьковского госуниверситета им. А.М. Горького в 1951 году // Архив ИА НАНУ. — № 1951/20. — С. 21—28; Шрамко Б.А. Отчет об археологических исследованиях Харьковского государственного университета имени А.М. Горького в 1952 году // Архив ИА НАНУ. — № 1952/24. — С. 8—9.

⁴⁴ Колода В.В. Работы на городище у с. Воляное на Харьковщине // АВУ 2001 — 2002 pp. — К., 2003. — С. 126 — 129; Колода В.В. Еще один сезон работ на городище у с. Воляное на Харьковщине // АВУ 2002 — 2003 pp. — К., 2004. — С. 168—169.

⁴⁵ Кирпичников А.Н., Медведев А.Ф. Вооружение // Древняя Русь: город, замок, село. — М., 1985. — С. 310—311.

⁴⁶ Безусько Л.Г., Климанов В.А. Климат і рослинна рівнинна частина західної УРСР у пізньо-післяльодовиков'я // УБЖ. — 1987. — № 43, № 3. — С. 54—58.

⁴⁷ Мощи О.П., Томашевский А.П. Просторові та сколого-господарські аспекти дослідження давньоруського селища Автунічі // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. — К., 1997. — № 1. — С. 28—34; Томашевский А.П., Гавритухин И.О. Славянское поселение Тетеревка-1. — К., 1992. — С. 25—33.

⁴⁸ Краснов Ю.А. О системе и технике раннего земледелия в лесной полосе Восточной Европы // СА. — 1967. — № 1. — С. 20.

⁴⁹ Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. — М., 1987. — С. 41—42.

⁵⁰ Там же. — С. 42, 68 (посилання 19).

⁵¹ Берестнев С.И., Любичев М.В. Новые данные о памятниках пеньковской культуры в бассейне Северского Донца и Ворсклы // Археология Славянского Юго-Востока. — Воронеж, 1991. — С. 34.

⁵² Сухобоков О.В. Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники). — К., 1975. — С. 94. — Рис. 53, II; Сухобоков О.В., Горбаненко С.А. Комп-

- лекс землеробських знарядь з городища Битиця-І // АЛЛУ. — 2001. — № 2. — С. 36—37; *Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое // МИА.* — 1958. — № 74. — С. 16; *Приймак В.В. Орудия обработки почвы населения Днепровского Левобережья VIII—X вв. // Проблемы археологии Южной Руси.* — К., 1990. — С. 69—72.
- ¹³ *Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата.* — Харьков, 1985. — С. 33—37.
- ¹⁴ З цього приводу думки авторів статті розходяться: В.В. Колода вважає, що до чересел належать усі три зазначені екземпляри (рис. 3, 3—5, див.: *Колода В.В. Работы на городище у с. Водяное... — С. 127—128*), С.А. Горбаненко — лише знаряддя, позначені на рис. 3, 3.
- ¹⁵ *Сухобоков О.В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст.* — К., 1992. — С. 26. — Рис. 6.
- ¹⁶ *Любичев М.В. Земледелие славян Днепро-Донецкого междуречья в третьей четверти I тыс. н. э. // ВХДУ.* — 1997. — № 396: История. — Вып. 29. — С. 43.
- ¹⁷ Напр.: *Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое... — С. 16, 146; Сухобоков О.В., Горбаненко С.А. Комплекс землеробських знарядь... — С. 37—38;* та багато ін.
- ¹⁸ *Плетнєва С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс.* — М., 1989. — С. 91—93. — Рис. 46; *Ее же. Очерки хазарской археологии.* — М., 2000. — Рис. 12.
- ¹⁹ *Магачедов Б.В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья.* — К., 1987. — С. 63.
- ²⁰ *Михеев В.К. Указ. соч. — С. 38—39.*
- ²¹ *Висновки з технології створення цієї мотики зроблені без металографічного аналізу в результаті візуального спостереження.*
- ²² *Гончаров В.К. Райковецкое городище.* — К., 1950. — Табл. VII, 8; *Довженок В.Й. Землеробство Древней Руси.* — К., 1961. — С. 43. — Рис. 16.
- ²³ *Янушевич З.В., Маркевич В.И. Археологические находки культурных злаков на первобытных поселениях Прото-Днестровского междуречья // Интродукция культурных растений.* — Кишинев, 1970. — С. 83—110.
- ²⁴ *Не вражаво відбитки проса на ліні посулу.*
- ²⁵ За відбитками неможливо точно визначити, був це овес посівний чи якийсь інший вид, але обвугліні матеріали із синхронних поселень свідчать про наявність саме вівса посівного.
- ²⁶ *Визначення відбитків зернівок та наукові консультації з цього приводу зроблено д. б. н. Г.О. Пашкевич.*
- ²⁷ *Пашкевич Г.А. Палеоэтноботанические находки на территории Украины. Памятники I тыс. до н. э. — I тыс. н. э. Каталог II.* — К., 1991. — С. 10—17; *Пашкевич Г.А. Культурные растения Украины от неолита до средневековья (по палеоэтноботаническим материалам): Дис. ... д-ра биол. наук в форме науч. локлада.* — К., 1992. — С. 33—34.
- ²⁸ *Пашкевич Г.О., Гейко А.В. Палеоботанічні дослідження та деякі питання виготовлення кераміки скіфського часу з Дніпровського Лісостепового Лівобережжя // АЛЛУ.* — Полтава, 1998. — № 1—2. — С. 38—39.
- ²⁹ *Горюнов Е.А. К истории Днепровского Левобережья в середине и третьей четверти I тыс. н. э: Автoref. ... канд. истор. наук.* — М., 1977. — С. 10.
- ³⁰ *Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А. Палеоэтноботанический спектр пізньороменського часу з літописної Лтави (за відбитками на кераміці) // АЛЛУ.* — Полтава, 2002. — С. 135; *Горбаненко С.А. Палеоэтноботаничні дослідження керамічних матеріалів з пам'яток Дніпровсько-Лівобережжя другої половини I тис. н. е. // АЛУ 2001—2002 pp.* — К., 2003. — С. 86—87.
- ³¹ *Пашкевич Г.А. Изменения в системе зернового хозяйства Древней Руси (время, причины, следствия) // Тезисы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.».* — Чернигов, 1990. — С. 182—184; *Пашкевич Г.О. Змени в системі зернового господарства Давньої Русі (час, причини та наслідки) // Старожитності Південної Русі.* — Чернігів, 1993. — С. 87—91.
- ³² *Пашкевич Г.А. Палеоэтноботанические находки... — С. 39.*
- ³³ *Горбаненко С.А. Зернотерки волинцевско-роменского периода // Археология.* — 2002. — № 3. — С. 120—126.
- ³⁴ Див. звіт Колоди В.В. за 2003 рік.
- ³⁵ *Сухобоков О.В., Горбаненко С.А. Знаряддя переробки врожаю з городища Битиця-І // Наукові записки з української історії: Збірник наук. статей.* — Переяслав-Хмельницький, 2002. — Вип. 13. — С. 79—88.
- ³⁶ *Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое... — С. 46—49.* — Рис. 28.
- ³⁷ *Шрамко Б.А. Древности Северского Донца.* — Харьков, 1962. — С. 211.
- ³⁸ *Сухобоков О.В. Славяне... — С. 99.*
- ³⁹ *Лугова Л.М., Мельникова И.С. Материалы роменской культуры из коллекции Полтавского краеведческого музея (короткий обзор коллекции) // АЛЛУ.* — Полтава, 2001. — № 1. — С. 49—50.

⁴⁰ Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Приймак В.В. Пізньороменські комплекси з посаду літописної Лтави (за розкопками 1997—1998 рр.) // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 1. — Рис. 12.

⁴¹ Горбаненко С.А. Про землеробство жителів городища Мохнач (роменська культура) // Історична наука: проблеми розвитку. Матеріали Міжнар. наук. конф. 17—18 травня 2002 р. Секція «Археологія». — Луганськ, 2002. — С. 71—72.

⁴² Винников А.З. Славяне лесостепного Дона в раннем средневековье (VIII—начало XI века). — Воронеж, 1995. — С. 40.

⁴³ Йовков С.М. Жернова Волжской Болгарии // СА. — 1976. — № 2. — С. 248—252.

⁴⁴ Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Приймак В.В. Зазн. праця — С. 64. — Рис. 24.

⁴⁵ Минасян Р.С. Классификация ручного жернового постава (по материалам Восточной Европы I тысячелетия н. э.) // СА. — 1978. — № 3. — С. 101—112.

⁴⁶ Гринчук В.П., Заклинская Е.Д. Анализ ископаемой пыльцы и спор и его применение в палеографии. — М., 1984. — С. 89—90; на думку к.г.-м.н., доцента кафедри геології Белгородського державного педуніверситету Ю.Г. Чендєва, засвоєння прилеглих до городища територій почало відбуватися ще за скіфських часів, що також загалом узгоджується зі знайденими знаряддями для обробітку ґрунту, більш придатних для оранки давно звільнених від лісів ділянок.

⁴⁷ Беляєва С.О., Відейко М.Ю. Відтворення господарства в Лісостепові (історія і еколо-гія). — К., 1993. — С. 32.

Одержано 16.02.2004

V.B. Колода, С.А. Горбаненко

О ЗЕМЛЕДЕЛИИ ЖИТЕЛЕЙ ГОРОДИЩА ВОДЯНОЕ НА ХАРЬКОВЩИНЕ

В статье публикуются новые материалы, дающие представление об уровне земледелия славян накануне образования Киевской Руси. Проанализированы орудия земледелия, а также расположение памятника на грунтах и палеоэтноботанический спектр. Частично данные демонстрируют влияние салтовской культуры на эту отрасль сельского хозяйства (наличие массивных жерновов), что объясняется местонахождением памятника в пограничной зоне. Предполагается, что в начальный период освоения территории для расширения площади полей применялась подсека. В дальнейшем, возможно, преобладал перелог или какая-либо из его форм (двуполье, трехполье).

V.V. Koloda, S.A. Gorbanenko

TO THE FARMING ON THE VODYANOE HILLFORT LOCATED IN THE KHARKIV REGION

The article publishes new materials giving an idea of the level of farming of the Slavs close to the formation of the Kievan Rus'. Farming instruments, as well as the soils the monument was located on, and the paleoethnobotanical assemblage were analyzed. The data partially demonstrate the influence of the Saltov culture over this sector of agriculture (presence of weighty millstones), what can be explained by the location of the monument in the border region. We can state with certain probability degree that the data indicate application of the cut-over-land tillage method for expansion of the fields at the initial stage of land development. In the future the fallow soil method or some of its forms (two-, three-field rotation methods) prevailed.

Київські старожитності

I.С. Красовський

МОНАСТИР Св. ЛАЗАРЯ XI ст. У ДАВНЬОМУ КИЄВІ

У статті розглянуто атрибуцію церкви, що була відкрита археологічними розкопками наприкінці XVII ст. на південно-західному розі митрополичної садиби біля Софійського монастиря.

На захід від Софійського собору у XVII—XIX ст. було знайдено залишки трьох давніх храмів XI ст. Два південно-західних храми знаходилися на досить значній відстані від північно-західного храму. У «Повісті минулих літ» у статті 1037 р. зазначається, що «Заложи Ярослав город великий... і посемь святого Георгія монастир и святія Ірини»¹. Про третій монастир у цій статті нічого не сказано.

У 1674 р. київський воєвода князь Ю.П. Трубецький на місці давнього монастиря Св. Георгія побудував дерев'яну Софійську церкву. Згодом замість дерев'яної церкви у 1744 р. виникла кам'яна², яку зруйнували в 1935 р. У середині 1830-х і 1870-х років були проведені археологічні розкопки, і питання про місцезнаходження Софійського монастиря було остаточно вирішено³.

У 1833—1835 рр. К.А. Лохвицький у валах XVII ст. розкопав залишки церкви Св. Ірини⁴. Сучасні дослідники Києва нині прийняли у своїх працях атрибуцію цього храму⁵.

Третій храм у північно-західній частині садиби Софійського собору, виявлений у 1731 р., викликає багато суперечок. М. Берлінський вважав, що на цьому місці був Ірининський жіночий монастир⁶. На думку Н.П. Петрова, це «могла бути церковь Св. Екатерины; но когда и кем построена — неизвестно»⁷. Пізніше він заявив, що це залишки церкви Св. Георгія⁸. Після закінчення розкопок Д.В. Мілесев був склонний до думки, що «раскопанный им храм является церковью Георгия»⁹. Уже на початку ХХ ст. Г.Н. Логвін знову висловив думку, що розкопаний план є церквою Св. Ірини¹⁰. Однак більшість дослідників другої половини ХХ ст. вважає, що залишки цього храму розташовані на вул. Стрілецькій¹¹ чи на колишній митрополичій садибі¹². Оскільки два перших храми останнім часом незмінно називають іменами Св. Ірини і Св. Георгія, розглянемо найменування третього храму на задньому дальньому розі огорожі Софійського собору.

У 1909—1910 рр. на садибі митрополичого двору під час земляних робіт для будівництва будинку, на розі вул. Стрілецької та Георгіївського пров. Д.В. Мілесев розкопав храм (рис. 1). Він вважав, що «по материалам и кирпичу мы можем установить время постройки этой церкви около половины XI века»¹³. Під церквою під час розкопок виявлено цвинтар XI—XIII ст. Багаті поховання знайдені у південно-західній частині церкви. На грудях одного з похованих були цікаві прикраси у вигляді ажурних бляшок, нашитих на шовкову тканину. У нагромадженні щебеню, що заповнював рови, знайдено шмат мармуру — очевидно, кут саркофага. У доповіді Д.В. Мілесев зазначив, що «хотелось бы думать, что столь обширная и богато украшенная церковь не могла пройти незамеченной у летописца»¹⁴.

В Іпатіївському літописі у статті 6621 р. (1113) є найменування невідомого храму. У попередній статті повідомляється, що «того же лета посади сына своеого Святослава в Переяславле, а Вячеслава у Смоленьске», а вже після статті за-

значається, що «Мъстислав заложи церковь камяну святаго Николы, на княже дворе, у Торговища Новегороде»¹⁵. У ПСРЛ у переліку всіх монастирів і церков¹⁶ говориться, що в монастирі Києва (?) померла ігуменя. Тим не менш довоюючі дослідники не сумнівалися, що храм розташувався на території Києва. У збірці матеріалів до історичної топографії Києва є коротке повідомлення, що «преставися ігуменя Лазарева монастиря»¹⁷. Статтю розміщено саме в київській збірці. Щоправда, у цій статті не зазначено, скільки років небіжчиця пробула ігуменею у своєму монастирі і скільки вона всього прожила років. У переліку 1975 р. до Іпатіївського літопису в географічному покажчику монастир Св. Лазаря названо в Києві¹⁸, але де саме?

В Іпатіївському літописі під 6621 р. (1113) є повідомлення про те, що «в се лето преставіся ігуменя Лазарева монастиря, свята житьем, месяца септембрія в

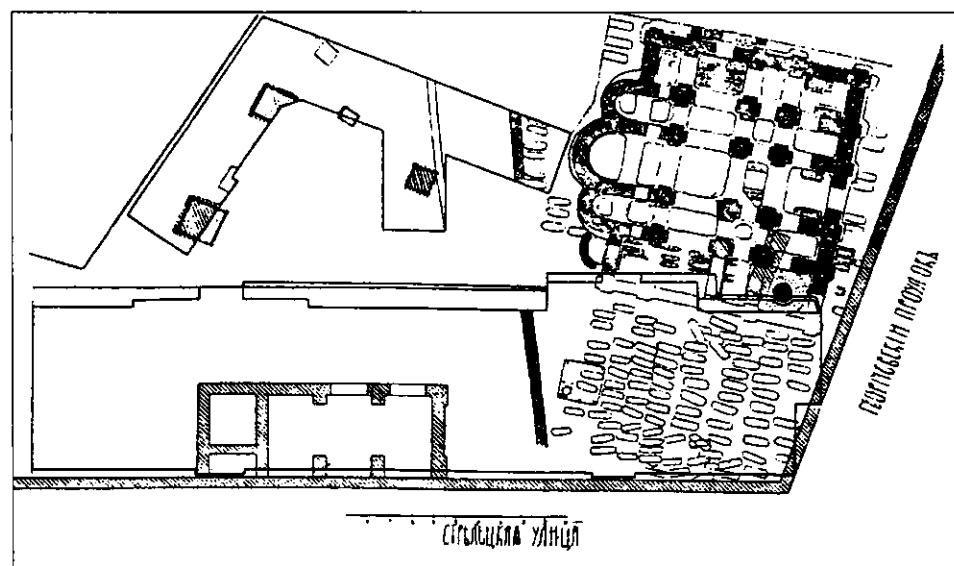

Рис. 1. Розкопки 1909—1910 рр. Д.В. Мілєєва на садибі Митрополичого саду на розі вул. Стрілецької та Георгіївського пров.

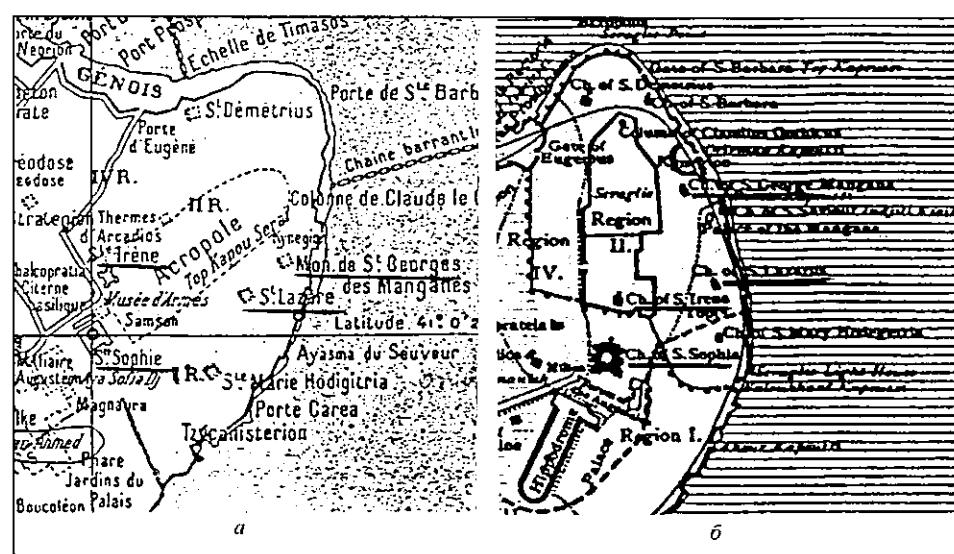

Рис. 2. План давнього Константинополя (фрагмент): а — за Д. Ессадом; б — за А. van Millingen. Позначені храми Св. Софії, Св. Ірини, Св. Георгія, Св. Лазаря

4 надесят день, живши лет шестьдесят в чернечестве, а от роженья девяносто лет и два»¹⁹. Інакше кажучи, ігумена прожила в монастирі 60 років, з 1053 до 1113 р., і померла на 92-му році життя.

Князь Ярослав помер у 1054 р.²⁰ У літописній статті 1037 р. зазначено, що вона охоплює «не одного, 1037 г., а принаймні 10—15 лет»²¹, тобто до княжіння Ярослава, відповідно до 1054 р. Тим не менш у цій статті не згадується монастир Св. Лазаря. Імовірно, монастир існував, але його побудував інший князь. Цілком можливо, що згадана небіжчиця була в монастирі ігуменою ще до повного його зведення. Монастир же знаходився на відстані від церкви Св. Ірини і монастиря Св. Георгія, близької до їх відстані від Благовіщенської церкви на Золотих воротах.

Монастир Св. Лазаря у Константинополі заснував Василій I Македонянин (867—886) і реконструював Лев VI Мудрий (886—912)²². Саме «вторая половина IX—X век — время наивысшего расцвета и подъема раннесредневековой Византии»²³. У Константинополі монастир Св. Лазаря з престолом на честь Богородиці Одігітрії знаходився у східній частині, на рівнині, поруч із храмом Св. Софії, церквою Ірини і монастирем Св. Георгія²⁴ (рис. 2). Імператор Лев VI хотів, щоб його дружину Євдокію «відвезли та поховали у нещодавно відбудованому за його наказом монастирі Св. Лазаря»²⁵. Цей монастир неодноразово згадують руські прочани²⁶. У монастирі «Лазарь святій друг божій, в правом столпі запечатлев, а сестра его Марфа по левої руце туту лежит; туту ж на правої руце святій Мелентій лежит, а в левої столпі Марья Магдалині замурована»²⁷. Пізніше монастир згадано у 1422 р. в описі Константинополя латинським єпископом Христофором Бондельмонтом²⁸.

Нині у цьому районі збереглися храм Софії та церква Св. Ірини. Інші храми, зокрема монастир Св. Георгія і монастир Св. Лазаря, втрачені повністю, і від них лишилися самі підвальнини. Це сталося, імовірно, під час захоплення Константинополя турками у 1453 р.

У XVIII ст. у Києві ще пам'ятали про давній монастир Св. Лазаря поблизу Софійського собору, позаяк за єпископа Варлаама Ванатовича (1722—1730) побудували навпроти південного боку собору кам'яну трапезу з церквою Св. Лазаря, у 1822 р. перейменовану на Христовоздвиженську²⁹, і монастир Св. Лазаря назавжди зник з території Києва.

Отже, у центрі Києва неподалік від собору Св. Софії у середині XI ст. південніше від нього знаходилися: церква Св. Ірини та монастир Св. Георгія, а на північний захід — монастир Св. Лазаря³⁰. У стародавньому Києві у середині XI ст. було побудовано такий самий архітектурний ансамбль, що склався раніше в центрі Константинополя.

¹ Повесть временных лет. 2-е изд. — СПб., 1999. — С. 66.

² Закревский Н. Описание Киева. — М., 1868. — Т. I. — С. 267.

³ Каргер М.К. Древний Киев. — М.; Л., 1961. — Т. 2. — С. 237; Толочко П.П. Исторична топографія стародавнього Києва. — К., 1972. — С. 105; Асеев Ю.С. Архитектура древнего Киева. — К., 1982. — С. 68; Сагайдак М.А. Великий город Ярослава. — К., 1982. — С. 67.

⁴ Закревский Н. Указ. соч. — С. 335.

⁵ Толочко П.П. Зазн. праця. — С. 105; Асеев Ю.С. Указ. соч. — С. 78; Сагайдак М.А. Указ. соч. — С. 70.

⁶ Закревский Н. Указ. соч. — С. 334.

⁷ Петров Н.И. Историко-топографические очерки древнего Киева. — К., 1897. — С. 150.

⁸ Археологические исследования в Киеве // ИАК. Прибавление к вып. 39. — СПб., 1911. — С. 171.

⁹ Архитектурная хроника // ИАК. Прибавление к вып. 39. — СПб., 1911. — С. 24.

¹⁰ Логгин Г.Н. Новые исследования древнерусской архитектуры // Строительство и архитектура. — К., 1978. — № 8. — С. 32.

¹¹ Толочко П.П. Зазн. праця. — С. 105; Асеев Ю.С. Указ. соч. — С. 80; Сагайдак М.А. Указ. соч. — С. 72.

¹² Каргер М.К. Указ. соч. — С. 226.

¹³ Милеев Д.В. Указ. соч. — С. 120.

¹⁴ Там же. — С. 118—120.

¹⁵ Летопись по Ипатьевскому списку. — СПб., 1871. — С. 198—199.

¹⁶ ПСРЛ. Указатель в 8 т. — СПб., 1907. — Т. 2. — С. 221.

- ¹⁷ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. — К., 1874. — С. 14.
- ¹⁸ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — М., 2001. — Т. 2. — С. XLII.
- ¹⁹ Летопись... — С. 199.
- ²⁰ ПВЛ. — С. 70.
- ²¹ Там же. — С. 482.
- ²² Две византийские хроники X века. — М., 1957. — С. 105.
- ²³ Курбатов Г.П. История Византии. — М., 1984. — С. 97.
- ²⁴ Эссад Дж. Константинополь от Византии до Стамбула. — М., 1919. — С. 137, 336; Millingen A. van. Byzantine churches in Constantinople. — London. — P. 264.
- ²⁵ Две византийские хроники... — С. 50.
- ²⁶ Сказания русского народа. — СПб., 1849. — Т. 2, кн. 2. — С. 53, 61, 72.
- ²⁷ Книга хожений. — М., 1984. — С. 84—85.
- ²⁸ Кондаков Н. Византийские церкви и памятники Константинополя. — Одесса, 1886. — С. 95.
- ²⁹ Петров Н.И. Указ.соч. — С. 144.
- ³⁰ Атрибуция храму без попреднего тексту див.: Красовский И.С. Монументальные сооружения в древнерусском городе X — первой половины XIII веков: Автореф. дис. ... канд. арх. — М., 1988. — С. 26. — Рис. Л. № 16; Русское градостроительство X—XV веков / Под общ. ред. Н.Ф. Гулянинского. — М., 1993. — С. 113; Схема центральной части Киева первой половины XIII в. Реконструкция И. Красовского, № 16.

Одержано 15.02.2004

И.С. Красовский

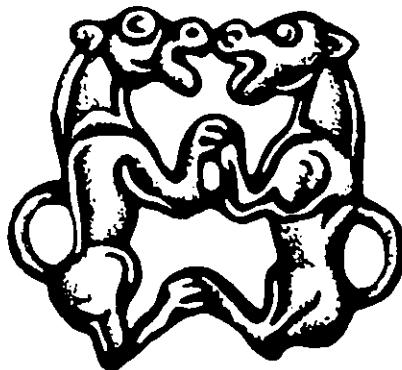
МОНАСТЫРЬ Св. ЛАЗАРЯ XI в. В ДРЕВНЕМ КИЕВЕ

Проанализировав археологические раскопки 1909—1910 гг. храма в усадьбе митрополитского двора, летописные источники о монастыре Св. Лазаря в Киеве, а также данные о местоположении подобного монастыря в Константинополе, автор пришел к выводу, что в центре древнего Киева в середине XI в. недалеко от Софийского собора, помимо церкви Св. Ирины и монастыря Св. Георгия, находился монастырь Св. Лазаря.

I.S. Krasovskiy

ST. LAZARUS CLOISTER OF THE XI CENTURY IN ANCIENT KIEV

Having analyzed the 1909—1910 archaeological excavations of a church in the metropolitan courtyard, the annalistic sources about St. Lazarus' Cloister in Kiev, as well as data on the location of a similar cloister in Constantinople, the author came to a conclusion that besides St Irina's Church and St. George's Cloister there was a St. Lazarus' Cloister located in the center of ancient Kiev, not far from the St. Sophia's Cathedral.

С.В. Іванова

ЯМНА КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА ОБЛАСТЬ: СУТНІСТЬ ФЕНОМЕНУ

У статті розглянуто гіпотезу про виникнення «ідеологічної спільноти» ранньобронзової доби, яку дослідники традиційно сприймають як єдину археологічну культуру.

У наукових працях археологічна культура являє собою сукупність матеріальних залишків та живий і діючий соціальний організм. Водночас археологічна культура — це не килишня історична дійсність, а плід наших інтелектуальних зусиль для впорядкування археологічних джерел і їхньої історичної інтерпретації¹. Археологічні культури не завжди збігаються зі спільнотами етнічними — народами, племінними групами, і не лише в кордонах, а й у змісті². Дискусії про археологічну культуру періодично відновляються, кількість її визначень становить близько 500³. Основою виділення археологічних культур є матеріальний комплекс, найчастіше — кераміка, рідше — інші артефакти. При цьому відомості, що дійшли до нас, зазвичай, деформовані. До того ж одні культури представлені винятково побутовими пам'ятками, інші — поховальними; останні мають свої особливості: це замкнуті комплекси, свідомо сформовані людьми в процесі похованого ритуалу. Тому закладена в них інформація, здебільшого, відбиває світоглядні і соціальні аспекти буття. Етнокультурна специфіка може бути виражена слабше: іноді зарахування поховань до певної культури дуже складне навіть за наявності інвентарю.

Особливо рельєфними виявляються суперечності в процесі розгляду феномену, що традиційно визначається як ямна культурно-історична область (КІО) чи спільнота.

М. Я. Мерперт уперше окреслив давньоямну КІО, яку колись загалом пов'язували з Волго-Дніпровським регіоном, відсунувши західні межі давньоямної культури до Подунав'я. Дослідник виділив дев'ять локальних варіантів⁴. Особливу роль у формуванні та поширенні цього утворення він відводив Волго-Уральському межиріччю, де міститься, на його погляд, найбільш «чисті» ознаки культури⁵. На тлі цих положень в археологічній науці складається і розвивається тенденція розглядати як широкомасштабне явище просування носіїв ямної культури зі сходу на захід, включаючи Балкани. Питання про кількаразове послідовне проникнення східноєвропейських скотарів у середовище давньоземлеробських цивілізацій уперше найповніше сформулювала М. Гімбулас⁶ ще в другій половині 50-х років ХХ ст. З масовою міграцією ямних племен і завершенням процесу індоєвропеїзації супільств Європейського континенту дослідниця пов'язує «третю хвилю». Концепція східного походження ямної КІО довгий час залишалася практично єдиною і панівною у вітчизняній історіографії. Суперечки викликали, можливо, лише два аспекти. Один з них стосувався часу проникнення носіїв ямної культури в західний її ареал (ранній чи пізній етап розвитку культури). Інший аспект пов'язаний з характером освоєння скотарями західних територій: передбачається кілька хвиль руйнівних вторгнень зі сходу (М. Гімбулас, В.М. Даниленко, М.М. Шмаглій, В.О. Дергачов) або, теж звідтіля,

поступове і досить тривале проникнення (М.Я. Мерперт, І.Л. Алексеєва, Е.В. Яровий).

Майже повна відсутність до середини 1970-х років знахідок у Волго-Уральському степу і лісостепу пам'яток енеоліту ускладнювала дослідження проблеми походження на цій території «класичної» ямної культури. Становище, здавалося б, змінилося з відкриттям хвалинської енеолітичної культури і виділенням хвалинсько-середньостогівської культурно-історичної спільноти⁷. З'являється тенденція до вичленування в субстратний шар, пов'язаний з попередньою енеолітичною епохою, тих найдавніших поховань, які за М.Я. Мерпертом належали до I загальнодавньоіменного горизонту⁸. У Волго-Уральському регіоні ці пам'ятки співвідносяться в культурно-хронологічному аспекті з похованнями хвалинської культури⁹. Здавалося б, починає окреслюватися чітка лінія етнокультурної безперервності в районі формування ямної культури. Проте подальші дослідження розривають цей логічний ланцюжок. Фіксується значний хронологічний розрив (понад 1000 років) між хвалинськими та ямними пам'ятками, що лише частково заповнюють пам'ятки з репінською керамікою. Репінським пам'яткам передує кілька поховань, синхронних константинівським і майкопсько-новосвободненським старожитностям¹⁰. Генетичний з'язок «хвалинсько-бережновського етапу» енеоліту Поволжя і класичної ямної культури Волго-Уральського регіону стає сумнівним¹¹. Питання про ареал формування ямної культури залишається відкритим.

Тим часом дослідники й раніше усвідомлювали суперечливість і гіпотетичність зазначененої концепції. Адже поховальні пам'ятки хвалинської культури розташовувалися в лісостеповій зоні. У степовому регіоні Волго-Уральського межиріччя, згодом освоєного ямними племенами, такі пам'ятки не зафіксовані. Нечисленні енеолітичні поселення степової смуги не дають повного уявлення про доямний культурний субстрат. Значні розходження в матеріальній культурі і поховальному обряді також були перешкодою для підтвердження взаємозв'язку ямної і хвалинської спільнот. Поховання раннього етапу ямної культури в дуже малому ступені демонструють риси спадковості від попереднього енеолітичного етапу¹². І нарешті, залишалася незрозумілою причина переходу лісостепового населення від осілого способу життя до більш рухливого, що мало відбутися в процесі трансформації хвалинської культури в ямну¹³. Д.Я. Телегін вважає, що ямна культура створювалася в причорноморських степах на основі середньостогівської культури¹⁴. Проте для останньої характерний безкурганний обряд поховання. Ю.Я. Рассамакін виділяє постстогівську групу підкурганних поховань¹⁵. Автор припускає формування ямної культури на степових просторах України¹⁶. Припускає можливість походження деяких груп ямного населення з Подніпров'я і М.О. Ричков¹⁷.

Іспусг думка і про кавказький імпульс. П.Ф. Кузнецов вважає, що ранньоіамний етап Волго-Уралля хронологічно можна зіставити з початком епохи ранньої бронзи Кавказу. На його думку, розквіт Майкопа був тим каталізатором, що визначив вектор розвитку ранньої бронзи в степах Східної Європи. Процес багато в чому визначався контактами рухливих степових груп населення і культур Кавказького регіону; не виключено й пряме проникнення окремих груп на територію Волго-Уралля¹⁸. Останнє припущення підтвердилося й антропологічними даними¹⁹.

Особливим є погляд В.А. Сафонова, який переносить первісний ареал індоєвропейців з Волго-Уралля до Прикарпаття та Подунав'я, визначаючи ямні пам'ятки Північного Попруття як найдавніші залишки цієї культури. На думку автора, давньоіамна культура сформувалася на основі культури лійчастого посуду в степових і лісостепових районах, близьких до Прикарпаття. У ній же зародилися найдавніший курганний обряд і основні типи кераміки, відомі в ямній культурі²⁰. Цю теорію підтримали інші дослідники²¹, але вона не стала домінуючою.

Дісталася розвитку і концепція про вплив репінської культури на формування ямної. Появу першої найчастіше пов'язують з Подонням²² чи з басейном Сіверського Дінця²³. Кераміку репінського типу в ямних похованнях Дніпро-Волзького регіону вважають яскравим індикатором належності комплексів до раннього

етапу ямної культури²⁴. Дискусія ведеться з приводу визнання поховань з керамікою типу Верхня Маївка—Кременівка—Волонтерівка ранньою ланкою у формуванні ямної культури України, наслідком локальної своєрідності пам'яток Орель-Самарського межиріччя²⁵ чи результатом міграції до Подніпров'я населення репінської культури²⁶. На середній Волзі також відомі поховальні комплекси ямної культури, де виявлена кераміка репінського типу. Проте репінських поселень північніше Нижнього Поволжя не знайдено. Дослідники зазначають, що на ранніх етапах формування класичної ямної культури можливим міг бути лише вплив репінської культури²⁷.

Репінську культуру найчастіше співвідносять з етапом Трипілля СII²⁸. Цей етап дослідники датують у різних хронологічних інтервалах. Одним з останніх варіантів є діапазон від 3500 до 2750 р. до н. е. (за каліброваними датами)²⁹. У контексті цієї статті не настільки важливі навіть прабатьківщина, верхня та нижня межі культури, як її зміст: чи могла репінська культура бути основою для формування власне ямної КІО?

У будь-якому випадку ареал репінської культури не збігається з ареалом ямної. Дослідження останніх десятиліть, збільшення джерельної бази, її аналіз і осмислення в історичному аспекті, на наш погляд, не вирішили, а навпаки, ще більше оголили існуючі суперечності. Класичні ямні пам'ятки, що виникли, як вважають, на репінській основі, виявляються давнішими від пам'яток змішаних, ямно-репінських, типів. В одній з останніх праць З.П. Маріна, заперечуючи репінські міграції, намагається вирішити протиріччя, використовуючи син-стадійність і загальні закономірності розвитку культур. Саме цим, на її погляд, пояснюються подібність кераміки ранньоямних поховань і етнокультурних утворень енеоліту — ранньобронзової доби в Дніпро-Волзькому регіоні³⁰.

Розкопки поселень на Сіверському Дніпрі містять нечисленну ямну й репінську кераміку в змішаних шарах; при цьому існують більш ранні шари лише з репінською керамікою. Згідно з опублікованими радіовуглецевими каліброваними датами, період існування репінської культури в Подінців її можна датувати 35—27 ст. до н. е., період співіснування ямної й репінської культур припадає на період 28—27 ст. до н. е.³¹. Дещо більш ранню дату «контактного періоду» дають поховання з Кременівки у Північно-Східному Приазов'ї — 30—29 ст. до н. е.³². Отже, «контактний період» укладається в діапазон 30—27 ст. до н. е.

Можливо, варто говорити лише про контакти і взаємодію ямних і репінських племен на певному етапі й у визначеному ареалі, індикатором чого є репінська кераміка. Так, на думку Н.Л. Моргунової, на репінському етапі процес формування ямної культури у Волго-Уральському межиріччі вже завершився³³.

Для енеоліту та бронзової доби питання створення культурних спільнот не можна зважувати однозначно і пов'язувати з єдиним джерелом, єдиною тотальною навалою; процес був значно складнішим³⁴. Не знаходить серйозних доказів, на думку дослідників, східна інвазія перших курганних народів із Поволжя і Північного Прикаспію³⁵. До того ж, численні публікації радіовуглецевих дат (див. таблицю) свідчать про досить ранню появу ямних пам'яток майже в усьому ареалі ямної КІО³⁶.

Своєрідним індикатором є поховання ямної культури Балкан, де спостерігається відповідність абсолютних і релятивних дат. Ямна культура на Балканах існує з другої половини IV і протягом усього III тис. до н. е.³⁷. Радіовуглецеві дати ямних пам'яток Румунії, Болгарії й Угорщини знаходяться приблизно в тому самому хронологічному діапазоні — 3600—2450 ВР.

Незважаючи на значну кількість прихильників традиційної, «східної», концепції, на нашу думку, цілком справедливі погляди тих дослідників, які вбачають місцеві, автохтонні, корені того явища, яке прийнято називати ямною культурно-історичною областю. Останніми роками на тлі вивчення пам'яток енеоліту стає очевидним, що ямна культура як широке явище могла бути результатом трансформації локальних культур енеолітичного часу³⁸. Її варто розглядати як мозаїчний блок, де кожна група на тлі типологічних (хронологічних і етнокультурних) розходжень мала свої традиції і долю³⁹. Утім, і М.Я. Мерперт, виділяючи ямну КІО, зазначає, що вже самі розміри її території виключають можливість скільки-небудь повної культурної єдності. Її історію він розглядає як тривалий і

складний етап розвитку та взаємодії кількох племінних груп. Питання про походження кожної слід вирішувати окремо⁴⁰.

Проте традиції виявляються сильнішими за факти. У монографічних і дисертаційних дослідженнях⁴¹, в узагальнювальних теоретичних статтях триває розвиток все тих же ідей і шляхів просування носіїв ямної культури зі сходу на захід (рис. 1, 2). В.О. Дергачов по слідовно відстоює теорію М. Гімбутас⁴². І.В. Манзура вважає, що модель М. Гімбутас починає працювати тільки для ранньої бронзової доби і пов'язує початок її функціонування з ямною культурою⁴³.

А.В. Ніколова поділяє масив ямних пам'яток регіону на 12 територіальних груп, визначаючи ступінь подібності між ними⁴⁴. Вона висловлює думку про наявність кількох шляхів просування носіїв ямної культури (рис. 3): 1) Орель-Самарське межиріччя, Запорізьке ліво- і правобережжя, Нікопольська й Одеська групи; 2) Лугансько-Донецька, Молочанська групи, Запорізьке лівобережжя і далі вниз за течією Дніпра до Степового Криму; 3) усі нижньодніпровські пам'ятки на правому й лівому берегах, межиріччя Інгулу й Південного Бугу, крім приморської смуги Херсонщини.

Поміж тим ступінь зв'язку між регіонами не свідчить ні про напрямок векторів зв'язку, ні про сам факт пересування населення.

У цьому контексті цілком доречне зауваження даних антропології, що можуть сприяти підтвердження чи спростуванню міграційних концепцій. Серед дослідників існує така думка: якщо трансформація археологічної культури не супроводжувалася зміною антропологічного типу її носіїв, тоді можна припускати авто-

Радіовуглецеві дати ямних пам'яток у різних регіонах

Регіон	Етап по регіону	Інтервал BC 68 %	
		Дерево	Кістка
Балкани	Початковий	3360—3100	—
	Кінцевий	2890—2450	—
Північно-Західне Причорномор'я	Початковий	3700—3370	2430—2240
	Кінцевий	2260—2090	2370—2170
Межиріччя Буту та Інгулу	Початковий	3050—2450	—
	Кінцевий	2210—1880	—
Межиріччя Інгулу і Дніпра	Початковий	2897—2699	2850—2488
	Кінцевий	2190—1970	2568—2356
Лісостеп	Початковий	3320—2930	—
	Кінцевий	2470—2306	—
Дніпровське Лівобережжя	Початковий	3510—3100	2900—2710
	Кінцевий	2470—2130	2370—2170
Лугансько-Донецький	Початковий	3780—3370	2861—2581
	Кінцевий	2400—2040	2833—2471
Прикубання	Початковий	—	2860—2470
	Кінцевий	—	2470—2030
Нижній Дон	Початковий	2890—2610	—
	Кінцевий	—	—
Середній Дон	Початковий	3500—3100	—
	Кінцевий	—	—
Калмикія	Початковий	2835—2475	3500—3100
	Кінцевий	2393—1635	2030—1625
Волго-Уральський	Початковий	2870—2490	3350—3100
	Кінцевий	2500—2200	2835—2351

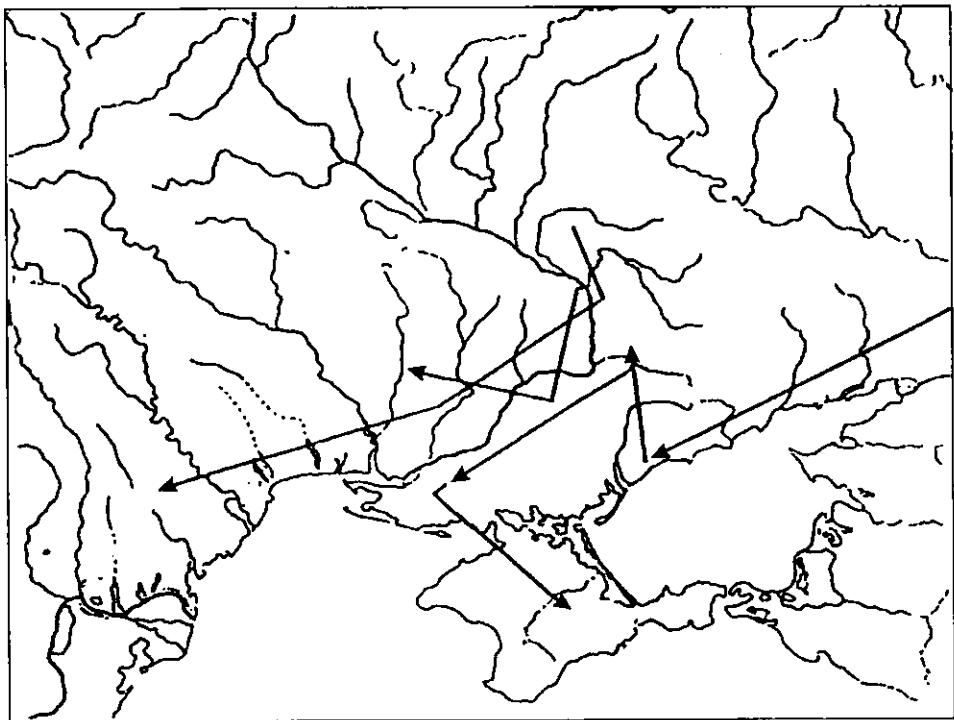
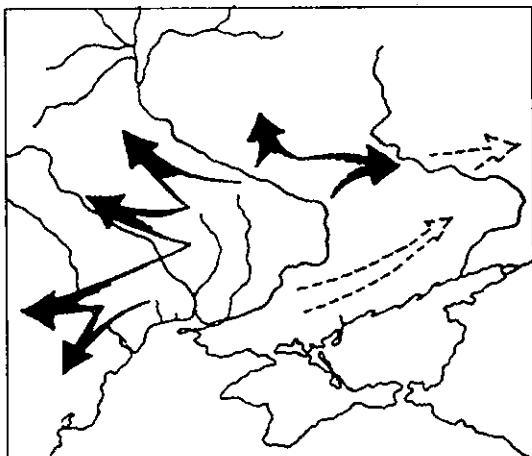

Рис. 1. Поширення носіїв ямної культури, за А.В. Ніколовою, 1992

◀ Рис. 2. Поширення деяких груп носіїв ямної культури, за М.О. Ричковим, 1994

хтонний розвиток; якщо ж паралельно зміні археологічної культури змінюються антропологічний тип населення, то це, найімовірніше, міграція⁴⁵. Антропологічний склад населення ямної культури був неоднорідним. Відповідно до досліджень С.І. Круц⁴⁶, на лісостеповому Правобережжі України (Баштечки), у басейні Сіверського Дніця і середнього Дону жило доліхокефальне населення з широким та високим обличчям (protoєвропейський антропологічний тип). Те саме населення, але «пом'якшений» антропологічний тип, займало межиріччя Бугу й Інгулу, лівий і правий береги нижнього Дніпра (каховська і верхньотарасівська групи). Населення Орель-Самарського межиріччя і верхів'їв Інгульця (Криворіжжя) — мезодоліхокранне, з широким та середньовисоким обличчям, за комплексом ознак відрізняється від інших груп ямного населення protoєвропейського типу. У Північно-Західному Причорномор'ї простежується вплив одного з варіантів східно-середземноморського типу, поширеного серед племен ямної і кемі-обинської культур Степового Криму. Цей самий тип (з доліхокранною формою черепної кришки, відносно вузьким і довгим обличчям) відомий на півдні Херсонщини (Примор'я), у басейні р. Молочної, степовому лівобережжі Подніпров'я (Запорізька група).

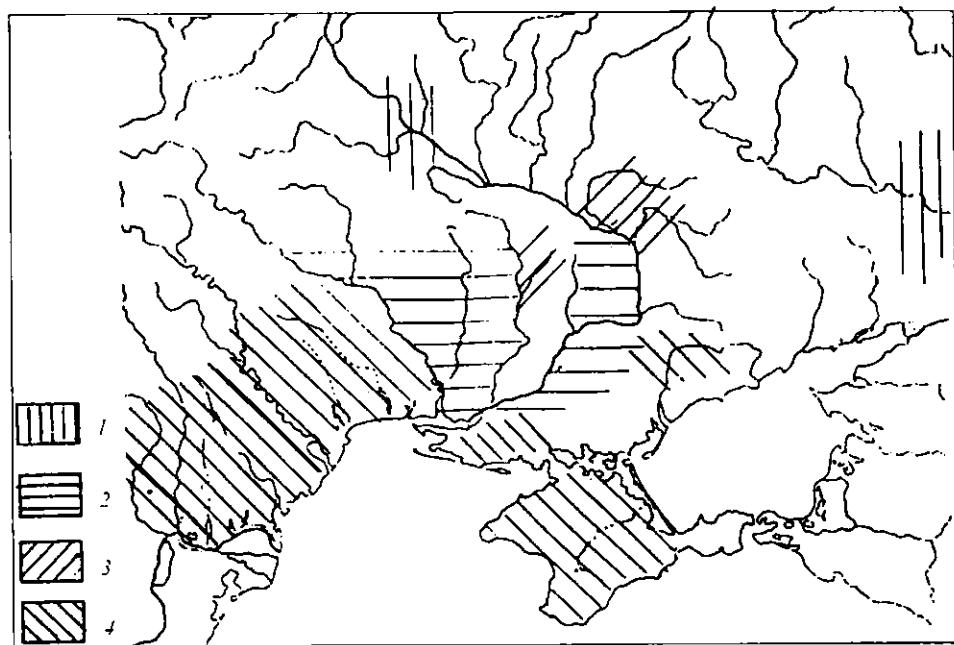

Рис. 3. Антропологічні типи костей ямної культури, за С.І. Круїт, 1997: 1 —protoєвропейський доліхомезокефальний; 2 —пом'якшений протоєвропейський; 3 —protoєвропейський мезодоліхокранний; 4 —середземноморський

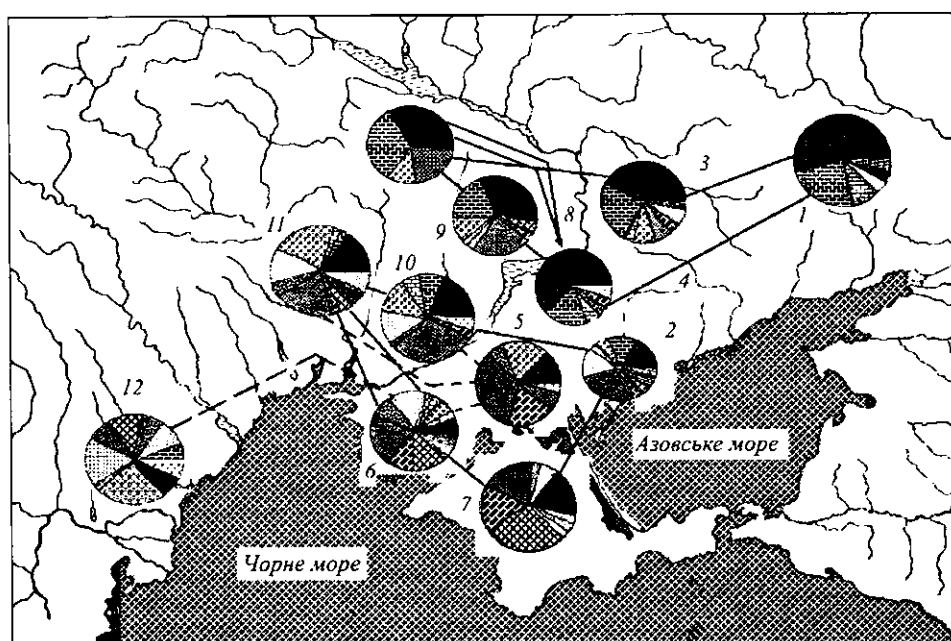

Рис. 4. Взаємозв'язок між регіонами за типами кераміки, за А.В. Ніколовою, Т.І. Мамчич, 1997: 1 —Донецько-Луганський; 2 —Молочанський та Херсонське Присиваштя; 3 —Лівобережнє Запоріжжя; 4 —Орель-Самарський; 5 —Каховський р-он Херсонської обл.; 6 —приморські райони Херсонської обл.; 7 —Степовий Крим; 8 —Правобережжя Дніпра. Херсонська обл.; 9 —Нікопольський та Апостольський р-ни Дніпропетровської обл.; 10 —правобережні райони Дніпра; 11 —Миколаївська обл.; 12 —Одеська обл.

Зіставлення антропологічних типів по регіонах показало їхню розбіжність з передбачуваними шляхами освоєння Причорноморських степів (рис. 3). Виявилося, що лише третій «шлях» (за А.В. Ніколовою), а точніше — ареал, де спостерігається високий ступінь зв'язку між археологічними ознаками, збігає з єди-

ним антропологічним типом. Відразу зазначимо, що тут не йдеться про навалу ямних племен з території «ядра культури» — Поволжя. Для більш східних територій поширення ямної культури (Нижнього Поволжя, Північно-Західного Прикаспію) характерний переважно брахікранний, з широким та низьким обличчям, антропологічний тип, котрий в Україні компактно не представлений. Навпаки, можна простежити «середземноморський імпульс», що поступово згасає в напрямку до східного ареалу. Такий самий тип зафіковано в ранньому та середньому неоліті Північно-Західної Болгарії, у Румунії (Криш-Старчево, Хамаджія, Боян), в енеоліті цього самого району (Гумельниця, Трипілля), а також в енеоліті Північного й Південного Кавказу, на Південному Прикаспії⁴⁷.

Порівняно недавно середземноморський тип простежений навіть у ямній культурі Південного Приуралля, на пізньому її етапі, поряд з поширеними тамprotoєвропейським мезокранним, доліхокефальним і уралоїдним типами⁴⁸. В одній з останніх узагальнювальних антропологічних праць була висунута гіпотеза про вплив середземноморського типу на формування фізичного вигляду нижньоволзького населення ямної культури⁴⁹.

Проте загалом говорити про масові міграції носіїв ямної культури ані зі сходу на захід, ані з заходу на схід не приходиться. С.І. Круц вважає, що майже всі антропологічні типи енеоліту й бронзової доби України мають місцеві, але різні корені. Динаміка розвитку їх у часі не дає змоги стверджувати про якесь масове переселення народів на цьому історичному етапі, за винятком місцевих переміщень.

Зазначимо, що виділення окремих культур зазвичай ґрунтуються на своєрідності їхнього матеріального комплексу. Найвиразнішими у цьому аспекті є кераміка, її форма й орнаментація, що відбивають, насамперед, етнокультурні ознаки й міжкультурні зв'язки. Аналіз технології виготовлення, декору і семантики орнаментальних мотивів керамічного посуду дає підстави для висновків щодо етнічної належності тих чи інших археологічних культур⁵⁰. Проте при розгляді ямної КІО на перший план виступає поховальний ритуал, його уніфікація на величезній території. Дослідники зазначають, що традиції ритуалів опосередковані в цілому ідеологічними уявленнями того чи іншого суспільства, на які впливають два фактори — етнічні особливості й суспільні відносини⁵¹. Пріорітетом ознакою та основою інтерпретації у сфері суспільних відносин є, насамперед, кількість трудових витрат під час здійснення того чи іншого поховання. Спосіб поховання несе в собі значне світоглядне, ідеологічне, соціальне навантаження. Інвентар же, крім інших аспектів, найчастіше слугує культурною (чи етнокультурною) дефініцією. Для ямної культури відзначається невідповідність: основною ознакою, що дає змогу зарахувати пам'ятки до її кола, є саме спосіб поховання. Можливо, певною мірою це пов'язано з безінвентарністю значної частини поховань. Під час же розгляду інвентарю як поховальних, так і побутових комплексів окреслюється строката і неоднозначна картина.

Відмінності між територіальними групами ямної КІО фіксуються передусім у матеріальній культурі, особливо — у кераміці та її типології. Загальна класифікація кераміки, створена дослідниками, дала їм змогу виділити макроструктури (класи) різного характеру, що відбивають різний ступінь близькості⁵². Регіони з певними типами кераміки не збігаються з традиційними локальними варіантами (рис. 4). Зіставлення ж опублікованих керамічних серій з окремих регіонів демонструє деколи більше розходженість, ніж подібності.

Метал ранньобронзової доби меншою мірою, ніж кераміка, може бути культуровизначальною ознакою або, навпаки, використовуватися для виділення локальних варіантів. З одного боку, це можна пояснити залученням ямної КІО до складу Циркумпонтійської металургійної провінції з її визначенням, «стандартним», набором металевого інвентарю. З іншого боку, престижність металу сприяє поширенню універсальних форм на далекі відстані.

Крім локальних особливостей у матеріальному комплексі, відзначається і нерівномірність соціального й економічного розвитку різних племен ямної культури⁵³.

Усі ці розбіжності неминуче підводять нас до питання: У чому ж сутність феномену — ямної культурно-історичної області, які причини й джерела його виникнення?

На думку дослідників, з появою в Причорноморських степах носіїв ямної культури слід пов'язувати період культурної інтеграції епохи ранньої бронзи, найбільш тривалий і стабільний. Основою її формування були внутрішні чинники, що привели до визначеній уніфікації загальністоричної картини⁵⁴. Ю.Я. Рассамакін віддає перевагу еко-

лого-господарської моделі, відповідно до якої саме екологічна ситуація обумовила не тільки господарську, а й культурну трансформацію. При цьому автор не виключає впливу зовнішніх чинників як зі Сходу, так і з Заходу. Основні риси ямної культури, на його думку, не дають змоги стверджувати про послідовність і поступовість переходу від енеоліту до ранньої бронзової доби. Цей перехід дослідник фіксує як історичний стрібок, що важко пояснити сучасним археологічним даними. Під дією певних чинників територіально обмежені господарські системи перетворилися на спеціалізовані пастушачі системи бронзової доби. У цьому випадку спільність господарського укладу, на думку вченого, могла визначатися загальною палеоекологічною ситуацією⁵⁵.

Існування ямних племен, з поглядів дослідників, збігається з суб boreальним періодом голоцену; він характеризується похолоданням, зменшенням кількості опадів, аридизацією клімату. У такій ситуації здається закономірним перехід первісних скотарів до більш рухливих форм господарства. Ямне населення зайняло практично всі вільні екологічні ніші не тільки степу, а й лісостепу. Можна говорити про розвинутий у них відгінний тип тваринництва з рухливо-осілим способом життя та сезонним випасом худоби на пасовищі⁵⁶.

Проте чи можна вважати цей процес стрібком, з огляду на те що мобільні племена, господарство яких мало вже спеціалізований скотарський характер, з'являються в причорноморських степах на початку енеолітичної епохи? І якою мірою культурні зміни могли бути детерміновані кліматичними умовами?

До того ж, ямна КІО була трансландшафтною, а отже, і кліматичні зміни на її території були різні. В умовах збереження загальної тенденції процеси аридизації були неодночасні. Притому в різному географічному середовищі і атлантичний оптимум, і суб boreальна аридизація виявлялися по-різному.

На другу половину атлантичного періоду (6000—4500 р.н., чи близько 4910/4805—3340/3100 років до н. е. за каліброваними даними) припадає кліматичний оптимум. Час аридизації клімату в степовій зоні визначається між 4500 і 3500 р.н. (3340/3100—1880/1770 BP) з максимумом аридизації між 4200 і 3700 р.н. (2880/2710—2135/2035 BP). Максимальна аридизація в Приазов'ї і Україні датується часом близько 3700 р.н. (2135—2035 BP). У басейні Дону аридизація клімату відбувалася після 4200 р.н. (2880/2710 BP), найбільше посилення континентальності проявилося в період між 4200 і 3700 р.н. (2880/2710—2135/2035 BP)⁵⁷. Ці дати не збігаються з початковими датами ямних пам'яток у регіонах, що відомі завдяки радіовуглецевим аналізам: ранньоямний етап майже всюди фіксується ще в межах кліматичного оптимуму (див. таблицю).

Аналізу екологічних процесів і культурно-господарчих традицій присвяче-на одна з останніх праць П.П. Барнікіна⁵⁸. Реконструкція господарсько-побу-тових укладів як похідних від ландшафтно-територіальних прив'язок культур-них комплексів дала змогу досліднику дійти важливого висновку. Усі госпо-дарські та культурні трансформації всередині відбуваються в межах зайнятого ареалу, ресурси ландшафтів якого використовуються максимально. Зниження їхньої продуктивності не може розглядатися як причина переміщення населен-ня, тим паче культурних масивів, на інші території, в інші ландшафти.

Приводами до таких помітних переміщень великих соціально-етнічних груп, відбитих письмовими джерелами в більш пізні періоди, завжди були конкретні події, що стали причинами переміщень, з якими, зазвичай, не співвідносяться масові ма-теріальні відображення. У традиційному аналізі процесів більш ранніх дописемних періодів масштаб подій недосяжний у принципі. Як такі події не можна розглядати природні зміни, у тому числі й несприятливі, хоч би якими швидкими вони ні уяв-лялися сучасному досліднику. З нарощанням несприятливих змін ландшафтно-кліма-тичного характеру першим наслідком буде не переміщення населення, а процес гноб-лення популяції (зменшення чисельності, зміна зв'язків і т. п.). Припущення про відтоки населення з якоїсь частини культурного ареалу в іншу маломовірні.

Саме тому, на наш погляд, аридизація клімату не могла сприяти розселен-ню ямних племен на величезній території.

Важливими є висновки П.П. Барнікіна щодо співвідношення репінських та ямних племен. На його думку, зв'язки побутових пам'яток Північного Прикас-пію і поховальних пам'яток Середнього Заволжя відбивають функціонування в південно-східній частині ареалу єдиного соціально-культурного масиву ранньої

бронзи від Дніпра до Волги. Виразна скотарська орієнтованість господарського укладу забезпечила інтенсивність територіальних зв'язків різних ландшафтних груп, донської («крепінський тип») і волзької («ямний» тип) ⁵⁹.

На наш погляд, зіставлення даних палеоекології різних регіонів на тлі радіовуглецевих дат демонструє той факт, що, швидше за все, погіршення клімату і загальна палеоекологічна ситуація не могли бути катализатором, що впливув на механізм утворення так званої ямної культурно-історичної області.

Отже, ямна КІО в різних регіонах мав різні підґрунтя, антропологічні типи, господарсько- побутовий уклад, матеріальну культуру, вектори етнокультурних зв'язків. Розвивалася ця область у різних географічних зонах і різних кліматичних умовах. Елементи, що включаються в ней, різні за своєю сутністю. Ямну КІО не можна розглядати ані як цілісний етнокультурний (або етносоціальний) організм, ані як сукупність складових її локальних варіантів. Її структуру на різних рівнях (матеріальна культура, етнічні процеси, соціальний устрій) навряд чи можна порівнювати. Залежно від зсуву акцентів виділяють різні варіанти або територіальні групи, які не зводяться до загального знаменника. Функціонування такого явища в єдиних рамках можливе лише на двох рівнях — політичному або світоглядному. Природно, що для цієї історичної епохи перший з рівнів не виділяється.

Групи енеолітичного населення на всій території, де згодом утворилася «ямна культурно-історична область», дотримувалися різних поховальних традицій і досить стійких канонів. Це свідчить не тільки про етнокультурні особливості, а й про різницю в духовній культурі та світосприйнятті окремих племен.

Уніфікація поховальної обрядовості на величезній території в епоху ранньої бронзи відбулася в археологічних реаліях, що і привело до конструювання ямної культури (області, спільноти). Цьому сприяла і поліваріантність самої концепції археологічної культури, про що згадувалося на початку статті. Ритуальна єдність, що спостерігається в епоху ранньої бронзи, свідчить, насамперед, про духовну спільність населення ⁶⁰.

На наш погляд, єдиним стрижнем, що об'єднав ямну КІО, була спільність світогляду, релігійно-міфологічних уявлень ⁶¹. Для зарахування пам'яток до ямної КІО основними є передусім ознаки світоглядного рівня, відбиті в однаковості поховального ритуалу. Риси матеріальної культури на всій території мають досить значні відмінності. Ці положення змушують нас сумніватися в існуванні саме ямної культури, ямної культурно-історичні області чи спільноти у традиційному її розумінні. У цьому контексті цілком резонні висновки А.В. Ніколової про те, що, незважаючи на локальні розходження, у масиві ямних поховань України виявляються одинакові тенденції еволюції обряду ⁶².

Дослідники зазначають, що в епоху енеоліту етапи розвитку Причорномор'я значною мірою узгоджуються з розвитком землеробського світу Карпато-Балканської області і Трипілля. Розпад трипільської культури на заключному етапі СII збігається із сегментацією ряду степових культур на локальні формування ⁶³. Пояснити частини цей процес, на наш погляд, можна входженням згаданих блоків археологічних культур до складу Балкано-Карпатської металургійної провінції (БКМП), що існувала в період приблизно з 58 по 38 ст. до н. е. У рамках її Є.М. Черних виділяє два провідних блоки. Перший з них, землеробський, розташований на землях Північних Балкан, Карпатського басейну і Подунав'я. Північно-східним краєм основного блока провінції є культура Трипілля-Кукутені. Другий блок — степові скотарські культури причорноморських степів, Середнього й Нижнього Поволжя ⁶⁴.

Дослідники відзначають катастрофічний колапс енеолітичних культур основної зони БКМП. Причини раптового розпаду, повного відмовлення від технологічних досягнень цього кола соціумів поки не з'ясовані. Проте фіксується 500-літній хіатус між розпадом БКМП і формуванням Циркумпонтійської металургійної провінції (ЦМП) ⁶⁵. Розвиток цієї нової металургійної провінції в ареалі причорноморських степів (33—22 ст. до н. е.) відбувався на тлі нових археологічних реалій, становленні нових спільнот бронзової доби, найбільш могутньою з яких вважається ямна КІО. Найбільш ранні дати ямної КІО зосереджені в хронологічному періоді між існуванням двох металургійних провінцій.

Варто згадати, що наявні значні серії радіовуглецевих дат дали змогу дослідникам сформулювати дуже важливу думку: швидкість формування провінцій

і виникнення на дуже великих просторах споріднених осередків металургії і металообробки була надзвичайно великою. «Вивчення технології металовиробництва недвозначно свідчило про слабкість основних положень старої дифузійної теорії. Технологічні відкриття з гіпотетичних центрів поширювалися не з поступовою повільністю, але стрімким стрибком. Саме тому формування систем провінцій на гіантських територіях нерідко можна порівнювати з вибухом. Після цих подій картина стабілізується, а сама система часом як би застигає або ж повільно еволюціонує»⁶⁶.

З цим положенням співзвучні й висновки Ю.Я. Рассамакіна щодо «стрибка» у становленні ямної КІО. Проте, на наш погляд, істотним фактором у цьому процесі були не стільки екологічні трансформації, скільки наслідки фатальних подій, що охопили БКМП. Уніфікація обряду, з одного боку, і зростання ірраціональності в культурі (розвіт курганного будівництва, поширення монументальних поховань споруджень, антропоморфних стел, віzkів тощо) — з другого, могли бути своєрідною реакцією людських колективів на попередні події. На думку Є.М. Черних, ситуація після розпаду БКМП певною мірою нагадує ту, що склалася в Євразії набагато пізніше — у середині I тис. н. е. Епоха Великого переселення народів виявилася трагічною для неозорій безлічі культур; при цьому разюче змінився характер більшості найважливіших археологічних пам'яток, зменшилася кількість культур⁶⁷.

Імовірно, у «темні століття» (хiatус) зародились основи нових релігійно-міфологічних і світоглядних уявлень, істотне поширення яких спостерігається вже на тлі ЦМП. Ці уявлення відмінні від канонів енеолітичних скотарських і землеробських суспільств⁶⁸. Визначимо пунктиром лініє деякі з них; безумовно, це тема, що потребує спеціального дослідження. Дрібна антропоморфна пластика змінюється монументальною скульптурою. Жіночий образ, пов'язаний з родючістю, поступається місцем чоловічому божеству, за однією версією — універсальному, гипу ведейського Пуруші⁶⁹, за іншою — воїну, який втілює функції змієборця. Формуються уявлення про космос, закономірність руху небесних світил, що відбито в появі святилищ⁷⁰, орієнтації поховань, їхньому круговому розташуванню в курганах⁷¹. У похованальному обряді з'являються візки з їхньою багатоплановою символікою. Кістки тварин, знайдені в похованнях, співвідносяться зі стандартним набором жертвових тварин у іndoєвропейців. Деякі види прикрас і виробів пов'язані зі скотарським і мисливським культурами.

І, нарешті, найбільш виразна риса — уніфікація, своєрідна стандартизація похованального ритуалу.

Поки що неясно, чому саме в Дніпро-Бугському межиріччі ямні пам'ятники з'являються пізніше, ніж на периферіях. Можливо, тут тривалий час продовжували зберігатися залишки колишніх релігійних уявлень і культів, пов'язаних із землеробським світом? І, можливо, як відображення остаточного встановлення нових ідеологічних канонів (у противагу попереднім), у ямний час саме в цьому ареалі концентрується 2/3 із знайдених від Дону до Дунаю антропоморфних стел.

Є.М. Черних, Л.І. Авілова, Л.Б. Орловська вважають, що за результатами обробки повної колекції ЦМП можна визначити сукупний період її існування в період з 33 по 22 ст. до н. е. Проте автори визнають доцільним прийняти більш широкий діапазон — з 33 по 20/19 ст. до н. е. Характерно, що фінальний період існування ямних пам'яток загалом, судячи з опублікованих радіовуглецевих дат, збігається з фіналом ЦМП (22—21 ст. до н. е., з одиничними датами по окремих регіонах 20—19 ст. до н. е.).

Отже, аналіз основних компонентів ямної КІО показує, що лише спільність світогляду і релігійно-міфологічних уявлень поєднує населення ранньобронзової епохи, що проживало на величезній території, яку традиційно пов'язували з ямною КІО. Відбившись в археологічних реаліях як єдність, уніфікація похованальної обрядовості («нова ідеологія») стала основою для, щвидше за все, помилкового виділення культури чи культурної області, спільноти. Ці світоглядні уявлення формувалися і поширявалися у кризовий період, що розпочався за розпадом БКМП. Наслідки кризи проявилися не тільки в ареалі металургійній провінції, а й далеко за її межами, на величезній території від Дунаю до Уралу.

У подальшому, із згаснням уже ЦМП, змінювалися і релігійно-міфологічні уявлення скотарського світу степу, що знову відобразилося в похованьних ритуалах.

- ¹ Смирнов С.В. Археологічна культура: суперечливі моменти розробки проблеми // Археологія. — 2003. — № 1. — С. 13–14.
- ² Клейн Л.С. Археологические источники. — Л., 1978. — С. 53.
- ³ Сафонов В.А. Индоевропейские прародины. — 1989. — С. 57.
- ⁴ Мернерт Н.Я. Древнейшая история населения степной полосы Восточной Европы: Автореф. дис. ... д-ра истор. наук. — М., 1968.
- ⁵ Мернерт Н.Я. Древнейшие скотоводы Волго-Уральского междуречья. — М., 1974. — С. 147.
- ⁶ Gimbutas M. The Prehistory of Eastern Europe. Buletin the American School of Prehistoric Research. Peabody Museum. Harvard University. — 1956. — 20.
- ⁷ Васильев И.Б. Энеолит Поволжья: Степь и лесостепь. — Куйбышев, 1981. — С. 31—34.
- ⁸ Мернерт Н.Я. Древнейшие скотоводы... — С. 77—79.
- ⁹ Дремов И.И., Юдин А.И. Древнейшие подкурганные захоронения степного Заволжья // РА. — 1992. — № 4. — С. 36—37.
- ¹⁰ Рассамакин Ю.Я. Проблема периодизации энеолитических памятников Поволжья, Подонья и Северного Причерноморья на примере развития «скелянской» погребальной традиции // Бронзовый век Восточной Европы. — Самара, 2001. — С. 87.
- ¹¹ Турецкий М.А. О периодизации и хронологии ямных памятников Самарского Поволжья // Там же. — С. 126.
- ¹² Васильев И.Б., Кузнецов П.Ф., Турецкий М.А. Ямная и полтавкинская культуры // История Самарского Поволжья с древнейших времен до наших дней. — Самара, 2000. — С. 13, 20.
- ¹³ Турецкий М.А. Указ. соч. — С. 126.
- ¹⁴ Телегин Д.Я. Середньостогівська культура епохи міді. — К., 1973.
- ¹⁵ Рассамакин Ю.Я., Евдокимов Г.Л. Новый энеолитический могильник на р. Ингулец и проблема выделения «постстоговских» погребений // Донец. археол. альманах. — 2001. — № 1. — С. 71—86.
- ¹⁶ Рассамакин Ю.Я. Світ скотарів // Давня історія України. — К., 1997. — Т. I. — С. 294. 295.
- ¹⁷ Ричков М.О. Населення ямної культури степової України. — К., 1994. — С. 99, 104, 105.
- ¹⁸ Кузнецов П.Ф. Кавказский очаг и культуры бронзового века Волго-Уралья // Между Азией и Европой. — СПб., 1996. — С. 66.
- ¹⁹ Хожлов А.А. О специфике антропологического типа населения Южного Приуралья в эпоху ранней и средней бронзы // Чтения, посвящ. 100-летию деятельности В.А. Городцова в ГИМ. — М., 2003. — С. 193—196.
- ²⁰ Сафонов В.А. Указ. соч.
- ²¹ Шевченко А.В. Антропология населения южнорусских степей // Антропология современного и древнего населения европейской части СССР. — М., 1986. — С. 12—215; Дяченко В.Д., Шилов Ю.А., Довженко Н.Д. Основные этнические группировки древней Юго-Восточной Европы // Античная балканистика 6. — М., 1988. — С. 10—12; Трубачев О.Н. Рец. на: В.А. Сафонов. Индоевропейские прародины. — Горький, 1989 // Там же. — С. 394—397.
- ²² Синюк А.Т. Бассейны верхнего и среднего Дона в эпоху энеолита // Археология восточноевропейской лесостепи. — Воронеж, 1999.
- ²³ Санжаров С.Н., Бритюк А.А., Котова Н.С., Черных Е.А. Поселения неолита — ранней бронзы Северского Донца. — Луганск, 2000. — С. 96.
- ²⁴ Константинеску Л.Ф. Ранньоіамні поховання північно-східного Подоння // Археологія. — 1984. — Вип. 45; Ковалева И.Ф. Север степного Поднепровья в энеолите — бронзовом веке. — Днепропетровск, 1984; Ковалева И.Ф. Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам Левобережной Украины). — Днепропетровск, 1989; Марина З.П. Этноисторическая ситуация в Днепровском Левобережном предстепье: энеолит — бронзовый век // Етнічна історія та культура населення степу та лісостепу Євразії. — Дніпропетровськ, 1999. — С. 61—62; Турецкий М.А. Указ. соч.
- ²⁵ Шапошникова О.Г. Ямная культурно-историческая общность // Археология Украинской РСР. — К., 1985. — Т. I. — С. 336—352.
- ²⁶ Рассамакін Ю.Я. Світ скотарів... — С. 231—247.
- ²⁷ Васильев И.Б., Кузнецов П.Ф., Турецкий М.А. Указ. соч. — С. 17—20.
- ²⁸ Шапошникова О.Г. Указ. соч.; Рассамакін Ю.Я. Світ скотарів...; Спицьна Л.А. Северско-донецкий ареал репинской культуры // Древности Северского Донца. — Лутянск, 2000. — Вып. 4. — С. 53—75.
- ²⁹ Videiko M. Radiocarbon dating chronology of the late Tripolye culture // The foundation of radiocarbon chronology of cultures between the Vistula and Dnieper: 3150—1850. BPS. — 1999. — Vol. 7. — P. 34—72.
- ³⁰ Марина З.П. К вопросу о восточных элементах в ямной культуре левобережной Украины // Проблемы археологии Евразии. — М., 2002. — С. 96—103.

- ³¹ Манько В.А., Телиженко С.А. Проблемы абсолютной хронологии мезолита — энеолита Подонечья // Материалы и исследования по археологии Восточной Украины. — Луганск, 2003. — С. 61.
- ³² Kovalyukh N., Nazarov S. Radiocarbon dating calibration in archeological studies // The foundation of radiocarbon chronology of cultures between the Vistula and Dnieper: 3150—1850. BPS. — 1999. — Vol. 7. — P. 12—27.
- ³³ Моргунова Н.Л. Проблемы изучения ямной культуры Южного Приуралья // Проблемы археологии Евразии. — М., 2002. — С. 108.
- ³⁴ Мернерт Н.Я. Циркумпонтская зона в раннем бронзовом веке: вопросы культурных контактов // Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии. — Тбилиси, 1987. — С. 89—97.
- ³⁵ Рассамакин Ю.Я. Степная культовая монументальная скульптура: в поисках истоков традиции // Єтнічна історія та культура населення степу та лісостепу Євразії. — Дніпропетровськ, 1999. — С. 56—61; Russamakin Yu. Aspects of Pontic Steppe Development (4550—3000 BC) in Light of the New Cultural — chronological Model // Ancient interactions: east and west in Eurasia. — McDonald Institute Archaeological Research, 2003. — P. 49—73.
- ³⁶ Див. зведення дат: Черных Е.Н., Авилова Л.И., Орловская Л.Б. Металлургические провинции и радиоуглеродная хронология. — М., 2000; Szmyr M. Between West and East. People of the globular amphora culture in eastern Europe: 2950—2350 // BPS. — 1999. — 8; Nazarov C.B., Ковалюк М.М. Київська радіовуглевева калібраційна програма // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. — 1999. — № 3. — С. 70—81; Kovalyukh N., Nazarov S. Radiocarbon dating calibration in archeological studies // The foundation of radiocarbon chronology of cultures between the Vistula and Dnieper: 3150—1850. BPS. — 1999. — Vol. 7. — P. 12—27 та ін.
- ³⁷ Николова Л. Ямная культура на Балканах // Stratum plus. — 2000. — № 2. — С. 423—458; Nikolova L. The Balkans in Later Prehistory. Periodization, Chronology and Cultural Development in the Final Copper and Early Bronze Age (Fourth and Third Millenia BC) // BAR International Series 791. — Oxford, 1999.
- ³⁸ Рассамакин Ю.Я., Ефдокимов Г.Л. Указ. соч. — С. 85.
- ³⁹ Шипилина Н.И., Александровский А.Л., Чичагова О.А., van der Пликт Й. Хронологическая позиция ямной культуры Северо-Западного Прикаспия // Бронзовый век Восточной Европы. — Самара, 2001. — С. 117—123.
- ⁴⁰ Мернерт Н.Я. Древнейшие скотоводы... — С. 125—128.
- ⁴¹ Яровой Е.В. Древнейшие скотоводческие племена юго-запада СССР. — Кишинев, 1985; Рычков Н.А. Этническая характеристика населения ямной культуры Северного Причерноморья: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — К., 1990; Николова А.В. Хронологическая классификация памятников ямной культуры степной зоны Украины: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — К., 1992; Алексеева И.Л. Курганы эпохи палеометалла в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1992.
- ⁴² Дергачев В.А. Два этюда в защиту миграционной концепции // Stratum plus. — 2000. — № 2. — С. 188—236.
- ⁴³ Levitki O., Manzura O., Demcenko T. Necropola tumulara de la Sarateny. — Bucuresti, 1996. — Р. 100.
- ⁴⁴ Николова А.В. Хронологическая классификация... — С. 7—8.
- ⁴⁵ Ходлов А.А. Указ. соч. — С. 195.
- ⁴⁶ Круц С.І. Антропологічний склад населення // ДІУ. — Т. I. — К., 1997. — Т. I. — С. 374—383.
- ⁴⁷ Тодорова Х. Каменно-медната епоха в Българии. — София, 1986; Дяченко В.Д. и др. Указ. соч.
- ⁴⁸ Ходлов А.А. Указ. соч.
- ⁴⁹ Шевченко А.В. Указ. соч.
- ⁵⁰ Єтнічна історія України. — К., 2000. — С. 17.
- ⁵¹ Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ. — Л., 1976. — С. 149.
- ⁵² Николова А.В., Мамич Т.І. До методики класифікації посуду ямної культури // Археологія. — 1997. — № 3. — С. 101—115.
- ⁵³ Давня історія України. — 1997. — Т. I. — С. 347.
- ⁵⁴ Там само. — С. 308.
- ⁵⁵ Рассамакин Ю.Я. Поздний энсолит — ранний бронзовый век Степного Причерноморья: проблема «скакачка» в развитии древних скотоводов // Конвергенция и дивергенция в развитии культур энеолита — бронзы Средней и Восточной Европы. — СПб., 1995. — С. 46—49.
- ⁵⁶ Давня історія України. — 1997. — Т. I. — С. 322, 324.
- ⁵⁷ Кременецкий К.В. Природная обстановка голоценена на Нижнем Дону и в Калмыкии // Степи и Кавказ: Тр. ГИМ. — 1977. — Вып. 97. — С. 30—47.

⁵³ Барынкин П.П. Культурно-хозяйственная традиция и экологические процессы степного Поволжья в период 10—5 тыс. лет назад // Вопросы археологии Поволжья. — Самара, 2002. — Вып. 2. — С. 54—57.

⁵⁴ Барынкин П.П. Указ. соч. — С. 50, 55—56.

⁵⁵ Давня історія України. — К., 1997. — Т. 1. — С. 362.

⁵⁶ Близькість на інших рівнях (матеріальної культури, господарсько-економічних, соціальних, етнічних зв'язків) носила локальний характер. Можливо, лише «ямна спільність» Північно-Західного Причорномор'я, що мав свою специфіку як і географічний ареал, і територіальна група з певними рисами матеріальної культури й ритуалу, що відрізняється етнічною відособленістю, являла собою єдиний етносоціальний організм.

⁵⁷ Николова А.В. Указ. соч.

⁵⁸ Рассамакин Ю.Я. Поздний энеолит — ранний бронзовый век... — С. 47.

⁵⁹ Черных Е.Н., Аникова Л.И., Орловская Л.Б. Указ. соч. — С. 6, 21.

⁶⁰ Там же. — С. 21, 30.

⁶¹ Там же. — С. 30.

⁶² Там же. — С. 30.

⁶³ Деякі риси засвоєні від землеробських і степових енсолітичних скотарських суспільств: курганий насип і кам'яне монументальне будівництво, поза похованого, стовпові святилища, зооморфні та мисливські культури і т. п.

⁶⁴ Чмыхов Н.А., Довженко Н.Д. О древнейшем индоиранском компоненте в сложении скифской монументальной скульптуры // Древнейшие скотоводы степей юга Украины. — К., 1987. — С. 130—140.

⁶⁵ Потемкина Т.М. Структура сакрального пространства ранних энсолитических курганов (к постановке вопроса) // Северное Причерноморье: от энеолита до античности. — Тирасполь, 2002. — С. 21—32.

⁶⁶ Дворянинов С.А., Петренко В.Г., Рычков Н.А. К изучению ориентировки ямных погребений // Древности Северо-Западного Причерноморья. — К., 1981. — С. 22—38.

Одержано 20.01.2004

С.В. Иванова

ЯМНАЯ КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКАЯ ОБЛАСТЬ: СУЩНОСТЬ ФЕНОМЕНА

Анализ основных компонентов ямной культурно-исторической области показывает, что лишь общность мировоззрения и религиозно-мифологических представлений объединяет население раннебронзовой эпохи, проживавшей на огромной территории. Отразившись в археологических реалиях как единство, унификация погребальной обрядности, «новая идеология» стала основой для выделения культуры или культурной области, таковую собой не представляющую. Эти мировоззренческие взгляды формировались и начинали распространяться в кризисный период, последовавший за распадом Балкано-Карпатской металлургической провинции. Последствия кризиса проявились не только в ареале провинции, но и далеко за ее пределами, на огромной территории от Дуная до Урала. В дальнейшем, с угасанием теперь уже ЦМП, менялись и религиозно-мифологические представления скотоводческого мира Степи, что снова отразилось в погребальных ритуалах.

S.V. Ivanova

THE PHENOMENON OF PIT GRAVE CULTURAL AND HISTORICAL REGION

The analysis of the major components of the grave cultural and historical region has shown that only common ideology and religious and mythological ideas united the Early Bronze population that lived over a large territory. Having shown itself in the archaeological reality as unanimity and unification of burial rites, «new ideology» served as a basis for distinguishing a culture or a cultural region not actually being such. This ideology formed and began propagating during the crisis, which followed disintegration of Balkan-Carpathian metallurgic province. The consequences of the crisis became apparent not only on the territory of the province, but far beyond its boundaries, over a large territory between the Danube River and the Ural Mountains. Further on, with the extinction of Circumpontike metallurgic province, the changing religious and mythological views of the cattle-breeding steppe population again had effect on the burial rites.

ТРИПІЛЛЯ ОЧИМА НАУКОВЦІВ І ПОЛІТИКІВ

За останні роки трипільська культура трансформувалася в цивілізацію і з пересічної археологічної проблеми перетворилася на актуальну складову політичного життя України. На державному рівні проголошується рік Трипілля в Україні, засновується благодійний фонд «Трипілля», очолюваній народними депутатами України, які організують і фінансирують спеціальні наукові конференції, пишуть розлогі методологічні статті з проблематики Трипілля до археологічних видань. Яскраві приклади уваги політиків до трипільської проблеми знаходимо у щойно виданий коштом благодійного фонду «Трипілля» і товариства «Просвіта» збірці «Трипільська цивілізація у спадщині України» (К., 2003). Ця стаття присвячена етногенетичним і політичним аспектам проблеми Трипілля. Що, власне, відомо про етногенетичні характеристики носіїв трипільської культури і що навколо неї котиться в колах сучасних українських політиків?

Трипільська археологічна культура займає особливе місце в українській національній свідомості. «Незабагнена українська душа» обирає за свою матір із багатою археологічної спадщини України саме Трипілля. Причини такого вибору ірраціональні і не піддаються логіці здорового глузду. На питання, де, як і коли жили трипільці, більшість прибічників трипільського походження українців відповідає приблизно так: «Де і коли вони жили не знаю, а що були українцями — знаю точно».

Проте врешті-решт, хто сказав, що національний міф як важлива складова національної самосвідомості обов'язково має будуватися за принципами наукової логіки? Скоріше навпаки.

Так чи інакше, я не вважаю трипільців, що прийшли в Україну наприкінці VI тис. до н. е. з території Трансильванії та Молдови, ні українцями, ні, тим більше, семітами, як помилково нещодавно написав народний депутат В. Черняк, посилаючись на мою книгу 1999 р. «Первісна історія України». У ній трипільська культура пов'язується не з семітами, а з хато-хуритами Анатолії¹. Дивна помилка В. Черняка стає зрозумілою після ознайомлення з його вступною статтею до збірки «Трипільська цивілізація у спадщині України» (К., 2003). Виявляється, В. Черняк переконаний, що на Близькому Сході «тільки шумери й хети не були семітами»². Незручно навіть нагадувати доктору наук, що, крім семітів, там мешкало значно більше несемітських народів: хати, хурити, урартії, еламо-дравиди, а також етноси індоєвропейської мовної сім'ї: палайші, лувійці, фрігійці, карійці, вірмени, філістимляни, мітанійці, сучасні курди і багато інших. Так що визнання хато-хуритів Малої Азії прашурами трипільців ніяк не означає «прасемітизацію» останніх.

За цим принципом «прасемітизаторами Трипілля» можна назвати практично всіх сучасних археологів. Адже всі вони вважають Трипілля північно-східним форпостом балкано-дунайського неоліту, який генетично пов'язують з Близьким Сходом, де за В. Черняком «тільки шумери й хети не були семітами». Що ж відомо науці про генезу та етнічну належність трипільців?

Археологічні дані неспростовно свідчать, що Трипілля є крайнім північно-східним проявом своєрідного світу найдавніших землеробів Європи, відомих під назвою балкано-дунайського неоліту. Проте й на Балканах ця людність не була автохтонною, тому що її пращури прийшли сюди з Близького Сходу, точніше, з півдня Малої Азії (див. рисунок).

Як відомо, близько 10 тис. років тому криза мисливського господарства в Сирії, Палестині, на півдні Анатолії зумовила винайдення і поширення відтворювального господарства — мотичного землеробства та примітивного тваринництва. Вирощування пшениці, ячменю, розведення овець, кіз забезпечило суспільство їжею і призвело до демографічного вибуху на Близькому Сході. Над-

Розселення найдавніших землеробів з Південної Анатолії у VII –III тис. до н. е.

лишки населення почали розселятися на сусідні, малозаселені терени: на схід у Центральну Азію та Індію, на південний Аравію та Північну Африку.

Один з головних шляхів розселення найдавніших землеробів і скотарів починається у Південній Анатолії і вів на захід островами Егейського моря в Східну Грецію. У VII тис. до н. е. за некаліброваною шкалою вихідці з Анатолії принесли з собою на південь Балканського півострова навички відтворюваного господарства, культурні рослини (пшеницю, ячмінь, сочевицю), домашніх тварин (вівці, кози), близькосхідну культуру, вірування та мову. Ці люди належали до середземноморського антропологічного типу, який характеризується грацильністю (тонкокістністю), невисоким зростом, темною пігментацією, скосеним чолом і великим носом своєрідної форми³.

Провідну роль у неолітизації Балкан відіграли переселенці з південноанатолійського центру, де у VII—VI тис. до н. е. була поширенна культура Хаджилар⁴. Балкано-дунайський неоліт має прямі паралелі в матеріалах цієї культури, носіями якої, на думку дослідників, булиprotoхати. Поступово просуваючись на північ, нащадки найдавніших близькосхідних землеробів досягли Дунаю і рушили його долиною на захід у Центральну Європу і на схід у Правобережну Україну. Так, разом із навичками землеробства і тваринництва близькосхідний за походженням етнокультурний комплекс поширився в VII—IV тис. до н. е. у Південній Європі та на півдні Центральної Європи. Тріпільська культура — яскравий прояв цього культурно-історичного явища між Східними Карпатами і Дніпром.

Аналіз господарства, домобудівництва, матеріальної та духовної культур, орнаментики, скульптури, ритуалів і вірувань неолітичних культур Балкан, Подунав'я, Правобережної України (Караново, Хамаджія Вінча, ЛСК, Боян, Гумельниця, Кукутені, Тріпілля тощо) демонструє виразні малоазійські паралелі⁵. Про південноанатолійські корені неоліту Балкан і Подунав'я свідчать набір доместикованих рослин і тварин, дікі пращури яких були Близькому Сході⁶, типологія кераміки⁷. Прямі анатолійські паралелі мають простежені за матеріалами тріпільської культури культу жіночого божества родючості, священного бика, небесного змія, ритуальні поховання дітей та бичачих голів під підлогою жител тощо⁸.

Північними сусідами цих найдавніших землеробів Європи були мисливці та рибалки Німецької, Польської, Поліської низовин та Лівобережжя Дніпра. Ця первісна, досить відсталана людність у V—IV тис. до н. е. розвивалася під прогресивним впливом більш розвинутих прибульців з півдня. Від людності балкано-дунайського неоліту аборигени-мисливці лісової зони Європи отримали навички виготовлення глиняного посуду, землеробства, тваринництва, примітивної металургії міді тощо⁹.

Пізніше в IV—II тис. до н. е. на базі згаданої місцевої людності постала іndo-європейська сім'я народів, до якої належить переважна більшість мешканців сучасної Європи. Формування прайндоєвропейської мови та культури почалося в V тис. до н. е. у Південній Україні внаслідок контактів з тріпільцями місцевої людності лісостепового Подніпров'я і Лівобережжя. Від тріпільців та інших представників балкано-дунайського неоліту пращури іndo-європейців отримали згадані новації. Всі ці прогресивні нововведення запозичувалися разом із відповідною термінологією¹⁰. Новітні дослідження лінгвістів довели, що сільськогосподарська лексика іndo-європейських народів значною мірою має близькосхідне походження.

Особливо багато землеробських і тваринницьких термінів, назв продуктів харчування, предметів побуту іndoєвропейці запозичили у прахатів та прахуритів, прарабатьківщина яких розміщувалася в Малій Азії. Це й зрозуміло, адже саме звідси у VII тис. до н. е. прийшли в Східну Грецію пращури балканського неоліту. С.А. Старостін¹¹ наводить велику кількість мовних запозичень з хатської та хуритської мов в іndoєвропейські, у тому числі: akuo — кінь; kago — коза; porko — порося; hvelena — хвиля, вовна; auig — овес; rughio — рож, жито; lino — ліон; kuło — колоти, спис; gueran — жорнов; sel — село; dholo — долина; arho — ареал, простір; tuer — творог; sur — сир; penkue — п'ять; klau — ключ; medu — мед, солодкий; akro — поле; bar — зерно та багато інших.

Ще раніше В. Ілліч-Світіч¹² зазначав, що певну частку своєї аграрної, тваринницької та побутової лексики іndoєвропейці запозичили з таких близькосхідних мов, як шумерська, прасемітська, еlamська. Як приклад запозичень з прасемітської мови дослідник наводить слова: tauro — бик; gait — коза; agno — ягня; bar — зерно; dehno — хліб, зерно; kett — жорнов; sekur — сокира; naħu — посудина, корабель; haster — зірка; septm — сім та ін. З мови шумерів іndoєвропейці запозичили корені: koū — корова; reud — руда; auesk — золото; duet — двері; hkor — гори та ін.

Схоже, В. Ілліч-Світіч обрав невдалий термін для позначення частини згаданої лексики. Семіти виділилися з афразійської спільноти Східного Середземномор'я не раніше IV—III тис. до н. е. А близькосхідні запозичення в іndoєвропейських мовах сталися не пізніше V тис. до н. е. Тому те, що В. Ілліч-Світіч звав семітською лексикою, можливо, варто було б назвати афразійською. Так, запропонований знамені лінгвістом невдалий термін опинився в працях фахівців, живлячи серед аматорів хворобливі підозри просамітської змови вчених.

Отже, простежений археологами та антропологами генетичний, культурний, антропологічний зв'язок балканського неоліту, а через нього і трипільської культури з південноанатолійським центром становлення землеробства і тваринництва підтверджується новітніми лінгвістичними дослідженнями. Про хато-хуритську гідронімію на Балканах, у Подунав'ї, Трансільванії неодноразово писали різні дослідники, пов'язуючи її з культурами балкано-дунайського неоліту¹³. Численні хато-хуритські лінгвістичні запозичення в мовах іndoєвропейців, які отримали навички землеробства та скотарства разом з відповідною термінологією від населення балкано-дунайського неоліту, у тому числі трипільців, дають підставу припускати, що останні в етномовному аспекті були споріднені з хато-хуритами Малої Азії VII—IV тис. до н. е. Переконливі аргументи на користь генетичного зв'язку балкано-дунайського неоліту (в тому числі його північно-східної гілки Трипілля) наводить Ю. Павленко¹⁴. Проте наявність серед іndoєвропейських лінгвістичних запозичень шумерських, афразійських, еlamських термінів свідчить, що балкано-дунайський неоліт не був монолітно хато-хуритським. Очевидно, відбулося кілька різностійчих міграційних хвиль з Близького Сходу в Грецію, в яких різною мірою брали участь не тільки хато-хурити Анатолії, а й представники інших стародавніх етносів Близького Сходу¹⁵.

Отже, балкано-дунайський неоліт, у тому числі трипільська культура, тісно пов'язані зі згаданими етносами Близького Сходу, які не належать до народів іndoєвропейської мовної спільноти¹⁶. Оскільки українці, на відміну від трипільців, є іndoєвропейцями, то немає підстав вважати трипільців українцями¹⁷.

Як відомо, слов'янство своїм корінням, разом з балтами та германцями, сягає не трипільців, а культур шнурової кераміки. З дезінтеграцією Трипілля збіглась потужна міграція з Центральної Європи через Польщу на Волинь, Полісся, верхній Дніпро іndoєвропейських племен культур кулястих амфор та шнурової кераміки. Переважна більшість учених вважає саме цю людність III тис. до н. е. пращурами балтів і слов'ян, до яких належать і українці¹⁸ (див. рисунок).

Проте було б невірно абсолютно заперечувати роль трипільців в україногенезі. Як і інші стародавні народи України (скіфи, сармати, фракійці, балти тощо), трипільці не були українцями, але певною мірою були їхніми пращурами. На нашу думку, деякі елементи традиційної культури, що мають близькосхідне походження, потрапили в український етнокультурний комплекс як спадщина трипільців. До них, зокрема, належать релікти культів священного бика, небесного змія тощо в українському фольклорі. Ці самі витоки має архаїчна лексика близькосхідного походження в іndoєвропейських мовах, у тому числі в ук-

райнській, про що останнім часом писцею Ю.Л. Масенкіс¹⁹. Мабуть, деякі елементи землеробської етнокультури українців (зокрема, глинобитна хата) успадковані нами від найдавніших балканських землеробів, у тому числі трипільців²⁰.

Елементи культур не тільки трипільців, а й багатьох стародавніх народів території України стали органічними складовими неповторного українського етнокультурного комплексу, який, на мою думку, склався в V—VII ст., тобто в ранньому середньовіччі²¹. Саме у цей час формувалася етнокультура більшості великих народів середньої смуги Європи: французів, англійців, німців, сербів, хорватів, чехів, словаків, поляків, українців та ін.

Отже, українці не кращі, але й не гірші за інші народи Європи. Їхній етногенез — це об'єктивний процес, зумовлений універсальними законами етнотворення континенту. Оцінювати ж концепції походження українців чи будь-якого іншого народу мірілами патріотизму чи романтичних сантиментів безглузда і контрпродуктивна справа.

Яскраві приклади такого підходу знаходимо у згаданій збірці «Трипільська цивілізація у спадщині України». Вона містить зважені, професійні статті відомих фахівців з проблематики Трипілля — Т. Мовші, В. Круца, Г. Пашкевич, О. Корвін-Шітровського, С. Рижова, М. Відейка, Т. Ткачука та ін. Варта особливої уваги близькуча за свою аргументацією стаття Ю. Павленка про етнолінгвістичні зв'язки трипільців з хатами Малої Азії, про що неодноразово писав і автор цих рядків.

На тлі професіоналів дисонансом звучить голос відомих народних депутатів І. Зайця та В. Черняка, запальні статті яких демонструють суміш аматорства з агресивною безапеляційністю. Писати таке про українських діячів, політичній позиції яких давно симпатизуєш, нелегко, але, певно, треба. Адже з далеких від науки позицій вони не тільки несправедливо звинувачують українських археологів у свідомому викривленні стародавньої історії України, а й утверджують у суспільнстві продуковані аматорами, а іноді й просто заробітчанами екзотичні міфи. Таким способом ми не підвищуємо престиж України, чого так широ бажають згадані народні депутати, а дискредитуємо її науку і штовхаємо українську громадськість на манівці хибних, антинаукових уявлень про своє минуле, роблячи з неї посміховисько в очах цивілізованих європейців.

Зупиняюся лише на кількох сентенціях шановних опонентів.

Зокрема, як фахівець з археології кам'яної доби не можу погодитися з ультрапатріотичним твердженням В. Черняка, що «найбільша кількість палеолітичних поселень знаходиться на території України»²². Більше їх краще їх досліджувати у Франції, звідки й розпочалося вивчення палеоліту у XIX ст. Тягнучи коріння українців з палеоліту, шановний народний депутат необачно заявляє, що «мізинські, трипільські та українські горщики є надзвичайно схожими»²³. Змушений нагадати, що глиняні горщики є визначальною ознакою неоліту, а в палеоліті горщиків взагалі не було, тим більш у Мізині, якому 18—16 тис. років.

Не може й мовитися про зародження землеробства в Україні²⁴. Адже його найдавніші сліди у вигляді відбитків зерен доместикованої пшениці та ячменю на чепроках посуду у нас датуються близько 8 тис. років тому, а на пам'ятках натуфійської культури Східного Середземномор'я — 15—11 тис. років тому²⁵. До того ж, дикі пращури цих зернових, як і найдавніших домашніх тварин (кози, вівці), відомі саме на Близькому Сході²⁶, а не в Україні. Про те, що у нас такі пшениці колись росли, але щезли, як вважає шановний В. Черняк, говорити також немає підстав. Адже палінологія, що вивчає пилок рослин, який мільйонами років зберігається в землі, однозначно свідчить — дикі пращури трипільських злаків в Україні не росли. Не була буго-дністровська культура і найдавнішою землеробською в Європі, бо ще за 2 тис. років до неї землеробство знала людність докерамічного неоліту Східної Греції.

А на патетичний вигук народного депутата: «Чому ви шукаєте корені трипільців у Східному Середземномор'ї, Малій Азії, Анатолії, Фессалії, на Балканах? Чому ви шукаєте наше коріння у них, а не їхнє у нас?»²⁷ — відповідаю. Тому, що ті явища, які у «нас» представлені Трипіллям, у «них» на кілька тисяч років давніші. Наприклад, ранні пам'ятки Кукутені Румунії давніші за найранніші пам'ятки Трипілля. А раз так, то останнє не може бути матір'ю ранньоземлеробських протоциivilізацій Подунав'я, Балкан чи Близького Сходу, тому що матері не бувають молодшими за дочок.

Науково некоректне й твердження В. Черняка, що «індоєвропейці і арійці — це один і той же етнос на різних територіях»²⁸. Індоєвропейці — взагалі не етнос, а спроцесний синонім абстрактного лінгвоетнічного класифікаційного поняття «індоєвропейська сім'я народів», що поєднує сотні конкретних етносів, у тому числі й арійців.

Немає переконливих наукових аргументів, що трипільці «пекли хліб, приручили бика, коня, винайшли сани і воза». Якщо переконливих доказів знайомства трипільців з колісним транспортом немає, то глиняні моделі саней відомі. Проте рештки лиж та похідних від них мисливських саней (нартів) маємо в лісовому мезоліті Європи. А значить, трипільці не були їх першовідкривачами. Домашній бик на Близькому Сході та в Європі відомий задовго до появи Трипілля, зокрема в докерамічному неоліті Балкан і в культурі лінійно-стрічкової кераміки Подунав'я VI тис. до н.е. Немає впевненості, що знайдені на трипільських поселеннях кістки коня належали доместикований, а не дикий формі. До того ж, більшість фахівців вважає, що коня приручили не трипільці, а їхні сусіди — скотарі середньостогівці чи їхні нащадки.

Інакше як курйозом не назвеш столітній міф про трипільський хліб. Першовідкривач Трипілля В.В. Хвойка назвав рештками хліба знайдені ним у попелі трипільського вогнища «шишковидные лепешки». Пізніше спеціальне дослідження знаного палеозоолога, згодом академіка, І.Г. Підоплічка, показало, що було знайдено зовсім не хліб, а рештки собачих та вовчих копролітів (екскрементів)²⁹.

Твердження, що трипільці «в процесі занепаду трипільської культури перейшли до скотарства... і трансформувалися... в ямну культуру та культуру шнурової кераміки, які представляли основну групу індоєвропейської спільноти»³⁰, настільки екзотичне, що не потребує коментарів.

Важко погодитися, що кургани усатівської культури були прообразами єгипетських пірамід³¹, бо прототипами останніх були взагалі не кургани, а так звані мастиби. Від цих кам'яних структур у формі паралелепіпеда походить рання східчаста піраміда фараона Зосера, а вже від них — відомі всім туристам класичні піраміди Хеопса, Хефрена, Мікерена. До того ж, Усатове в цілому синхронне раннім пірамідам Єгипту, так що єгиптян важко звинуватити у плагіяті ідеї кургану у давніх мешканців Одещини.

Незнання цієї елементарної інформація з археології та стародавньою історії є абсолютно нормальним, бо люди спеціалізувалися в інших галузях науки. Проте звідки така впевненість, що при мінімальних знаннях з проблематики можна наводити порядок у наукових побудовах кількох поколінь вітчизняних і зарубіжних фахівців, які присвятили складній проблемі своє життя? Чи, може, дійсно, «геній схоплює суть проблеми відчуттям, навіть не маючи достатньої кількості даних»? — як висловився сам В. Черняк³².

Неодноразові публічні звинувачення автора цих рядків шановними опонентами, що статтю для газети «Дзеркало тижня» № 14—15 від 15.05.2004 я значною мірою «переписав» зі своєї більш ранньої публікації, викликають подив і змушують мене навести приклади справжнього переписування.

Шановний В. Черняк так захопився критикою моєї книжки 1999 р. «Первісна історія України», що переписав з неї з мінімальними, «косметичними», перестановками окремих слів, але без посилань, два абзаци як емоційну кінцівку своєї критичної статті³³. Порівняйте: Л. Залізняк, 1999, с. 113: «...вони зайняли Середню Азію, під іменем аріїв вдерлися в середині II тис. до н. е. до Індії та Ірану... Тут їх священні гімни були записані у найдавніших у світі книгах Рігведі та Авесті». Стаття В. Черняка, 2003, с. 40: «...вони зайняли Центральну Азію, а в середині II тис. до н. е. під іменем аріїв вторглися до Індії та Ірану. Їх священні гімни були записані у «Рігведі» та «Авесті» — найдавніших у світі книгах».

Звичайно ж, це не плагіат, тому що запозичений текст не містить наукової новизни, як тепер кажуть — «know how». Тоді взагалі незрозуміло, навіщо було його переписувати без відповідних посилань, які потребують у таких випадках правила наукової етики.

Не вдається у фактологічні деталі проблеми, а мислить по-державному широко інший народний депутат І. Заєць³⁴. Він закінчив наукову кар'єру на посаді молодшого наукового співробітника Інституту економіки АН України, а з тисяч наукових праць з проблематики Трипілля йому «вдалося прочитати», за його словами³⁵, аж кілька

десятків, включно з газетними публікаціями (!). Спираючись на власний науковий і «життєвий досвід»³⁶, він пропонує науковому світові принципово нову, «справжню» методологію наукового дослідження: «Представники справжньої наукової школи... аналізують всю палітуру думок... і знаходять таку аргументацію, яка стверджує саме їхню позицію. В іншому випадку маємо справу з кон'юнктурою в науці, а не з пошуком істини»³⁷. Отако! А я все життя вважав, що кон'юнктурою і є саме цей, мілій серцю народного депутата тенденційний добір вигідних досліднику фактів і аргументів. А виявляється якраз навпаки. Воїстину, вік живи, вік учись...

Шановний І. Заєць не відчуває комічності ситуації, коли колишній аспірант, який навіть не захистив кандидатську дисертацію зі своєї прямої спеціальності, дає суверін методологічні вказівки десяткам докторів і кандидатів археології з дуже специфічної проблематики, про яку судить із газетних статей та життєвого досвіду. Не менш комічне і пряме звинувачення прибічників міграційної версії походження трипільців, до яких належу не тільки я, а й М. Грушевський, в отриманні грошей за свої «кон'юнктурні» погляди³⁸. Народний депутат навіть не образив, а насмішив усіх, хто, на відміну від нього, має хоч якесь відношення до археології. По-перше, грошей не вистачить, бо практично всі діючі фахові археологи стосовно Трипілля «міграціоністи». А по-друге, ми й раді десь отримати гроші, та хто їх нам дасть.

Археологія, на жаль, не Верховна Рада, де можна заробити копійчину. Так що, пане Іване, не міряйте нас за нардепівськими мірками. І копаємо, і пишемо, і друкуємося власним коштом. Майже як знаменитий Шліман, що відкрив Трою. Уже понад 30 років намагаюся проводити літо в експедиціях, як переважна більшість моїх колег. Сезон масових відпусток в Інституті археології НАН України — листопад—січень. Правда, минулі три роки брав відпустку в липні, щоб покопати найдавніші пам'ятки буго-дністровської культури, яку Ви вважаєте матір'ю Трипілля. До речі, а де і коли відпочивають народні депутати? І на якому розкопі, шановний пане Іване, відпочили минулим літом Ви, що береться вчитувати археологів, маючи уявлення про їхні проблеми з «газетних публікацій»?

А щодо грошей, то ні для кого з моїх колег не секрет, що їх дух стоїть не над злиденим Інститутом археології НАНУ, а над благодійним Трипільським фондом, який Ви очолюєте. І це добре, тому що в археологів з'явилася хоч якась надія профінансувати дослідження. Утім на цей дух, як мухи на мед, злітаються і просто заробітчани. Саме цим пояснюється підвищена концентрація навколо фонду ультрапатріотів, від яких ніхто ніколи українського слова не чув, нашадків трипільських брахманів, які, будучи членами спілки письменників України, не приховують у своїх працях, що у них «аллергія на український язык», новоспечених трипільців-автохтоністів і цивілізаціоністів.

До речі, «цивілізація» в перекладі з латини означає «держава». А ось ільки жоден серйозний фахівець, який дорожить своїм науковим ім'ям, не визнає трипільської державності, то говорити про трипільську цивілізацію є стільки ж підстав, як і про цивілізацію мисливців на мамонтів чи неандертальців прильдовикової Європи. Врешті-решт, яке видатне відкриття сталося останнім часом, що визнана всіма фахівцями трипільська культура раптово трансформувалася в цивілізацію, від якої походить усі цивілізації світу? Невже відкрили трипільську Трою? Чи вийшло фундаментальне аналітичне дослідження? Нічого подібного. Відкрили не трипільську Трою, а благодійний фонд «Трипілля». З'явилися певні фінансові перспективи. Само по собі це непогано, але, погодьтесь, ще не підстава для фундаментальної революції в науковій концепції Трипілля.

Так профінансований нефахівцями з проблематики попит породжує адекватну, науково некоректну, часто кон'юнктурну пропозицію. Отже, маємо трипільську цивілізацію, про яку пишуть дві категорії авторів — ті, які взагалі не розуміють, про що пишуть, або ті, хто дуже добре розуміють, що вони з цього матимуть. На мою думку, виконання цього безглузього соціального замовлення дасть Україні не щиро бажане керівниками фонду підняття престижу, а дискредитацію національної науки в очах міжнародної наукової громадськості. Я ж дивлюся на цього кон'юнктурного, квазінаукового покруча, як відомий літературний герой на французьку кухню: «Мне лягушку хоті сахаром облепи, не возьму ее в рот».

Невже патріотизм українського вченого полягає у прикрашенні минулого України будь-якими засобами, навіть такими, що суперечать фактам. Адже шила

в мішку не втіти, і рано чи пізно неправда відкриється і замість підняття престижу України дискредитує її науку.

Визнання генетичного зв'язку Трипілля з балкано-дунаїським неолітом проголошується мало не зрадою українського народу, а його генетичний зв'язок з Малою Азією — прасемітизацією трипільців. «Антінауковим» версіям підкуплених міграціоністів-зрадників протиставляється патріотична позиція М. Грушевського та В. Даниленка як фундаторів автохтонної концепції походження трипільців-українців. Імовірно, шановні народні депутати зливувалися б, дізnavши, що ні той, ні цей не тільки ніколи не вважали трипільців українцями, але й не були такими стійкими автохтоністами щодо трипільців, як комусь хотілося б. Зокрема М. Грушевський аналогією цією дослідженням під Трипіллям матеріалам убачав у «знахідках середньодунаїських країв», у Фессалії «і в пам'ятках старої егейської культури передмісценських часів». Ці паралелі, на думку історика, «роблять досить малоправдоподібною гіпотезу самостійності (Трипілля. — Л. З.) і більш кажуть сподіватися розв'язання справи від дальших азійських нахідок»³⁹.

В. Даниленко серед культур розписної кераміки Європи, до яких належить і Трипілля, виділяв лінію розвитку, яку «в силу очевидного родства с юго-западноанатолийской культурой, естественное всего связывать с проникшей из Восточного Средиземноморья в Южную Европу ветвью архаичного семито-хамитского массива»⁴⁰.

Виходить, що сам В. Даниленко долучився до прасемітизації балкано-дунаїського неоліту (а отже, і Трипілля), а М. Грушевський стояв біля витоків непатріотичної, на думку народних депутатів, міграційної версії походження трипільців. До категорії міграціоністів-зрадників, за В. Черняком, потрапляють і такі патріоти України, як В. Щербаківський та В. Петров. «Трипільці — не круглоголовці передньоазійського типу (яфетити), які принесли цілу цю хліборобську культуру з Передньої Азії», — пише В. Щербаківський. Йому вторить В. Петров: «Трипільці належать до так званого передньоазійського антропологічного типу. Вони є представниками арменоїдного типу... проф. В. Щербаківський мав цілковиту рацио, вказуючи на спорідненість між трипільцями і хетитами. Для хетигів властиве також скошене чоло, вигнутий вірлячий ніс, продовгасти обличчя, як і для трипільців... За своїм антропологічним типом українці не є трипільці. Як в мовному відношенні український народ говорить однією з іndoєвропейських мов, а не однією передіндосхропейських, яфетедичною або іншою, так і антропологічно український народ не може бути ототожнений з народами, що справді є прямими нашадками неолітичної людності Європи»⁴¹.

Враховуючи викладене, безапеляційне твердження В. Черняка: «жодних переконливих доказів на користь гіпотези немісцевого походження Трипільської культури не існує»⁴², звучить, м'яко кажучи, непереконливо.

Зробивши сувору виволочку прибічникам міграційної версії походження трипільців (а ними є фактично всі фахові археологи разом з батьком української історії М. Грушевським), народні депутати згадали добрым словом лише «відчайдушно сміливого у своїх висновках Ю. Шилова». Очевидно, саме на його позицію, як зразково патріотичну щодо Трипілля, слід орієнтуватися нетямущим українським археологам. Як добре відомо останнім, зовсім недавно «спаситель людства» Ю. Шилов боровся у складі «Российского объединительного движения» у Москві з «колониальной экспансієй Запада... за объединение братьев славян в единое экономическое пространство и оборонный союз на территории бывшего СССР». У його працях трипільська Арат — це колиска трьох братніх народів (росіян, українців, білорусів), а Російська імперія є «прямой наследницей древнейшего в мире государства Араты... и следовательно, хранительницей этнокультурного корня индоевропейских народов и земной цивилизации вообще... С крушением Российской империи начался смертоносный процесс...». Отже, негайно рятуймо аратську Російську імперію. За Ю. Шиловим, «ядром объединительных процессов становятся Беларусь, Россия и Украина»⁴³.

Виходить, що трипільські брахмани через «відчайдушно сміливого спасителя людства» Ю. Шилова заповіли Україні повернатися в старе імперське стійло і звично плентатися за Москвою у безнадійному протистоянні цивілізований Європі. Дивує, що саме ця, до болі знайома багатьом поколінням українців казка обрана народними депутатами за зразок патріотичного підходу до вирішення

проблеми ролі Трипілля в стародавній історії України. Невже наші національно свідомі депутати не знайшли нічого кращого, ніж нова, вже аратська колиска трьох братніх народів, автор яких кличе українців до чергового «єдинення» проти цивілізованої Свропи в «оборонний союз на території бывшего СССР»?

То це до такої «деколонізації» наукового мислення» закликає несвідомих українських кандидатів та докторів археології колишній молодший науковий співробітник без наукового ступеня, а нині народний депутат І. Засіць, який, з його ж слів, спирається у вирішенні проблеми Трипілля на газетні публікації? Воїстину, якщо «поэт в России больше чем поэт», то в Україні народний депутат ще й трипілляязнавець.

Підсумовуючи наведене, зазначимо, що трипільська версія походження українців — типовий приклад історичної міфотворчості, тому що не узгоджується з науковими фактами. Це породження широкого патріотизму, зрозумілої недовіри до офіційної науки, аматорства і постколоніального комплексу меншовартоності. Після століть статусу «молодшого брата» нам дуже хочеться бути найстаршими. Користь від цього псевдонаукового, квазіпатріотичного жанру для Української держави сумнівна, а шкода — очевидна. Пригадуються слова археолога і поета Бориса Мозолевського щодо трипільської версії походження українців: «Чого ми такі нерозумні, що бажаємо бути найстаршими? Адже чим старший — тим більший до могили». Крім того, у наш складний час дезорієнтується громадськість, дискредитується українська історична наука в ідеологічній боротьбі за побудову незалежної України.

- ¹ Залізняк Л.Л. Першіна історія України. — К., 1999. — С. 87—91, 109—111, 218—220.
- ² Черняк В. Трипілля — вікно у початок історії // Трипільська цивілізація у спадщині України. — К., 2003. — С. 37.
- ³ Алексеєв В.П. География человеческих рас. — М., 1974. — С. 224, 225.
- ⁴ Мелларт Д. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. — М., 1992; Титов В.С. Неолит Греции. — М., 1969.
- ⁵ Мелларт Д. Указ. соч.; Титов В.С. Указ. соч.; Шнірельман В.А. Возникновение производящего хозяйства. — М., 1989; Дьяконов И.М. О прародине носителей индоевропейских диалектов // Вестн. Древней истории. — 1982. № 4; Залізняк Л.Л. Зазн. праця. — С. 110.
- ⁶ Шнірельман В.А. Указ. соч. — М., 1989.
- ⁷ Титов В.С. Указ. соч.
- ⁸ Павленко Ю.В. Етномовна ідентичність носіїв трипільської культури // Трипільська цивілізація у спадщині України. — К., 2003. — С. 118—136.
- ⁹ Залізняк Л.Л. Нариси стародавньої історії України. — К., 1994. — С. 91, 100.
- ¹⁰ Залізняк Л.Л. Нариси... — С. 86, 91; Він же. Першіна історія ... — С. 110, 111.
- ¹¹ Старостин С.А. Индоевропейско-северокавказские изоглоссы // Древний Восток: Этнокультурные связи. — М., 1988. — С. 112—164.
- ¹² Ильин-Свінч В.М. Древнейшие индоевропейско-семитские языковые контакты // Проблемы индоевропейского языкознания. — М., 1964.
- ¹³ Ганкредіде Т.В., Іванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. — Тбіліси, 1984. — С. 862, 863; Іванов В.В. К проблеме языковой принадлежности носителей культуры линейно-ленточной керамики и лендельской культуры Центральной Европы V—IV тыс. до н. е. // Античная балканстика. Карпато-Дунайский регіон в диахронии. — М., 1984.
- ¹⁴ Павленко Ю.В. Зазн. праця.
- ¹⁵ Залізняк Л.Л. Першіна історія... — С. 111.
- ¹⁶ Там само. — С. 110.
- ¹⁷ Там само. — С. 217—221; Залізняк Л.Л. Походження українського народу. — К., 1996. — С. 4—18.
- ¹⁸ Максимов Є.В. Етногенез слов'ян у світлі археологічних джерел України III—I тис. до н. е. // Археологія. — 1994. — № 4. — С. 70, 71.
- ¹⁹ Мосенкіс Ю.Л. Мова трипільської культури. — К., 2001. — 163 с.
- ²⁰ Залізняк Л.Л. Першіна історія... — С. 87.
- ²¹ Залізняк Л.Л. Нариси... — С. 130; Він же. Походження... — К., 1996; Він же. Першіна історія... — С. 221—226.
- ²² Черняк В. Зазн. праця. — С. 34.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Там само. — С. 37.
- ²⁵ Hassan F.H. Spread of food production in the Middle East // A Semi-Annual Archaeological Refreed Journal on the Arab World. — Issue N1, Jan., 2000. — P. 7—28.

- ²⁶ Шнирельман В.А. Указ. соч.
- ²⁷ Черняк В. Зазн. праця. — С. 34.
- ²⁸ Там само. — С. 35.
- ²⁹ Хвойка В. Начало земледелия и бронзовый век в Среднем Поднепровье // Тр. XIII АС. — М., 1907. — Т. I. — С. 2; Коршак К. Землеробство давних родовых громад Середнього Подніпров'я // Наук. зап. Ін-ту історії Матеріал. культури — К., 1935. — Кн. 5, 6. — С. 36, 37.
- ³⁰ Черняк В. Зазн. праця. — С. 40.
- ³¹ Там само. — С. 39.
- ³² Там само. — С. 35.
- ³³ Там само. — С. 40.
- ³⁴ Зась I.O. Стан і перспективи досліджень, охорони та популяризації трипільської цивілізації // Трипільська цивілізація у спадщині України. — К., 2003. — С. 12—27.
- ³⁵ Там само. — С. 16.
- ³⁶ Там само. — С. 20.
- ³⁷ Там само. — С. 18.
- ³⁸ Там само. — С. 16.
- ³⁹ Грушевський М.С. Історія України-Руси. — Т. I. — С. 45, 46.
- ⁴⁰ Даниленко В.М. Енеоліт України. — К., 1974. — С. 142, 147.
- ⁴¹ Щербаківський В. Формування української нації. — Прага, 1941. — С. 39; Петров В.П. Походження українського народу. — К., 1992. — С. 22, 24.
- ⁴² Черняк В. Зазн. праця. — С. 39.
- ⁴³ Шилов Ю. Победа. — К., 2000. — С. 76, 92, 105; Зализняк Л.Л. Новітні міфи в індосхірськостії Східної Європи // Археологія. — 2002. № 4. С. 88—98; Він же. Свіння як критерій нордичних народів та семітів // Київ. старовина. — 2002. № 3. — С. 152—160.

Одержано 15.04.2004

Л.Л. Зализняк

ТРИПОЛЬЕ ГЛАЗАМИ УЧЕНЫХ И ПОЛИТИКОВ

Анализ материальной и духовной культуры трипольцев, а именно их хозяйства, состава культурных растений и животных, домостроительства, керамики, орнаментики, скульптуры, верований и ритуалов, данных антропологии и палеолингвистики приводит автора к выводу о том, что Триполье как северо-восточный форпост балкано-дунайского неолита генетически тесно связано с южноанатолийским центром неолитизации Ближнего Востока. Балкано-дунайский неолит формировался в VIII—VI тис. до н. е. вследствие миграции древнейших земледельцев Анатолии, которые считаются предками хатто-хуритов. На этом основании древнейшие земледельцы Балкан, Подунавья, Правобережной Украины по своим этнолингвистическим характеристикам были тесно связаны с пракхатто-хуритами Анатолии. Трипольцы не были не только украинцами, но даже индоевропейцами. Все попытки рассматривать трипольскую культуру как автохтонную цивилизацию, которая возникла на местной, восточноевропейской почве и определила появление и развитие древнейших цивилизаций Ближнего Востока, в частности Шумера, не имеют под собой серьезных научных оснований.

L.L. Zaliznyak

TRYPILLYA FROM THE POINT OF VIEW OF SCHOLARS AND POLITICIANS

The analysis of material and spiritual culture of the Trypillians, namely their economy, composition of domesticated animals and plants, housebuilding, pottery, decorative patterns, sculpture, beliefs and rituals, anthropological and paleolinguistics data has lead the author to a conclusion that Trypillya as a northeastern outpost of the is genetically very close to the South Anatolia center of the Near East neolithization. The Balkan-Danube Late Stone Age Culture had formed in the VIII—VI millennia B.C. as a result of migration of the ancient farmers of Anatolia, who are considered to be the ancestors of the Hattians and Hurrians. On that ground the ancient farmers of the Balkan, the Danube River region, the right-bank Ukraine were closely connected with the Forehittians and Hurrians of Anatolia as far as their ethnolinguistic features are concerned. The Trypillians were neither Ukrainians, nor even Indo-Europeans. There is no serious scholarly ground to regard the Trypillian culture as an indigenous East-European civilization, which predetermined emergence and development of the most ancient civilizations of the Near East, specifically Sumer.

Нові відкриття і знахідки

Історичні та археологічні знахідки з епохи Сарматів та Візантії

І.М. Храпунов

НІЖ З ТАМГООБРАЗНИМ ЗНАКОМ З МОГИЛЬНИКА НЕЙЗАЦ У КРИМУ

У статті публікується ніж унікальної форми, на руців якого було прокреслено тамгообразний сарматський знак. Похованельний комплекс з цією знахідкою датується III ст. н. е.

Могильник Нейзац розташований в центральній частині Кримського півострова, за 25 км на південний схід від Сімферополя, поблизу с. Баланово. Він займає частину схилу гори Таши-Баїр, що обмежує з півдня долину р. Зуя. Пам'ятка була відкрита в 1927 р., коли Н.Л. Ернст обстежував зруйновані селянами похованальні споруди. У 1957 і 1969 рр. ще три склепи були вивчені експедицією Інституту археології АН УРСР. Результати цих розкопок частково опубліковані¹. Починаючи з 1996 р. пам'ятка планомірно вивчається. За цей час досліджено 242 похованальні споруди. З них 38 склепів, 80 підбійних могил, 122 — ґрунтові і 2 могили особливих конструкцій. У цілому могильник датується другою половиною II — кінцем IV ст. н. е. Виявлені два культурно-хронологічні горизонти поховань. Ранній належить до другої половини II — першої половини III ст. н. е., пізній — до IV ст. н. е. Декілька поховань було зроблено в другій половині III ст. н. е.².

Ніж, що є головним предметом цієї публікації, було знайдено в підбійній могилі № 194 (рис. 1). Прямокутна у плані вхідна яма цієї могили орієнтована з південного сходу на північний захід. Її розмір $2,3 \times 0,6$ м, глибина 1,2 м. У вхідній ямі похованій кінь. Його було покладено на правій бік з підгнутими ногами головою на схід. У західній частині вхідної ями над похованням коня був захоронений собака. Деякі плити закладини стояли на кістках коня і собаки.

Овальний в плані підбій був викопаний у північній стіні вхідної ями. Його розмір $2,3 \times 0,9$ м. Підбій був відділений від вхідної ями закладиною з великих плит, що стояли на шарі землі завтовшки 0,3 м.

Грабіжники проникли в західну частину підбою, однак, в основному, він виявився не пограбованим.

Довгі кістки людини були відсунуті до північної стіни підбою, окремі кістки траплялися на підлозі. Біля східної стіни підбою стояв червонолаковий глечик (рис. 1, I, 1, IV). Неподалік від нього лежали два бронзових кільця із затискачами (рис. 1, I, 2, 11; 2, 4, 5), дві срібні обойми (рис. 1, I, 3; 2, 20) і бурштинова намистина (рис. 1, I, 12; 2, 19). Далі в західному напрямку знаходилися бронзовий наконечник ременя (рис. 1, I, 4; 2, 7), зализна пряжка (рис. 1, I, 5; 2, 2), бронзове кільце (рис. 1, I, 6; 2, 1), бронзова і зализна голки (рис. 1, I, 9; 2, 9), бронзова пряжка (рис. 1, I, 10; 2, 8). У центральній частині підбою безпосередньо біля закладних плит знайдено незвичайний ніж з кістяним руків'ям (рис. 1, I, 8; 3). Впритул до ножа лежав залишний розподільник ременю (рис. 1, I, 7; 2, 3). У заповненні зруйнованої грабіжниками частини підбою знайдені бронзове кільце зі щитком (рис. 2, 11) і намисто (рис. 2, 6, 10, 12—18).

Доволі складно уявити собі, які похованальні обряди відбувалися в цьому похованні. Як уже зазначалося, сучасні грабіжники проникли лише в західну час-

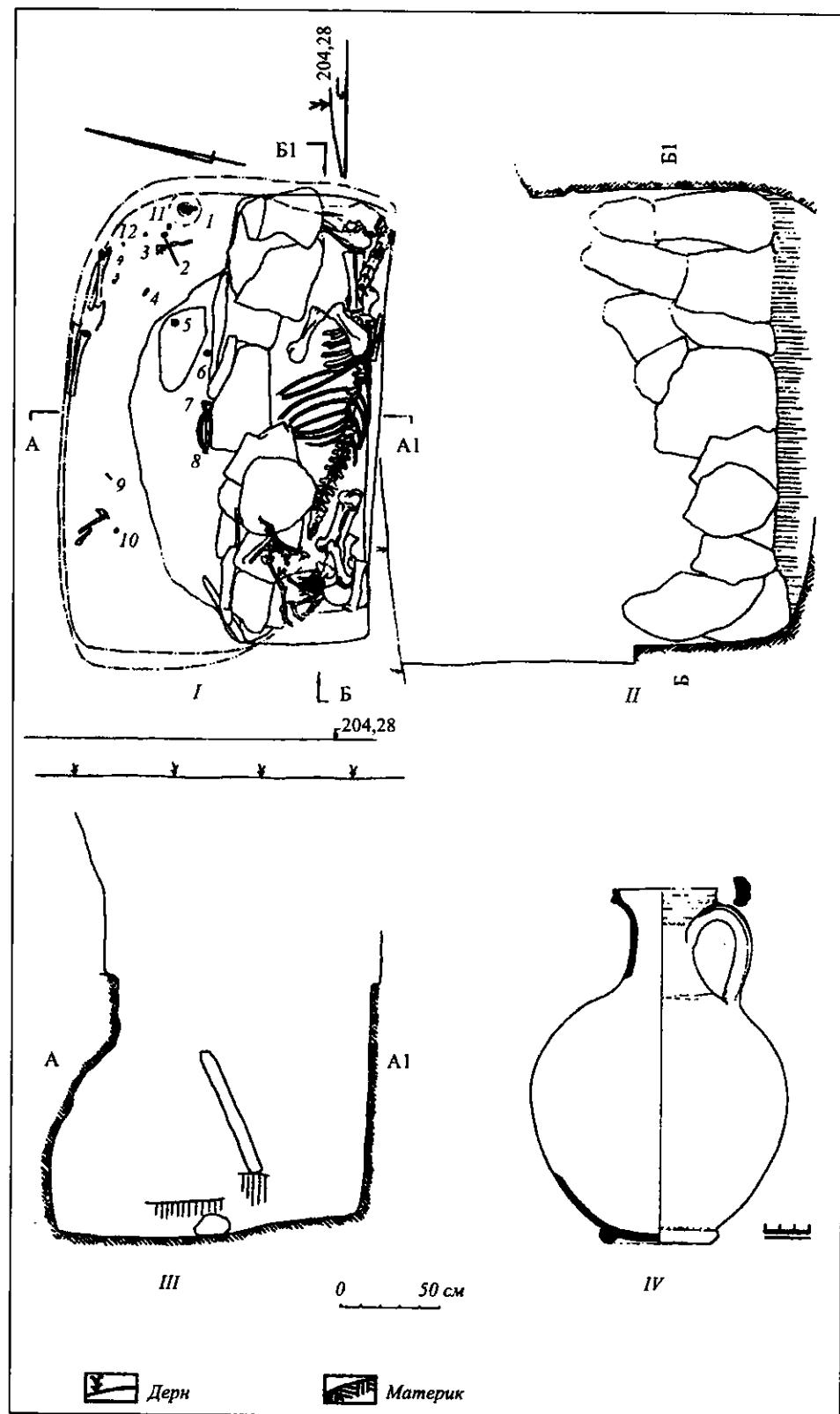

Рис. 1. Могила 194: I — план; II, III — розрізи; IV — червонолаковий глечик; 1 — глечик червонолаковий; 2, 11 — кільце бронзові із затискачами; 3 — обойми срібні; 4 — наконечник ременя бронзовий; 5 — пряжка залізна; 6 — кільце бронзове; 7 — розподільник ременів залізний; 8 — ніж залізний з кістяним рукої'ям; 9 — голки бронзова і залізна; 10 — пряжка бронзова; 12 — намистина бурштинова

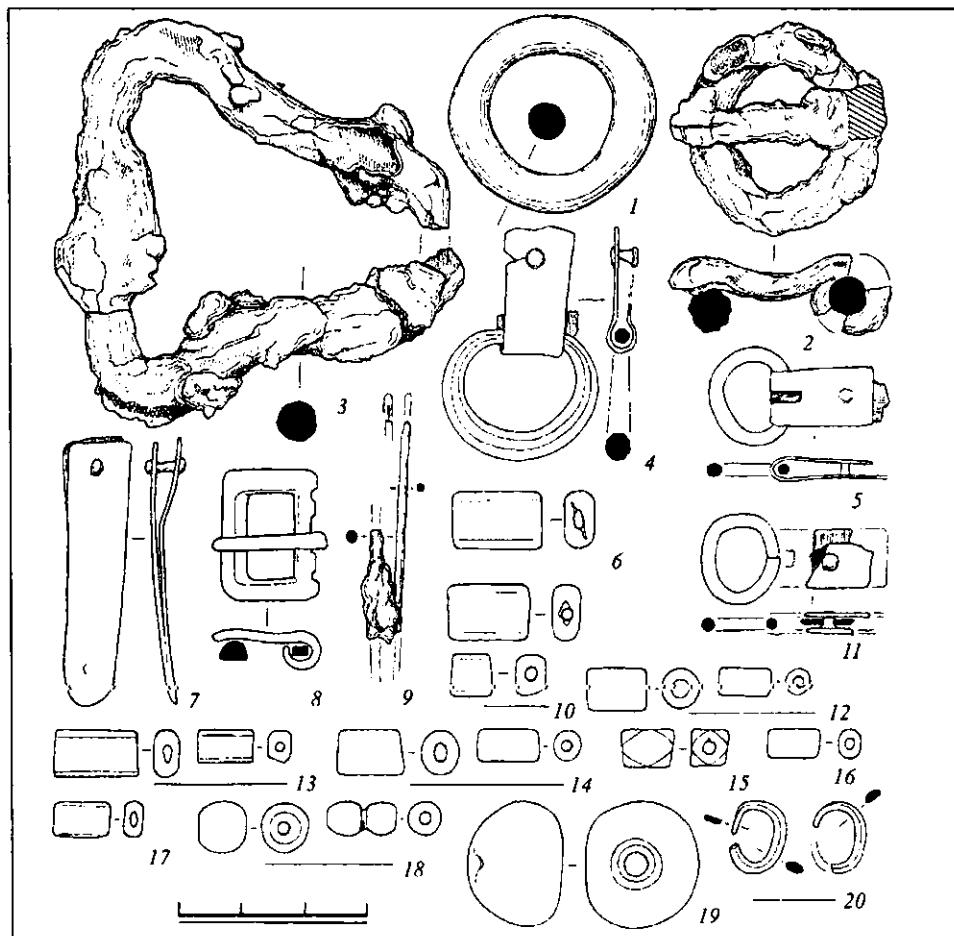

Рис. 2. Знахідки: 1 - кільце бронзове; 2 - пряжка залізна; 3 - розподільник ременів залізний; 4, 5 - кільця бронзові із затискачами; 6, 10, 12-18 — намисто зі скла; 7 — наконечник ременю бронзовий; 8 - пряжка бронзова; 9 - голки залізна і бронзова; 19 - намистина бурштинова; 20 — обойми срібні

тину підбою. Тим не менш збереглося, до того ж у безпорядку, лише кілька кісток людей. Відповідно до похованального інвентарю, у підбої могло бути поховано не менше двох чоловік. Пряжки і наконечник поясу могли бути як елементами чоловічого костюму, так і деталями кінської збрюї. Бронзові кільця і залізний розподільник ременів, певно, є її деталями. Подібні предмети неодноразово траплялись у похованнях вершників і в Нейзаці, і в інших могильниках. До комплектів пізньосарматської кінської збрюї входили іноді і маленькі срібні обойми (рис. 2, 20). У похованнях воїнів-вершників зрідка знаходить навіть голки (рис. 2, 9)³. Разом з тим поховання ніколи не супроводжуються великими наборами намистин. Ними обшивали жіночий і дитячий одяг.

Оскільки плити закладини стояли не на дні вхідної ями, а на земляній підсипці і на кістках похованих у вхідній ямі тварин, доводиться припустити, що закладини один раз розбириали, з підбою було забрано більшу частину кісток похованих, у вхідній ямі поховали коня й собаку, а потім знову встановили плити, що відділяють підбій від вхідної ями. Дрібні, перекриті землею камені, що збереглися на межі підбою й вхідної ями (рис. 1, III), є залишками початкової закладини. Подібні дії ні в Нейзаці, ні в інших місцях жодного разу не були зафіковані, тому запропонована реконструкція подій є суто теоретичною. Поховання коней, що іноді супроводжуються собаками, неодноразово фіксувалися у вхідних ямах підбійних могил некрополя Нейзац. Захоронення коней в спеціальних могилах, у вхідних ямах склепів і підбійних могил, а також в підбоях, що були спеціально викопані в стінах вхідних ям склепів, — відмінна особливість цього мо-

гильника, яка виокремлює його серед низки інших однокультурних і синхронних пам'яток.

Складаний ніж складається із залишку леза і кістяного руків'я (рис. 3). Лезо серпоподібне, закінчується на тильному кінці петлею. Руків'я складається із двох половин, скріплених між собою чотирма бронзовими заклепками, і закінчується різним зображенням голови коня. Тильний кінець леза кріпився в пазу між кістяними деталями руків'я шарнірним способом за допомогою залишку леза за допомогою шарнірного цвяха невеликих розмірів. На протилежному кінці руків'я було зроблено виріз, в який зі складанням поміщалось вістря леза. На поверхні руків'я дуже тонкою лінією продряпано тамгоподібний знак. Поряд з ним збереглися залишки, найімовірніше, ще одного знака. На протилежній стороні руків'я ще тоншими лініями були нанесені два частково заштрихованих прямокутники.

Ніж, що публікується, можна було б назвати унікальним, якби не ще одна знахідка з могильника Нейзац. У пограбованому склепі 200 серед численних і різноманітних матеріалів III ст. н. е. знайдено уламок такого самого предмета (збереглась лише та частина руків'я, що кріпилась до леза за допомогою шарніра, тому не зрозуміло, чи була вона прикрашена зооморфним зображенням).

Кістяні руків'я, що закінчуються зображеннями голів тварин, були виявлені в двох сарматських підкурганних похованнях з Подоння. Одне з руків'їв датується приблизно IV—III ст. до н. е., на ньому була вирізана голова хижака. Інше належить до пізньосарматського часу, скоріш за все, до II ст. н. е. Вирізана на його кінці голова тварини стилістично дуже близька до зображення на нейзацькому ножі. Крім того, на цьому руків'ї, як і на нейзацькому, продряпані сарматські знаки. Автори публікації руків'я з Подоння висловили сумнів щодо його належності до пізньосарматської культури. Вони припускають, що предмет тривалий час був у використанні перед тим, як потрапити у поховання II ст. н. е. Нейзацька знахідка, імовірно, має розвіяти ці сумніви. Обидва донські руків'я відрізняються від кримського конструктивно. Кожне з них виготовлено з цільної трубчастої кістки, в одному з кінців якої була зроблена втулка⁴.

Відомий лише один знак, аналогічний продряпаному на кістяному руків'ї нейзацького ножа. Він був вирізаний на знайденій в Пантікапеї ватняковій плиті, так званій енциклопедії сарматських знаків⁵ і розвернутий в інший бік. Подібний знак, також розвернутий в інший бік, вирізаний на рибальському керамічному грузилі, який було знайдено на Єлізаветівському городиці⁶.

Знак, продряпаний на руків'ї ножа, — не єдиний, виявлений в ході досліджень могильника Нейзац. Два знаки вирізані на стіні склепу, ще один прикрасив срібну бляху від кінської збрюї⁷. Жоден з нейзацьких знаків не подібний до інших.

Інші знахідки в могилі дають змогу уточнити її культурну належність і час спорудження. Точної аналогії бронзової пряжки (рис. 2, 8) знайти не вдалося,

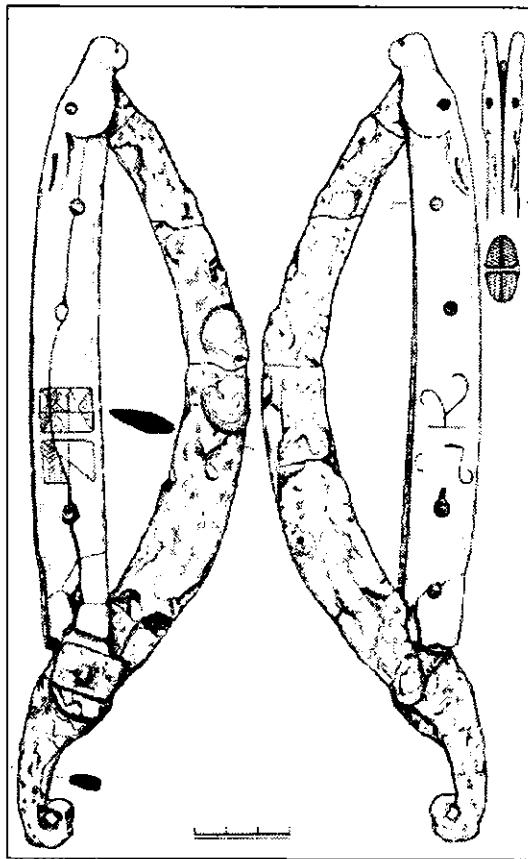

Рис. 3. Ніж залишний з кістяним руків'ям

Опис намистин

Матеріал	Колір	Форма	Кількість	Рис.	Тип *	Дата	Примітки
Бурштин	—	Неправильна, близька до кулястої	1	3, /9	2	IV ст. до н. е. — IV ст. н. е.	Наїхарактерніші для II—III ст. н. е.
Глухе скло	Білий	Ділянчаста	19	3, /4	55	I—III ст. н. е.	
	Червоний	«	84 і фрагменти	3, /2	57	I—IV ст. н. е.	
Прозоре скло	Світло-зелений	«	1	3, /6	63	Друга половина I—II ст. н. е.	
Глухе скло	Білий	Призматична	5	3, 6	116	I—IV ст. н. е.	
	Червоний	«	13	3, /0	117	II—IV ст. н. е.	
Прозоре скло	Зелений	«	31	3, /3	120	II—IV ст. н. е.	
	Синій	«	4	3, /7	124	—	
	Зелений	У вигляді 14-гранників	15	3, /5	131	II—IV ст. н. е.	
Прозоре скло з внутрішньою металічною прокладкою	Без колірну	Бочкоподібні поперечностулени	20	3, /8	3	Друга половина I — перша половина II ст. н. е.	3 екз. об'єдані в нерозчленований стовпчик, 6 екз. — у стовпчики з двох бусин

* Тип і дата — за Є.М. Алексєєвою.

Знахідки пряжок з прямокутними рамками рідкісніші, ніж пряжок з круглими чи овальними рамками, однак трапляються на пам'ятках римського часу. Екземпляр, що публікується, має такі характерні ознаки. Три поверхні рамки рівномірні за товщиною, у розрізі вони овальні. Прямокутна в розрізі тильна сторона рамки тонша від інших. Язичок прогинається у середній частині. Він дещо виступає за передню частину рамки, але не загинається за неї. Така сукупність ознак характерна для III ст. н. е. Особливості ознак, характерних для IV ст. н. е. (загнутість язичка за рамку, наявність в його тильній частині прямокутної площини і ступінчастого зрізу), відсутні⁸.

Залізна пряжка (рис. 2, 2) відрізняється від бронзової крім матеріалу округлою, рівномірною за товщиною рамкою. Язичок її прогнутий, він виступає, але не загинається за рамку.

Найбільш подібна до нашої бронзова пряжка з пізньосарматського поховання 8, кургану 16 могильника Центральний VI на нижньому Доні, але вона, на відміну від нейзацького екземпляра, мала щиток. Залізні пряжки з цього могильника аналогічні пряжці, що публікується, з того самого матеріалу⁹.

Бронзовий наконечник ременю складався з двох пластин, що були скріплени між собою заклепкою (рис. 2, 7). За формуєю він аналогічний сріблому наконечнику, знайденому в пізньосарматському похованні поблизу Азова¹⁰. Ще один подібний срібний наконечник було виявлено також неподалік від Азова, у пізньосарматському похованні могильника Новоолександровка I, але він не мав нижньої пластини¹¹. Такого самого типу, але дещо більших розмірів виріб було знайдено у похованні другої половини II — першої половини III ст. н. е. в некрополі Танаїсу¹². Близькою аналогією нейзацькій знахідці є пара срібних наконечників дещо більших розмірів зі склепу 3 могильника Дружне, розташованого в 10 км від могильника Нейзац. У Дружнім наконечники впевнено датуються IV ст. н. е.¹³. Дуже подібні наконечники ременів знайдені в склепі 11 некрополя «Сиреневая бухта» в Кримському Приазов'ї. Щоправда, фрагмент нижньої пластини зберігся лише в одного з них. Два інших, можливо, були простими накладками на ремені. Інвентар, виявлений в склепі, датується IV—V ст. н. е.¹⁴.

Бронзові кільця, знайдені в похованні 194, кріпились до шкіряних ременів за допомогою затискачів, кожен з яких являв собою зігнуту навпіл прямокутну пластину з однією заклепкою. Одне з кілець було гранованим (рис. 2, 4, 5, 11). Такі самі кільця із затискачами були виявлені в різних похованнях могильника Нейзац, зокрема, у склепі першої половини III ст. н. е.¹⁵. У «Золотому кладовищі» на Прикубанні кільця з прямокутними затискачами належать до II ст. н. е.¹⁶. Такі самі кільця із затискачами, в яких збереглися залишки шкіри, входили до складу збройного набору III ст. н. е. з поховання коня в могильнику Клин-Яр III, розташованого на території м. Кисловодська¹⁷. Подібний виріб було знайдено в пізньосарматському комплексі кургану 9 поблизу с. Нагорне у Північно-Західному Причорномор'ї¹⁸.

Масивні бронзові кільця (рис. 2, 1) є звичайним елементом збройних наборів пізньосарматського часу. Причому їх зазвичай знаходять по одному в похованні¹⁹. У склепі першої половини III ст. н. е. в Нейзаці знайдено пару гранованих кілець²⁰.

Аналогічний тому, що публікується (рис. 2, 3), залізний предмет було знайдено в уже загадуваному склепі 200 III ст. н. е. На його широкій поверхні збереглися залишки трьох ременів, на вузькій — зав'язаний з ременів вузол. На підставі цього виріб, що не має інших аналогій, можна назвати розподільником ременів.

Червонолакові глечики, подібні до виявлених у похованні 194 (рис. 1, IV), неодноразово знаходили в похованнях перших століть н. е. кримських некрополів, наприклад, у Херсонесі²¹, Бельбасу II і III²², Неаполі²³, Ново-Оградному²⁴. Проте всі вони відрізняються від зазначененої посудини деталями, повністю аналогічних немає.

Намисто, знайдене в похованні, охарактеризовано в таблиці.

Конструкція похovalальної споруди та інвентар свідчать про належність поховань у могилі 194 до пізньосарматської археологічної культури. Датування поховань III ст. н. е. особливих сумнівів не викликає. Відзначимо доволі рідкісний для того часу факт — відсутність фасетування на бронзових виробах. Подати точніше датування в рамках III ст. н. е. навряд чи можливо. Річ у тому, що відомі

події середини III ст. н. е. відобразилися в могильниках, подібних до Нейзац, не змінами поховальних обрядів, а зменшеннем кількості поховань. Крім того, з'явилися нові, щоправда, дуже нечисленні, категорії речей. Це двочленні підв'язні фібули, ранні типи прогнутих черняхівських фібул, прикраси з величими сердоліковими вставками і деякі інші. Якщо такі хроноіндикатори відсутні, то відділити поховання першої половини III ст. н. е. від поховань другої половини століття, як у цьому випадку, за одиничними пряжками, деталями кінської збрії і намиста, частіше за все, неможливо.

¹ Высотская Т.Н., Махнева О.А. Новые позднескифские могильники в центральном Крыму // Население и культура Крыма в первые века н. э. — К., 1983. — С. 73—79.

² Храпунов И.Н. Две грунтовые могилы из некрополя Нейзац в Крыму // МАИЭТ. — 1998. — Вып. 6; Храпунов И.Н. О позднесарматской археологической культуре в Крыму // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. — Запорожье, 1999; Храпунов И.Н., Мульд С.А. Новые исследования могильников позднеримского времени в Крыму // Die spätromische Kaiserzeit und die frühe Völkerwanderungszeit in Mittel- und Osteuropa. — Lódź, 2000; Храпунов И.Н. Новые данные о сармато-германских контактах в Крыму (по материалам раскопок могильника Нейзац) // Боспорские исследования. — Симферополь, 2003. — Вып. 3; Chrapunov I.N. Necropoli di Nejzac, distretto di Belogorsk // Dal mille al mille. Tesori e popoli dal Mar Nero. — Milano, 1995; Khrapunov I., Mould S. La nécropole de Neizats // Archeologie de la Mer Noire. La Crimée à l'époque des Grandes Invasions. IV—VIII siècles. — Caen, 1997.

³ Безуглов С.И. Воинское позднесарматское погребение близ Азова // Историко-археологические исследования в Азове и на нижнем Дону. — Азов, 1997. — Вып. 14. — С. 133, 134. — Рис. 2, 14, 19.

⁴ Скрипкин А.С., Дворниченко В.В. Новые сарматские тамги в Подонье // РА. — 2003. — № 3.

⁵ Драчук В.С. Системы знаков Северного Причерноморья. — К., 1975. — Табл. IV. 162; Табл. XXVI; Табл. XXXVII, 205.

⁶ Солофоник Э.И. Сарматские знаки Северного Причерноморья. — К., 1959. — С. 162. — № 149.

⁷ Там же. — С. 78, 79, 140. — № 34, 92.

⁸ Амброз А.К. Боспор. Хронология раннесредневековых древностей // Боспорский сборник I. — М., 1992. — С. 10, 12; Амброз А.К. Юго-Западный Крым. Могильники IV—VII вв. // МАИЭТ. — Симферополь, 1994. Вып. 4. — С. 33; Айбабин А.И. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени // МАИЭТ. — Симферополь, 1990. — Вып. 1. — С. 27; Малашев В.Ю. Периодизация ременных гарнитур позднесарматского времени // Сарматы и их соседи на Дону. — Ростов н/Д., 2000. — С. 195, 196; Храпунов И.Н. Могильник Дружное (III—IV вв. нашей эры). — Lublin, 2002. — С. 50.

⁹ Безуглов С.И. Позднесарматское погребение знатного воина в степном Подонье // СА. — 1988. — № 4. — Рис. 2, 23; 3, 7, 8, 10.

¹⁰ Безуглов С.И. Воинское позднесарматское погребение... — С. 134. — Рис. 2, 17.

¹¹ Беспалый Е.И. Погребения позднесарматского времени у г. Азова // СА. — 1990. — № 1. — С. 217. — Рис. 2, 9.

¹² Арсеньева Т.М., Безуглов С.И., Толочко И.В. Некрополь Танаиса. Раскопки 1981—1995 гг. — М., 2001. — С. 103, 209. — Табл. 15, 234.

¹³ Храпунов И.Н. Могильник Дружное... — С. 15, 16, 44. — Рис. 73, 14.

¹⁴ Масленников А.А. Семейные склепы сельского населения позднеантичного Боспора. — М., 1997. — Рис. 52, 23—25.

¹⁵ Храпунов И.Н., Мульд С.А. Новые исследования... — Рис. 11, 9—11.

¹⁶ Гущина И.И., Засецкая И.П. «Золотое кладбище» римской эпохи в Прикубанье. — СПб., 1994. — Табл. 6. — Кат. 73.

¹⁷ Флеров В.С., Малашев В.Ю. Сбруйный набор III в. из могильника Клин-Яр III (Кисловодск) // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2000. — Т. 1. — Рис. 2, 10—12.

¹⁸ Гудкова А.В., Фокеев М.М. Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I—IV вв. н. э. — К., 1984. — С. 47. — Рис. 14, 6.

¹⁹ Флеров В.С., Малашев В.Ю. Указ. соч. — С. 13.

²⁰ Храпунов И.Н., Мульд С.А. Новые исследования... — Рис. 11, 7, 8.

²¹ Зубарь В.М. Некрополь Херсонеса Таврического в I—IV вв. н. э. — К., 1982. — Рис. 45, 6.

²² Гущина И.И. Население сарматского времени в долине реки Бельбек в Крыму (По материалам могильников) // Археологические исследования на юге Восточной Европы. — М., 1974. — Рис. III, 7; V, 8; VII, 24.

²³ Сымонович Э.А. Население столицы позднескифского государства (по материалам Восточного могильника Неаполя скифского). — К., 1983. — Табл. V, 9.

²⁴ Арсеньева Т.М. Могильник у деревни Ново-Отрадное // Поселения и могильники Керченского полуострова. — М., 1970. — С. 135. — Табл. 14, 9.

²⁵ Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ Г1-12. — М., 1978.

Одержано 10.11.2003

И.Н. Храпунов

НОЖ С ТАМГООБРАЗНЫМ ЗНАКОМ ИЗ МОГИЛЬНИКА НЕЙЗАЦ В КРЫМУ

В статье публикуются результаты раскопок подбойной могилы 194 из некрополя Нейзац, расположенного в Центральном Крыму. Конструкция погребального сооружения и инвентарь свидетельствуют о принадлежности комплекса к позднесарматской археологической культуре. Захоронение в могиле датируется III в. до н. э. Особый интерес представляет уникальной формы нож, на костяной рукояти которого процарапан тамгообразный знак.

I.N. Hrapunov

KNIFE WITH A TAMAGA-LIKE SYMBOL FROM THE BURIAL GROUND OF NEIZATS IN THE CRIMEA.

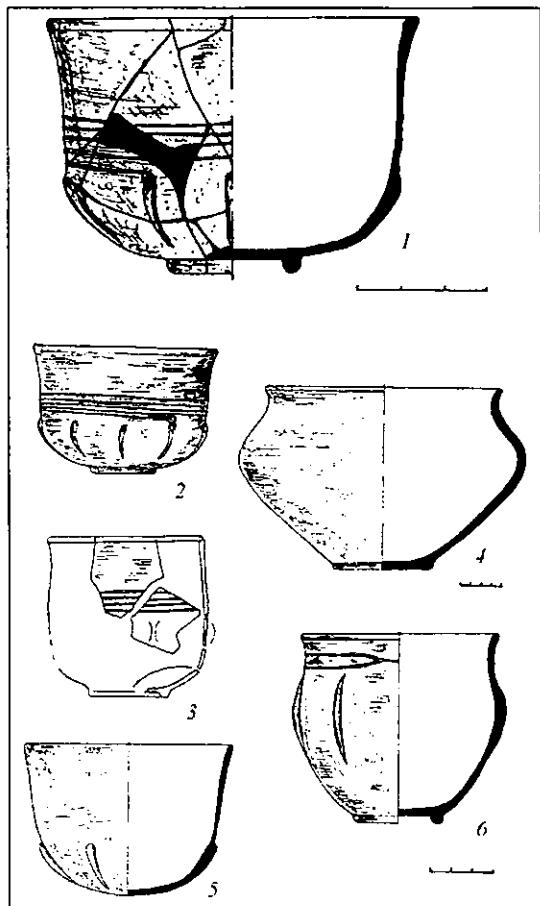
The article publishes the excavation results of an undercut grave N 194 from the Neizats necropolis located in the Central Crimea. The constructional features of the burial structure and the grave goods relate the assemblage to the Late Sarmatian archaeological culture. The burial in the grave is dated back to the 3rd century B.C. A uniquely shaped knife with a tamaga-like symbol scratched on its bone handle is of particular interest.

М.О. Стрельник

СКЛЯНИЙ КЕЛИХ З МОГИЛЬНИКА ЧЕРНЯХІВСЬКОГО ЧАСУ В с. ПРИВІЛЬНЕ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

Стаття репрезентує скляний келих (кінець III — початок IV ст.) із зібрання Національного музею історії України.

Серед старожитностей черняхівської археологічної культури (II—V ст. н. е.), які зберігаються в Національному музеї історії України, на особливу увагу заслуговують речі з розкопок на території Нижнього Подніпров'я і, зокрема, з поселення та могильника біля с. Привільне Запорізької обл. Поселення знаходилося на північній околиці села. На відстані 1 км від нього, на північному схилі балки Вільної (садиба селянина Петрова), розташувався безкурганний могильник, випадково відкритий господарем під час земляних робіт. У 1929 р. ці поселення та могильник досліджували співробітники Дніпробудівської археологічної експедиції. На поселенні було відкрито 2 житла, на могильнику — 28 поховань (з них 10 трупопокладень, інші — трупоспалення). Розкопки проводилися окремими шурфами 2 × 2 м, а одержані матеріали були передані до Київського та Дніпропетровського історичних музеїв¹.

Скляні келихи та горщик (кінець III — початок IV ст.): 1 — келих, поховання 10, с. Привільне Запорізької обл.; 2 — келих, с. Привільне Запорізької обл. (реконструкція); 3 — келих, с. Привільне Запорізької обл. (за публікацією Е.О. Симоновича); 4 — горщик, поховання 10, с. Привільне Запорізької обл.; 5 — келих, с. Бережанка Тернопільської обл.; 6 — келих, с. Черняхів Київської обл.

До Києва потрапили речі з поселення, яке розкопував В.А. Грінченко², та з могильника, який досліджував П.А. Козар³. З поховань могильника багатством інвентарю відрізнялося поховання 10, розташоване на глибині 1,6 м від сучасної поверхні. Небіжчика було поховано у витягнутому на спині положенні, головою на північ. Його супроводжував глиняний посуд, гребінець, намисто, дві фібули, чотири грибоподібні бурштинові лідвіски, грально-рахувальні жетони, а також невеликий за розміром скляний, тонкостінний синьо-фіолетовий келих півсферичної форми (рисунок, 1). Він складався з великої кількості фрагментів, частина яких лежала у великому горщiku (рисунок, 3), що стояв поряд з черепом.

Келих мав прямі, дещо заокруглені та відігнуті назовні вінця, денце на кільцевому піддоні. Техніка виготовлення — вільне видування. Поверхню оздоблено вгарячу, шляхом накладання п'яти тонких скляних ниток синьо-фіолетового кольору та формування восьми так званих приденцевих ребер. Висота келиха 5,8 см, діаметр вінця — 8,6, денця — 3 см. У складі колекції із с. Привільне келих було передано до Національного музею історії України. Інші речі з поховання 10 описаніся в Дніпропетровську.

У свій час матеріали розкопок 1929 р., і серед них зазначений келих, не були опубліковані. Вийшло з друку лише коротке інформаційне повідомлення⁵. У 1955 р. Ю.В. Кухаренко узагальнив результати досліджень у с. Привільному, відзначивши, що в похованні 10 було знайдено скляну посудину, але вважав її втраченою⁶. В.В. Кропоткін також згадував, що в похованні 10 знаходилися фрагменти якоїсь посудини з денцем на кільцевому піддоні, виготовленої з тонкого синього скла й оздобленої горизонтальними валиками. Він припускав, що вона, можливо, зберігається в Дніпропетровську⁷. І тільки у 1977 р. Е.О. Симонович опублікував дуже приблизний і неточний малюнок кубка із с. Привільне (рисунок, 3). Він зазначив, що кубок виготовлений з напівпрозорого скла червонуватого кольору, і заражував його разом з кубком із с. Черняхів до групи посудин з вертикальними ребрами⁸. Малюнок, що не відповідає дійсності (ні розмір, ні форма посудини), потрапив і до інших публікацій⁹. Проте, незважаючи на велику кількість фрагментів (58 шт.), келих можна повністю реконструювати та реставрувати (рисунок, 2). Його слід віднести до посудин з «приденцевими» ребрами¹⁰.

Ю.В. Кухаренко датує могильник у с. Привільному кінцем II — кінцем IV ст., а поховання 10 — другою половиною III ст. н. е.¹¹. Саме до кінця III — початку IV ст. належать найбільш ранні скляні посудини, що походять з пам'яток черняхівської культури.

хівської культури. Такі посудини, як правило, мають кільцеву ніжку та оздоблені «приденцевими» або «вертикальними» ребрами¹².

Прямих аналогій серед келихів з пам'яток черняхівської культури та з античних міст Північного Причорномор'я до келиха із с. Привільне не виявлено¹³. Найближчим аналогом можна вважати скляний кубок із могильника черняхівського часу, розкопаного у 1972 р. біля с. Бережанка Лаповецького р-ну Тернопільської обл.¹⁴. Поховання 5, у якому його було знайдено, відзначалося багатством похованального інвентарю: 13 посудин, пряслице, прикраси із сердоліку, скла, бронзи, шматок ладану. Біля ступні правої ноги померлого стояла велика сиро-лошена з Т-подібними вінцями та денцем на кільцевому піддоні миска-ваза з трьома ручками. У вазі лежали скляний та глиняний ліпний кубки. Скляний келих півсферичної форми було виготовлено технікою вільного видування. Вінця його дещо заокруглені та відігнуті назовні. Поверхню орнаментовано вгарячу шістьма «приденцевими ребрами». Висота кубка 7 см, діаметр вінця — 8,8 см. На відміну від кубка із с. Привільне, кубок з Бережанки має опукле дно і виготовлений із прозорого скла зеленого кольору (рисунок, 5).

Кінцем III — початком IV ст. датується і кубок із с. Черняхів Київської обл., що походив з поховання 88 (трупоспалення) і лежав усередині великої триручної миски-вази з Т-подібними вінцями¹⁵. Цей келих також було виготовлено шляхом вільного видування й оздоблено вгарячу. Скло майже прозоре, зеленкуватого кольору. Форма півсферична, денце — на кільцевому піддоні, на корпусі — шість вертикальних ребер, шийку оздоблено такого самого кольору подвійною горизонтальною накладною ниткою. Висота — 9 см, діаметр вінця — 9,2 см (рисунок, 6).

Більшість скляних виробів, знайдених в ареалі поширення черняхівської культури, виготовлені з прозорого безбарвного або зеленкуватого скла, і майже всі вони імпортні. Скляний посуд переважно надходив з Константинополя та Близького Сходу і поширювався більш-менш рівномірно. Єдину місцеву майстерню з виготовлення скла (III—IV ст.), де працювали майстри провінційно-римської школи, було розкопано у с. Комарово Чернівецької обл. Проте тут виготовлялася незначна кількість продукції, яка не могла задовільнити потреб внутрішнього ринку¹⁶.

Виробництво скла та виготовлення виробів з нього — складний технологічний процес. Він потребує будівництва спеціальних печей, особливих інструментів, спеціальної сировини. Варіння скла було двоступеневим процесом. На першому етапі готовили шихту — суміш різних необхідних елементів. Варіння власне скла було другим етапом. Найдавніше скло варили з подвійної шихти. Як сировину використовували соду та пісок з фіксованих родовищ. Поширенню скловаріння сприяло використання потрійної шихти із золи, піску та вапняку. У різних майстернях застосовували місцевий пісок і вапняк, тому в кожній з них скло виготовляли по-різному¹⁷. По-різному прикрашали й поверхню посудин. Їх оздоблювали вгарячу або вхолодну. Декоруючи посудину вгарячу, накладали тонкі скляні нитки на ще гарячу поверхню виробу та формували так звані ребра, які утворювалися при захваті спеціальними інструментами ще не застиглої поверхні. Саме так оздоблено кубок із с. Привільне. Його відрізняє від інших красивий синьо-фіолетовий колір. Для виготовлення такого скла давні майстри як барвник застосовували оксид мангану. Отже, наш келих походив з майстерні, де добре володіли технікою виготовлення кольорового скла, майстрам були відомі вільне видування посуду, видування його у форми, декорування посуду вгарячу. Готові вироби були вибагливими, витонченими та довершеними. Найімовірніше, келих із с. Привільного був імпортований з країн Східного Середземномор'я, можливо із Сирії. Потріба в імпортному посуді зростала у черняхівському суспільстві зі збільшенням ролі військової аристократії. Такий посуд коштував дорого. Більш-менш доступними були лише скляні келихи. Масовий же попит задоволявся за рахунок місцевих гончарних виробів, які часто імітували скляні кубки. Келихи нерідко знаходять усередині триручних мисок-ваз і великих горщиків, в яких до столу подавали вино¹⁸. Скляні посудини були також транзитним товаром. З території поширення черняхівської культури їх привозили до Південної Прибалтики, звідки морськими шляхами відправляли до берегів Данії,

Швеції та Норвегії. Натомість черняхівські торгівці привозили бурштин і кольоровий метал.

Отже, знахідки скляних посудин на черняхівських пам'ятках не випадкові. Посуд для напоїв відігравав важливу роль у похованальному обряді та був обов'язковим атрибутом багатьох поховань.

¹ Симонович Э.А., Кравченко Н.М. Погребальные обряды племен черняховской культуры // САИ. — М., 1983. — Вып. Д1-22. — С. 69.

² НМІУ. Колекційний список в-1055 (63 одиниці зберігання).

³ НМІУ. Колекційний список в-4524 (384 одиниці зберігання).

⁴ НМІУ. Інв № в-4524/226-246.

⁵ Археологічні досліди на території Дніпрельстану. Хроніка археології та мистецтва // ВУАК. — К., 1930. — Ч. 1. — С. 17—18.

⁶ Кухаренко Ю.В. Поселение и могильник полей погребений в с. Привольном // СА. — 1955. — 22. — С. 138.

⁷ Кропоткин В.В. Римские импортные изделия в Восточной Европе // САИ. — 1970. — Вып. Д 1-27. — С. 104.

⁸ Симонович Э.А. Стеклянная посуда из поднепровско-причерноморских памятников черняховской культуры // СА. — 1977. — № 1.

⁹ Славяне и их соседи в конце первого тысячелетия до. н. э. — первой половины I тысячелетия // Археология СССР. — М., 1993. — С. 302.

¹⁰ Магомедов Б.В. Черняхівська культура. Проблема етносу: Автореф. дис. ... д-ра істор. наук. — К., 1999. — С. 10.

¹¹ Кухаренко Ю.В. Поселение и могильник полей погребений в с. Привольном // СА. — 1955. — 22. — С. 146.

¹² Магомедов Б.В. Указ. соч. — С. 11.

¹³ Кунина Н.З. Античное стекло в собрании Эрмитажа. — СПб., 1997; Сорокина Н.П. Античное стекло в собрании Одесского археологического музея // Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. — К., 1978. — С. 267—274; Сорокина Н.П. Стекло из раскопок Пантикеапе 1945—1949 гг. // МИА. — 1962. — № 103. — С. 52.

¹⁴ Волянник В.К. Могильник черняхівської культури у верхів'ях р. Горинь // Археологія. — 1974. — № 13. — С. 73.

¹⁵ Петров В.П. Черняхівський могильник // МИА. — М.; Л., 1946. — № 116. — С. 103.

¹⁶ Щапова Ю.Л. Мастерская по производству стекла в Комарово // СА. — 1978. — № 3.

¹⁷ Щапова Ю.Л. О химическом составе древнего стекла // СА. — 1977. — № 3.

¹⁸ Магомедов Б.В. Черняховская культура. Проблема этноса. — Люблін, 2001.

Одержано 05.10.2003

M.A. Стрельник

СТЕКЛЯННЫЙ КУБОК ИЗ МОГИЛЬНИКА ЧЕРНЯХОВСКОГО ВРЕМЕНИ В с. ПРИВОЛЬНОЕ ЗАПОРОЖСКОЙ ОБЛАСТИ

Статья представляет уникальный стеклянный кубок (конец III — начало IV в.) из собрания Национального музея истории Украины (раскопки 1929 г. в с. Привольное Запорожской обл. под руководством П.А. Козара). Уточняется классификация,дается точный рисунок предмета, анализируются его возможное происхождение и роль в погребальном обряде.

M.A. Strelnik

GLASS BOWL OF THE CHERNYAHOVSKAYA CULTURE PERIOD FROM THE BURIAL IN THE v. PRIVILNE OF ZAPORIZZYA OBLAST¹

The article presents a unique glass bowl (late III — early IV centuries) from the collection of the National Museum of the History of Ukraine (excavated in 1929 under the direction of Kozar P.A. near the village of Privil`noe of the Zaporizzya Oblast'). The classification is specified, a precise drawing of the find is presented, possible origin and function within the burial rite are analyzed.

Охорона пам'яток археології

ВСТУПНЕ СЛОВО

Закон України «Про охорону археологічної спадщини», прийнятий Верховною Радою України 18 березня 2004 р. (№ 1626-IV), є важливим юридичним актом у сфері охорони і збереження культурного надбання українського народу. Він законодавчо унормовує систему охорони, збереження і дослідження археологічних пам'яток, чітко регламентує права та обов'язки у цій сфері Кабінету Міністрів України. Спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини, органів охорони культурної спадщини Ради Міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських, а також районних державних адміністрацій і органів місцевого самоврядування.

Окремо в Законі визначені функції та повноваження Інституту археології Національної академії наук України у сфері наукового дослідження археологічної спадщини, права та обов'язки дослідників пам'яток археології, у тому числі й авторські права інтелектуальної власності на одержану в результаті археологічних досліджень наукову інформацію. Усі археологічні пам'ятки (нерухомі та рухомі) оголошенні державною власністю, які підлягають обліку і зберіганню відповідно до методики, затвердженої Спеціально уповноваженим органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

Ліцензійно-дозвільна система на право археологічних досліджень поділена між двома установами: Інститут археології НАН України видас Відкриті листи, які визначають наукову кваліфікацію дослідника, а Спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини видас Дозволи на здійснення пошуково-дослідницьких робіт.

Спеціальною статтею передбачена участь громадськості в охороні археологічної спадщини, серед якої окрім місце посідають Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, а також Український фонд культури.

Особливо важливим розділом Закону є «Прикінцеві положення», у яких Кабінет Міністрів України зобов'язується внести зміни до Земельного та Кримінального кодексів України. В останній внесено чотири норми прямої дії, які передбачають покарання за знищення, руйнування або пошкодження археологічних пам'яток — від штрафу до ста неоподаткованих мінімумів доходів громадян до позбавлення волі строком від трьох до восьми років.

У проекті Закону був також спеціальний розділ, котрий юридичне унормував діяльність колекціонерів пам'яток археологічної спадщини, але зберегти його в самому Законі не вдалося. Це шкода, адже не легітимізувавши колекційну діяльність, не зробивши її прозорою і ліцензійною, нам важко буде покінчити з так званою чорною археологією, яка значною мірою, якщо не виключно, стимулюється колекціонерами в Україні й поза нею. Немає жодного сумніву в тому, що нам доведеться законодавчо унормувати колекційну діяльність в Україні.

Закон проходив через Верховну Раду України складно, долаючи спротив багатьох, у тому числі, на жаль, і установ, покликаних охороняти нашу історико-культурну спадщину. Неодноразово доводилося чути, що такий спеці-

© Н.П. ТОЛОЧКО

альний закон Україні не потрібний, оскільки діє Закон «Про охорону культурної спадщини». Аргумент непереконливий, особливо якщо взяти до уваги, що в останньому практично немає нічого з того, що містить Закон «Про охорону археологічної спадщини», а створення спеціалізованого законодавства у цій сфері є одною з вимог «Міжнародної хартії з охорони і використання археологічної спадщини», схваленої в Лозані у 1990 р. Її третя стаття гласить: «Охорона археологічної спадщини — це моральний обов'язок кожної людини. Разом з тим це є колективна та громадська відповідальність. Ця відповідальність повинна оформлятись відповідним законодавством».

Серед аргументів проти прийняття цього Закону були й твердження про те, що він монополізує за Інститутом археології НАН України ліцензійну і науково-методичну сферу в дослідженні археологічних пам'яток. Вносилися навіть пропозиції створити для цього якусь міжвідомчу комісію. З усією відповідальністю слід заявiti, що прийняття такої пропозиції зруйнувало б чітку систему наукового вивчення пам'яток археології, що діє в Україні від 1918 р. Адже йдеється не просто про ліцензування кваліфікації археологів, а й про розробку методики розкопок та складання звітів, здійснення інспектійного нагляду за проведеним дослідженням, рецензування наукових звітів, фондування їх в єдиному архівному сховищі. Навряд чи варто спеціально доводити, що ця надзвичайно велика й копітка робота не під силу будь-якій міжвідомчій комісії.

Прийняття Закону «Про охорону археологічної спадщини» схвально сприйняте не лише професіоналами, а й широкою культуроохоронною громадськістю. Він створює усі необхідні правові засади для докорінного поліпшення справи охорони, збереження і вивчення археологічної спадщини України. Звичайно, за умови неухильного його виконання.

Директор Інституту археології НАН України
академік НАН України

П.П. ТОЛОЧКО

ЗАКОН УКРАЇНИ «ПРО ОХОРОНУ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ» *

Цей Закон регулює відносини, пов'язані з охороною археологічної спадщини України — невід'ємної частини культурної спадщини людства, вразливого і невідновлюваного джерела знань про історичне минуле, а також визначає права та обов'язки дослідників археологічної спадщини.

РОЗДІЛ I. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Визначення термінів

У цьому Законі наведені нижче терміни вживаються в такому значенні:

археологічна спадщина України (далі — археологічна спадщина) — сукупність пам'яток археології, що перебувають під охороною держави, та пов'язані з ними території, а також рухомі культурні цінності (археологічні предмети), що походять з об'єктів археологічної спадщини;

* На відміну від попередніх видань Інституту (Археологія. Спеціальний випуск. — К., 2004; Археологічні відкриття в Україні за 2002–2003 рр. — К., 2004.), де був надрукований Закон України «Про охорону археологічної спадщини», прийнятий Верховною Радою України, в журналі друкується остаточний варіант, підписаний президентом України (за текстом, надрукованим в газеті «Урядовий кур'єр... 29 квітня 2004 р. — № 81»).

об'єкт археологічної спадщини (археологічний об'єкт) — місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їхні частини, пов'язані з ними території чи водні об'єкти, створені людиною, незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінності з археологічного, антропологічного та етнографічного поглядів і повністю або частково зберегли свою автентичність;

пам'ятка археології (археологічна пам'ятка) — об'єкт археологічної спадщини національного або місцевого значення, який занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України;

археологічні дослідження — науково-пошукова та науково-практична діяльність, спрямована на одержання нових знань про об'єкти археологічної спадщини, закономірності розвитку давніх суспільств і людини;

охорона археологічної спадщини — комплекс здійснюваних відповідно до законодавства України заходів держави, її органів, підприємств, закладів, установ і організацій, а також громадян, спрямованих на облік (виявлення, наукове вивчення, класифікацію, картографування, державну реєстрацію), захист, збереження, належне утримання, відповідне використання, консервацію, реставрацію, реабілітацію та музесфікацію об'єктів археологічної спадщини, а також поширення знань про археологічну спадщину;

археолог — вчений (громадянин України, іноземець або особа без громадянства), який має відповідні фахову освіту і кваліфікацію, професійно провадить археологічні дослідження і супроводжує їх науковою звітністю та публікацією наукових результатів;

археологічні розкопки — вид наукового дослідження археологічної спадщини, який являє собою вивчення археологічних залишків на території об'єкта археологічної спадщини і включає, зокрема, земляні роботи, які руйнують досліджуваний об'єкт частково або повністю;

археологічні розвідки — вид наукового дослідження археологічної спадщини, який не пов'язаний із руйнуванням культурного шару (крім обмеженого шурфування для визначення товщини культурного шару) об'єкта археологічної спадщини і спрямований на виявлення, локалізацію (картографування), інтерпретацію об'єктів археологічної спадщини, уточнення даних про вже відомі об'єкти археологічної спадщини;

наукова експертиза археологічної спадщини — діяльність, метою якої є наукове дослідження археологічної спадщини і підготовка науково обґрунтованих висновків для прийняття рішень щодо використання археологічних об'єктів, а також аналіз програм, проектів містобудівних, архітектурних і ландшафтних перетворень, за якими передбачається проведення земляних робіт та реалізація яких може позначитися на об'єктах археологічної спадщини;

наукове дослідження археологічної спадщини — вид наукової діяльності, об'єктом якої є археологічна спадщина, рухомі культурні цінності, що походять з об'єктів археологічної спадщини, а також документована інформація (публікації, наукові звіти тощо) археологічного характеру;

відкритий лист — єдиний кваліфікаційний документ, який засвідчує фаховий рівень дослідника і дає право на проведення наукового дослідження археологічної спадщини;

дозвіл — документ встановленого зразка, виданий центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини, який дає право на проведення земляних робіт на об'єкти археологічної спадщини. Дозвіл видається досліднику, який отримав кваліфікаційний документ (відкритий лист).

С т а т т я 2. Законодавство України про охорону археологічної спадщини

Законодавство України про охорону археологічної спадщини складається з Конституції України, Земельного кодексу України, Закону України «Про охорону культурної спадщини», міжнародних договорів України з питань охорони археологічної спадщини, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, цього Закону та інших нормативно-правових актів України.

Стаття 3. Основні завдання законодавства України про охорону археологічної спадщини

Основними завданнями законодавства України про охорону археологічної спадщини є:

- регулювання суспільних відносин у сфері охорони, дослідження та збереження археологічної спадщини;
- забезпечення права громадян на пізнання археологічної спадщини України;
- забезпечення археологам — громадянам України права на проведення археологічних досліджень;
- визначення повноважень органів управління у сфері охорони археологічної спадщини;
- сприяння державній політиці у сфері охорони, дослідження та збереження археологічної спадщини;
- визначення видів об'єктів археологічної спадщини (археологічних об'єктів культурної спадщини);
- регулювання відносин власності щодо об'єктів археологічної спадщини, визначення прав та обов'язків власників і користувачів пам'яток археології;
- створення необхідних умов для забезпечення охорони об'єктів археологічної спадщини;
- створення нормативно-правової бази з охорони, збереження, дослідження археологічної спадщини;
- визначення критеріїв щодо видачі відкритих листів та дозволів на проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних робіт на території археологічної пам'ятки, охоронюваній археологічній території, в зонах охорони, в історичних ареалах населених місць;
- правове регулювання фінансування охорони і дослідження археологічної спадщини.

РОЗДІЛ II. ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЮ СПАДЩИНОЮ

Стаття 4. Органи управління у сфері охорони археологічної спадщини

Державне управління у сфері охорони археологічної спадщини покладається на Кабінет Міністрів України, спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини та інші уповноважені органи охорони культурної спадщини.

Спеціально уповноваженим органом охорони культурної спадщини є центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

До інших уповноважених органів охорони культурної спадщини належать:

орган охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим;

органі охорони культурної спадщини обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій;

органі охорони культурної спадщини місцевого самоврядування.

Стаття 5. Повноваження Кабінету Міністрів України у сфері охорони археологічної спадщини

До повноважень Кабінету Міністрів України у сфері охорони археологічної спадщини належить:

забезпечення здійснення державної політики у сфері охорони археологічної спадщини;

здійснення державного контролю у сфері охорони археологічної спадщини;

внесення об'єктів археологічної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України;

визначення археологічних установ та музеїв, яким надається право утримання археологічних пам'яток, а також їх купівлі;

затвердження методик і нормативів оцінки археологічних пам'яток.

Кабінет Міністрів України здійснює також інші повноваження, передбачені законодавством України у сфері охорони культурної спадщини.

Стаття 6. Повноваження спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини

Спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини несе відповідальність за схоронність і використання археологічних пам'яток і предметів на території України.

До повноважень спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини належить:

роздробка нормативно-правових актів, що регулюють питання обліку, реставрації та використання об'єктів археологічної спадщини;

ведення державного обліку археологічної спадщини;

роздробка і встановлення охоронних зон археологічних пам'яток;

нагляд за веденням будівельних робіт в охоронних зонах археологічних пам'яток;

погодження відведення земельних ділянок і проектів землекористування, дорожніх, меліоративних і сільськогосподарських робіт;

надання дозволів на право ведення будь-яких робіт, пов'язаних з діяльністю щодо охорони і вивчення археологічної спадщини;

призупинення або заборона будь-якої діяльності юридичних або фізичних осіб, що загрожує схоронності археологічних пам'яток;

направлення подань щодо застосування санкцій за діяльність, яка загрожує схоронності археологічної спадщини, призупинення фінансової діяльності юридичних і фізичних осіб, які порушують законодавство про археологічну спадщину;

роздробка методичної бази і документації з питань охорони і використання археологічної спадщини;

організація і проведення експертиз з охорони і використання археологічної спадщини;

організація діяльності з продажу, скупки, ввозу і вивозу археологічних предметів на територію та з території України та контроль за цією діяльністю.

Стаття 7. Повноваження інших уповноважених органів охорони культурної спадщини

До повноважень органу охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органів охорони культурної спадщини обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій, органів охорони культурної спадщини місцевого самоврядування належить:

здійснення контролю за виконанням цього Закону, інших нормативно-правових актів щодо охорони археологічної спадщини;

забезпечення в межах відповідної території (Автономної Республіки Крим, області, міста, району) належного захисту та утримання об'єктів археологічної спадщини;

погодження на стадії проектування відведення земельних ділянок під місто-будівні, шляхові, меліоративні та землевпорядні роботи після їх археологічного дослідження;

здійснення постійної інспекції за станом схоронності археологічних пам'яток;

реєстрація дозволів та відкритих листів на право проведення досліджень на археологічних пам'ятках.

Стаття 8. Державний облік археологічної спадщини

Археологічні пам'ятки і предмети підлягають державному обліку незалежно від підпорядкування і форми власності.

Державний облік археологічної спадщини здійснюється спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

Державний облік археологічної спадщини включає її виявлення, фіксацію, визначення наукової та культурної цінності, картографування і паспортизацію, складання списку і зводу археологічних пам'яток, облік та інвентаризацію археологічних колекцій незалежно від відомої належності і форми власності.

Порядок проведення Державного обліку археологічної спадщини визначає Кабінет Міністрів України.

РОЗДІЛ III. НАУКОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Стаття 9. Види та принципи наукових досліджень археологічної спадщини

Наукові дослідження археологічної спадщини включають:

вивчення історико-архівних даних щодо об'єктів археологічної спадщини;

польові дослідження, що передбачають проведення земляних робіт (розкопки та розвідки), дослідження, що не передбачають проведення земляних робіт (розвідки без здійснення земляних робіт, геомагнітна зйомка, аерофотозйомка тощо); всі види післяпольових досліджень.

Принципами наукового дослідження археологічної пам'ятки є:

застосування, де це можливо, неруйнівних методів дослідження;

завдання якнайменшої шкоди об'єктам археологічної спадщини та запобігання тому, щоб об'єкти археологічної спадщини залишилися розкритими після завершення польових досліджень без забезпечення їхнього належного збереження, консервації та раціонального використання;

проведення наукової фіксації усіх етапів дослідження і всіх виявленіх знахідок та інших матеріальних залишків;

публікація результатів наукового дослідження археологічної пам'ятки.

Стаття 10. Право на проведення наукових досліджень археологічної спадщини

Право на проведення наукових досліджень археологічної спадщини надається виключно археологам, які мають практичний досвід проведення археологічних робіт (розкопок, розвідок), виконують вимоги законодавства України про охорону культурної спадщини.

Проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних робіт на території пам'ятки, охоронюваній археологічної території, у зонах охорони, в історичних ареалах населених місць, а також дослідження решток життєдіяльності людини, що містяться під земною поверхнею, під водою, здійснюється за дозволом, виданим центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

Дозволи на проведення археологічних розвідок, розкопок надаються за умови дотримання археологом вимог охорони археологічної спадщини та наявності у нього відкритого листа — кваліфікаційного документа, виданого Інститутом археології Національної академії наук України.

Використання будь-якою особою металодетекторів та інших пристрій для пошуку об'єктів археологічної спадщини або рухомих предметів, пов'язаних з культурним шаром, без наявності відкритого листа і дозволу на проведення археологічних досліджень є незаконним.

Стаття 11. Науковий звіт дослідника археологічної спадщини

Археолог, який здійснює археологічні дослідження на території України, зобов'язаний до початку наступного польового сезону подати до наукового архіву Інституту археології Національної академії наук України науковий звіт про здійснені археологічні дослідження, який є однією з умов одержання таким археологом відкритого листа на наступний строк проведення археологічних дослі-

джені. Звіт про проведені археологічні дослідження є обов'язковою науковою документацією і підлягає довічному зберіганню. Вимоги до складання науково-го звіту затверджуються Вченом радою Інституту археології Національної академії наук України.

Наукові звіти про археологічні дослідження, проведені на території України, зберігаються в науковому архіві Інституту археології Національної академії наук України. Підприємства, установи, організації, що володіють науковими археологічними архівами або будь-якою звітною документацією про археологічні дослідження на території України, зобов'язані надавати їх оригінали або повні копії на запит Інституту археології Національної академії наук України.

Стаття 12. Функції та повноваження Інституту археології Національної академії наук України у сфері наукового дослідження археологічної спадщини

Інститут археології Національної академії наук України як державна археологічна наукова установа відповідно до законодавства України:

є єдиною науковою установою, яка видає кваліфікаційні документи (відкриті листи) на право проведення археологічних досліджень в межах усієї території України;

організує і здійснює наукові та науково-рятівні дослідження археологічних об'єктів;

координує археологічні дослідження в наукових установах та організаціях незалежно від їх підпорядкування та форм власності на території України;

розробляє, затверджує та впроваджує наукові методики дослідження археологічної спадщини;

на замовлення спеціально уповноваженого органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини здійснює наукову археологічну експертизу та погодження програм і проектів містобудівних, архітектурних та ландшафтних перетворень, будівельних, меліоративних, шляхових, земляних робіт на пам'ятках археології, у зонах охорони археологічних пам'яток, на охоронюваних археологічних територіях, в історичних ареалах місць, занесених до Списку історичних населених місць України;

готує кваліфіковані кадри у сфері дослідження, охорони і використання археологічної спадщини;

збирає повний науковий архів звітів про археологічні дослідження в Україні;

забезпечує збереження та облік рухомих предметів, що походять з об'єктів археологічної спадщини України (далі — знахідки) і відповідно до законодавства передані до його фондів;

проводить наукові експертизи досліджень археологічної спадщини та наукових звітів.

Стаття 13. Участь громадськості в охороні археологічної спадщини

Громадські організації, громадян сприяють органам охорони культурної спадщини у проведенні практичних заходів з виявлення, вивчення, обліку та охорони об'єктів археологічної спадщини, популяризації серед населення знань про них та пам'ятко-охоронного законодавства, здійснюють громадський контроль за станом збереження, використанням, консервацією та музеєфікацією пам'яток археології.

Органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування сприяють діяльності Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Українського фонду культури, інших громадських організацій, а також громадян з охорони археологічної спадщини.

Стаття 14. Правовий статус археологічної експедиції

Археологічна експедиція за своїм правовим статусом може бути як окремим підрозділом юридичної особи (наукової установи, навчального закладу, музеї-ної установи тощо), так і юридичною особою державної або комунальної фор-

ми власності, статутна діяльність якої передбачає проведення наукового дослідження археологічної спадщини.

Керівництво діяльністю археологічної експедиції у сфері дослідження археологічної спадщини здійснює археолог, який одержав відкритий лист та дозвіл на проведення земляних робіт на об'єкті археологічної спадщини.

Археологічна експедиція може бути утворена Інститутом археології Національної Академії наук України, науковими установами Національної Академії наук України, в яких є археологічні відділи, вищими навчальними закладами III або IV рівня акредитації державної форми власності в межах програм підготовки студентів, музеями, заповідниками, музеями-заповідниками державної та комунальної форм власності, штатний розпис яких містить посади археологів.

Археологічні експедиції, загони і групи очолюються дослідником, який отримав відкритий лист, і перебувають під охороною держави. Центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації і громадяні надають допомогу і сприяють проведенню археологічних досліджень.

РОЗДІЛ IV. ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ ДОСЛІДНИКІВ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Стаття 15. Права та обов'язки дослідника археологічної спадщини

Дослідник археологічної спадщини (археолог) є вченим і має відповідні права, встановлені цим Законом, законами України «Про охорону культурної спадщини» і «Про наукову і науково-технічну діяльність».

Дослідник археологічної спадщини:

має привілейоване право на поновлення наукових досліджень об'єкта археологічної спадщини, який він досліджував раніше, крім випадків призначення на цьому об'єкті археологічної спадщини охоронних досліджень відповідно до Закону України «Про охорону культурної спадщини»;

має пріоритетне право доступу до предметів археології, виявлених ним під час археологічних досліджень і переданих до державних установ і закладів;

зобов'язаний здійснювати археологічні дослідження відповідно до цього Закону, дотримуватися вимог інших актів законодавства України, в тому числі інструкцій (методик, правил), затверджених спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини;

зобов'язаний забезпечувати скоронність виявлених об'єктів культурної спадщини та передачу рухомих предметів після їх вивчення визначеній у відкритому листі та у дозволі установі, здійснювати консервацію об'єктів культурної спадщини, упорядкування території після завершення робіт, а в разі потреби — на договірних засадах взяти участь у приведенні зазначених об'єктів до експозиційного стану та підготовці матеріалів для державної реєстрації цих об'єктів як пам'ятки;

зобов'язаний супроводжувати свої дослідження обов'язковою документацією (описовою, креслярською, фото-, кіно-, відеофіксацією) та дотримуватися принципів наукового дослідження археологічної спадщини, визначених цим Законом.

Стаття 16. Реалізація прав на наукове дослідження і одержання наукового результату

Одержання в результаті археологічних досліджень наукова інформація є об'єктом права інтелектуальної власності відповідно до законодавства України.

Підставами виникнення права інтелектуальної власності на одержану в результаті археологічних досліджень наукову інформацію є: одержання такої інформації в результаті польових або інших археологічних досліджень; створення

інформації своїми силами і за свій рахунок; виконання будь-якого договору, що містить умови переходу права власності на інформацію до іншої особи.

Право інтелектуальної власності на одержану в результаті археологічних досліджень наукову інформацію регулюється цим Законом, законами України «Про науково-технічну інформацію», «Про авторське право і суміжні права» та іншими актами законодавства України. Право власності на наукову інформацію, одержану або створену кількома громадянами або юридичними особами визначається договором, укладеним між співвласниками цієї інформації.

Спори про право інтелектуальної власності на одержану в результаті археологічних досліджень інформацію вирішуються відповідно до законів України.

Стаття 17. Право на публікацію результатів наукових досліджень археологічної спадщини

Археолог, який здійснив археологічні дослідження, має виключне право на публікацію одержаної в результаті польових і післяпольових досліджень наукової інформації в порядку, встановленому частиною першою статті 15 та статтею 28 Закону України «Про авторське право і суміжні права».

Стаття 18. Знахідки, одержані в результаті археологічних досліджень

Знахідки, одержані в результаті археологічних досліджень (нерухомі та рухомі предмети, які були пов'язані з об'єктом археологічної спадщини і виявлені та задокументовані під час археологічних досліджень), є державною власністю. Вони підлягають обліку та класифікації відповідно до методики, затвердженій спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини. Правовий режим скарбу визначається законодавством України.

З моменту виявлення і до передачі на зберігання згідно із законодавством України знахідки охороняються державою нарівні з об'єктами музеїного фонду України.

Знахідки підлягають передачі на зберігання до фондів Інституту археології Національної академії наук України, до фондів музеїв та/або навчальних закладів, наукових установ, закладів культури державної або комунальної форми власності, де забезпечені належні умови їх зберігання, вивчення, експонування тощо. Установи та організації, до яких передаються знахідки, вказуються попередньо у відкритому листі і відповідному дозволі, при цьому має бути визначений пріоритет утворення центральних, регіональних або місцевих (в археологічних заповідниках) цілісних колекцій.

У тому випадку, коли досліджені елементи археологічної спадщини залишаються на місці (*in situ*), археолог разом з відповідним органом охорони культурної спадщини вживають заходів щодо їх консервації або музеєфікації. Фінансування таких заходів провадиться відповідно до Закону України «Про охорону культурної спадщини».

Стаття 19. Обов'язки юридичних і фізичних осіб, у користуванні або власності яких перебувають археологічні об'єкти

Юридичні і фізичні особи, у користуванні або власності яких перебувають археологічні об'єкти або предмети, зобов'язані:

дотримуватися всіх правил охорони і використання археологічних об'єктів або предметів;

виконувати всі необхідні роботи виробничого характеру згідно з дозволом;

негайно інформувати про нововиявлені об'єкти або предмети в межах території, яку вони використовують для своєї діяльності;

сприяти і не перешкоджати будь-яким роботам з виявлення, обліку та вивчення археологічних об'єктів або предметів.

Р О З Д І Л V. ФІНАНСУВАННЯ ОХОРОНИ, ЗАХИСТУ, ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Стаття 20. Джерела фінансування охорони, захисту, дослідження археологічної спадщини

Фінансування охорони археологічної спадщини здійснюється за рахунок загального і спеціального фондів Державного бюджету України.

Джерелами фінансування заходів у сфері охорони, захисту, дослідження археологічної спадщини можуть бути кошти власників археологічних об'єктів чи уповноважених ними органів або осіб, які набули права володіння, користування чи управління пам'ятками, кошти замовників робіт, благодійні внески та пожертвування, у тому числі валютні, на охорону археологічної спадщини та інші джерела, не заборонені законодавством України.

Р О З Д І Л VI. МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ

Стаття 21. Принципи та види міжнародного співробітництва України у сфері охорони археологічної спадщини

Археологічна спадщина України є невід'ємною складовою археологічної спадщини Європи і людства в цілому. Україна заохочує міжнародні обміни інформацією про археологічні дослідження, сприяє міжнародним контактам археологів.

Держава дбає про налагодження і розвиток співробітництва з іноземними державами та міжнародними організаціями для запобігання незаконним археологічним розкопкам, незаконним ввезенню, вивезенню і передачі права власності на рухомі предмети, що походять з об'єктів археологічної спадщини.

Держава створює необхідні правові та економічні умови для здійснення у сфері охорони археологічної спадщини вільних та рівноправних відносин з іноземними науковими установами та організаціями, іноземними та міжнародними науковими товариствами і об'єднаннями, якщо ці відносини не суперечать законодавству України.

Міжнародне договірно-правове, інформаційне, наукове співробітництво у сфері охорони археологічної спадщини здійснюється у формах, що не суперечать законодавству України.

Якщо міжнародним договором України, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені цим Законом, застосовуються правила міжнародного договору України.

Р О З Д І Л VII. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПРО ОХОРОНУ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Стаття 22. Відповідальність за порушення законодавства України про охорону археологічної спадщини

Юридичні і фізичні особи, дії або бездіяльність яких завдали шкоди археологічній спадщині, несуть відповідальність відповідно до законодавства України.

Р О З Д І Л VIII. ПРИКІНЦЕВІ ПОЛОЖЕННЯ

1. Цей Закон набирає чинності з дня його опублікування.
2. Кабінету Міністрів України протягом шести місяців з дня набрання чинності цим Законом:

подати до Верховної Ради України пропозиції щодо приведення законів України у відповідність із Законом України «Про охорону археологічної спадщини»;

розробити і привести свої нормативно-правові акти у відповідність із цим Законом;

відповідно до компетенції забезпечити прийняття нормативно-правових актів, передбачених цим Законом;

забезпечити перегляд і скасування міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади України їхніх нормативно-правових актів, що суперечать цьому Закону.

3. Внести зміни до таких законодавчих актів України:

1) частину дев'яту статті 118 Земельного кодексу України (Відомості Верховної Ради України, 2001 р., № 3-4, ст. 27) викласти у такій редакції:

«9. Проект відведення земельної ділянки погоджується з органом по земельних ресурсах, природоохоронним і санітарно-епідеміологічним органами, органами архітектури і охорони культурної спадщини та подається на розгляд відповідних місцевої державної адміністрації або органу місцевого самоврядування»;

2) статтю 298 Кримінального кодексу України (Відомості Верховної Ради України, 2001 р., № 25-26, ст. 131) викласти у такій редакції:

«Стаття 298. Знищення, руйнування або пошкодження пам'яток — об'єктів культурної спадщини та самовільне проведення пошукових робіт на археологічній пам'ятці

1. Умисне незаконне знищення, руйнування або пошкодження пам'яток — об'єктів культурної спадщини —

караються штрафом до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк до трьох років.

2. Ті самі дії, вчиненні щодо пам'яток національного значення, —

караються позбавленням волі на строк до п'яти років.

3. Діяння, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені з метою пошуку рухомих предметів, що походять із об'єктів археологічної спадщини,

— караються позбавленням волі на строк від двох до п'яти років.

4. Діяння, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені службовою особою з використанням службового становища, —

караються позбавленням волі на строк від трьох до восьми років».

Президент України

Л. КУЧМА

м. Київ

18 березня 2004 року

№ 1626-IV

Рецензії

Josip V. Kobal'. *Bronzezeitliche Depotfunde aus Transkarpatien (Ukraine) // Prähistorische Bronze-funde Abteilung, XX, 4 Band.*
Stuttgart: Franz Steiner Verlag,
2000. — 120 S., 114 Taf.

Дослідження епохи бронзи на Закарпатті розпочалося близько 150 років тому. Перші крохи в цьому напрямі були зроблені ще на початку XIX ст. (скарб: Ольховиця, 1832; Канора, 1833). Справжнє археологічне вивчення краю почалося, однак, тільки після революції 1848—1849 рр. Його зачинателем був Тиводар Легоцький (1830—1915). Починаючи з 1869 р. Т. Легоцький систематично повідомляє про археологічні знахідки в загалі і доби бронзи зокрема. За своє життя він опублікував понад 100 статей¹. Наслідки своїх досліджень Т. Легоцький видав окрім книжкою «Дані до археології нашої батьківщини особливо стосовно Березького комітату»². Його приватна колекція була однією з найбільших у колишній Австро-Угорській монархії і нині зберігається в Закарпатському краснавчому музеї в Ужгороді та Мукачівському історичному музеї. Автор цих рядків у 1999 р. мав нагоду особисто познайомитися з найбільшими важливими знахідками цього зібрання. Публікації Т. Легоцького донині зберегли своє джерелознавче значення для археології взагалі й епохи бронзи зокрема.

У період, що передував Першій світовій війні, слід згадати ще дослідження Йожефа Міхалика (1860—1925), які на Закарпатті обмежувалися територією колишнього Угочанського комітату (нині переважно Виноградівський р-н)³. Він провів перші розкопки на городищі доби бронзи, розташованому поблизу с. Боянешти (Румунія)⁴, де пізніше, у 1970 р., проводив дослідження і автор цих рядків⁵. Знахідки доби бронзи, які стали відомими на Мараморошчині (частково територія сучасних Міжгірського, Хустського, Тячівського і Рахівського р-нів Закарпаття) у другій половині XIX ст., зібрав й опублікував Янош Міхалі. Бронзові скарби, відкриті на Закарпатті наприкінці XIX ст., описав у своїй відомій праці Йожеф Гампел⁶.

У міжвоєнний період, коли територія сучасного Закарпаття відійшла до Чехословаччини, археологічні дослідження, в тому числі

вивчення доби бронзи, продовжувалися. Перша важливіша праця цього періоду пов'язана з іменем Фердинанда Лессека, який узагальнив доісторичні знахідки Закарпаття⁷. Це, певидін, короткий огляд, аніж самостійне дослідження, тому ця праця мала мінімальний вплив на подальший розвиток археології в краї. Кілька років тому світ побачила нова узагальнювальна праця про доісторичні пам'ятки Закарпаття Ярослава Пастернака⁸, який згодом написав статтю про гальштатські пам'ятки краю⁹. Проте і ці праці не були визначальними для подальших досліджень. Набагато важливішими, переважно стосовно епохи бронзи, виявилися праці Йожефа Янковича¹⁰ і двох братів Затлукалів¹¹. Крім того, публікацію кількох скарбів здійснив І. Борковський¹². Значну увагу закарпатським знахідкам приділив у своїй великій узагальнювальній монографії Я. Айнер¹³.

Під час Другої світової війни побачили світ дві узагальнювальні праці П. Сови (Гмітрова)¹⁴. Протягом 1950—1960-х років проводили дослідження Ф.М. Потушняк, К.В. Бернякович, В.І. Бідзії та С.І. Пеняк. Ф. Потушняк опублікував статтю про білківський скарб, а потім написав книгу про пам'ятки доби бронзи й раннього заліза¹⁵. Праця К. Берняковича, опублікована на німецькій і словацькій мовах, закладає основу для подальших досліджень і протягом десятиліть була незамінною у вивчені проблематики скарбів згаданого регіону¹⁶. С. Пеняк опублікував переважно нові знахідки (Колодне, Негрово, Чинадієво, Крива), які були дуже важливими для подальших досліджень¹⁷. Ці скарби описані і в праці Й. Кобаля.

На початку 1960-х років розпочинає свою діяльність Е.А. Балагурі, дослідник доби бронзи Закарпаття, який нещодавно (вересень 2001 р.) відзначив своє 70-річчя. Він присвятив культурам бронзового й залізного віків (Сучу де Суз, Оттоманів, Гава), а також скарбам Закарпаття понад 80 досліджень, статей, розвідок. Вінцем його багаторічної діяльності стала нещодавно опублікована узагальнювальна праця, докторська дисерта-

ція¹⁸. Так у головних рисах виглядають передумови, які послужили основою монографічного опрацювання скарбів.

Молоде покоління археологів краю представляє Й. Кобаль, завідувач відділу археології Закарпатського краєзнавчого музею. Основна тема досліджень ученого — епоха бронзи, однак його діяльність поширюється на всю первісну епоху і навіть історію Закарпаття. Народженням рецензованої книги з боку автора не передували звичні в таких випадках попередні дослідження, публікації статей з теми, а потім вже видання узагальнюючої праці. Й. Кобаль від самого початку взявся за написання великої узагальнювальної монографії і протягом 1986—1990 рр. зібрав й опрацював багату колекцію скарбів доби бронзи із фондів Закарпатського краєзнавчого музею та інших вітчизняних і закордонних зібрань. У 1990 р. рукопис був готовий. Автор цих рядків мав нагоду ознайомитися з ним разом з таблицями у франкфуртській редакції PBF (Praehistorische Bronzesfunde — Доісторичні бронзові знахідки) в Німеччині. Між тим автор протягом минулих 10 років доповнив свою роботу: взяв до каталогу нововідкриті скарби, розширив її новою літературою й разом з тим опублікував низку досліджень про добу бронзи Закарпаття¹⁹.

Книга Й. Кобаля структурно поділяється на три, чітко розмежовані один від одної частини. Перша з них «Вступ» — розглядає методичні, термінологічні питання, географічне положення, геологічні й природні умови досліджуваної території, історіографію, хронологію, культурну атрибуцію, а також умови знаходження та характер скарбів (с. 1—26). У другій частині автор розглядає внутрішній зміст скарбів по групах виробів, таких як, наприклад, посудини, зброя, знаряддя праці, прикраси з подальшим поділом на окремі типи предметів (с. 27—72). Третя частина — це детальний каталог скарбів (с. 73—107). У кінці книги знаходимо звичні покажчики, список літератури, список музеїв і зібрань, покажчик географічних назв (с. 110—120). У книзі — 114 таблиць, з яких 103 містять рисунки предметів, а інші — карти поширення різних хронологічних серій і типів скарбів.

У вступі автор стисло, усного на одній сторінці, описує історію дослідження проблеми (с. 5—6), натомість дуже грунтовно аналізує умови знаходження скарбів. І хоч більша частина знахідок походить з гірської частини Закарпаття, окрім з околиць перевалів або вздовж шляхів, що ведуть до них, але на самих перевалах Східних Карпат не було знайдено ні скарбів, ні окремих поодиноких знахідок²⁰. Цікаво, що із 171 опублікованого скарбу лише для шістьох відомі близькі умови знаходження, точніше розташування в них предметів і в першу чергу мечів у певній позиції.

Важливим висновком автора є те, що закарпатські скарби за кількістю предметів не дуже великі й містять у середньому 10—50 зразків. Такі великі скарби, як, наприклад, Угора в Трансильванії, тут зовсім не відомі, незважаючи на те, що й на Закарпатті знайдено так звані скарби-майстерні з поламаними речами.

Слід погодитися з автором стосовно класифікації скарбів на дві великі групи: однорідні й змішані скарби, а також з поділом першої групи на скарби прикрас, зброй, посуду. Складнішим є поділ змішаних скарбів на шість типів, а також визначення критеріїв поділу. Наприклад, і для скарбів другого типу, як і шостого, характерний високий відсоток знарядь праці.

Знадто коротко розглялас Й. Кобаль стан збереження предметів у скарбах (с. 12). Слід було б у відсортковому відношенні визначити цілі й пошкоджені предмети, а також співвідношення пошкоджених речей у скарбах і в межах окремих типів. Далі треба було проаналізувати, які предмети пошкоджені, зламані випадково, а які навмисно, і з цього факту зробити висновок стосовно можливо-го ритуального характеру скарбів. Незважаючи на це, автор, на нашу думку, правильно проаналізував характер закарпатських скарбів, залишивши відкритим для майбутніх досліджень кінцеве вирішення питання, що с дійсно утилітарним, а що, ймовірно, має ритуальний характер.

Детально розглядає Й. Кобаль хронологію скарбів Закарпаття і пробує виробити для досліджуваної території окрему регіональну схему. І хоч хронологічну схему він прив'язує до північно-східноугорської (Можоліч) і трансильванської (Русу/Петреску — Димбовіца, Брунн), однак відкидає концепцію «горизонтів скарбів» і на першій план ставить поняття «групи» в широкому розумінні (Вулпе), яку називає «серією». Слід зауважити, що поняття «серії/серіації» розробив К. Голлман²¹, про якого Й. Кобаль не згадує. Припускаємо, що ця праця не була йому знайома. У Й. Кобаля кожна окрема «серія» носить назву окремого скарбу. З погляду регіонального дослідження це, очевидно, правильно. Разом з тим, уявивши до уваги факт, що бронзоварна індустрія Карпатського басейну носить в загальних рисах одноманітний характер, а також те, що вавилонський термінологічний хаос ускладнює іноземним дослідникам орієнтування, називати залежно від «національних» кордонів (угорських, румунських, словацьких, хорватських, українських) окремі за характером, однотипові групи чи «серії» скарбів або часові ступені різними іменами — не найкраще рішення. Правильніше було б увесь розвиток Карпатського басейну за добу бронзи, окрім спільноти, культури, численні, штучно створені так звані групи (наприклад, «група Чегилуць»), а також типові пам'ятки бронзоварного виробництва — скарби, згрупувати

під однаковими назвами. Повернімося знову до Брунна! За винятком цього загального зауваження, Й. Кобаль грунтовно, всебічно й коректно розробив хронологію закарпатських скарбів та їх культурну атрибуцію.

Наступна частина містить типологічний аналіз матеріалу, який автор розбив на такі групи: посуд, зброя, знаряддя праці, кінська зброя, прикраси, зливки та ін. Для поділу ми змінили б порядок груп і на перше місце поставили б знаряддя праці як найважливішу категорію речей, а потім — зброю, прикраси, посуд, кінську зброя, зливки та ін.

Під час аналізу окремих типів предметів автор додержувається типологічних і хронологічних систем, відомих раніше й розроблених різними дослідниками. Для рукозахисних спіралей замість німецьких «Armburg» або «Armspirale» правильніше було б вживати понирений у німецькомовній спеціальній літературі термін «Armschutzspirale». При аналізі цього типу виробів, на жаль, увагу автора оминуло монографічне опрацювання типології і хронології типу, здійснене автором інших рядків²². Власну типологію розробив автор для вістер списів (с. 34) на основі форми їхнього пера (проста, ромбоподібна, дельтоподібна). Стосовно вістер списів не існує загальноприйнятої типологічної класифікації. У серії РВФ до цього часу з'явилася лише два томи про грецькі й моравські вістер списів²³. Обробка румунських знахідок, а також розробка однієї загальної типологічної й хронологічної схеми щодо класифікації вістер списів знаходиться у праці автора рецензії.

Власну класифікацію використовує автор і стосовно кельтів. Ця група виробів не має в міжнародній літературі грунтовно розробленої типологічної системи. Кожен дослідник на свій розсуд класифікує матеріал, що є у його розпорядженні. Спроби в цьому напрямі вже робилися з боку М. Петреску Дімбовіци²⁴ та М. Новотної²⁵. У закарпатських скарбах було знайдено досить мало кінської зброя, до того ж більшої форми. Відсутнія в міжнародній літературі також загальноприйнята типологія ручних браслетів, хоч було зроблено кілька спроб розробити їхню класифікацію (Блаер, Петреску—Дімбовіца). Стосовно закарпатських браслетів Й. Кобаль розробив власну типологічну схему. Серед прикрас на Закарпатті відомо напрочуд мало фібул: це одна фібула типу позаментри з Антонівки і фрагменти цього самого типу з Лазів. Їхнє визначення Й. Кобаль здійснив на основі типолого-хронологічних схем Й. Пауліка і нашої.

Третью і, можливо, найціннішою частиною книги є каталог скарбів, який автор розробив дуже грунтовно, всебічно й точно. Відрадно, що після закриття рукопису (1990), він задім числом взяв на облік знахідки, відкриті в останні десять років і, доповнивши новою літературою, зробив каталог, так би мовити, готовим на сьогодні. Надзвичайно

важливим, на нашу думку, є внесення до каталогу Худлівського скарбу (Кат. 27А), знахідки мечів якого унікальні в скарбах. Якість таблиць, їх відтворення вважаємо добрими.

Підсумовуючи вищевикладене, можна вважати, що праця Й. Кобаля після праці К. Берняковича є першим грунтовним дослідженням закарпатських скарбів, а також третій том по скарбах у серії РВФ після книг О.М. Лескова про північнопричорноморські²⁶ та М. Петреску Дімбовіци про румунські скарби²⁷. Дуже важливо, що праця Й. Кобаля німецькою мовою зробила закарпатські скарби доступними для іноземних дослідників.

Наприкінці дозвольте ще кілька критичних зауважень: замість терміна «mittel-donauländische Tiefebene» (Середньодунайська низовина) (с. 2) правильніше було б вживати терміни «Велика Угорська низовина» або «Тисська низовина». Назва «Margatros» (Мароморош) (с. 2 і далі в книзі) у цій формі невірна, оскільки так не вживається в жодній із мов. Угорською: Мароморош, румунською: Марамуреш, німецькою: Марамориш; замість «Osteuropa» (Східна Європа) (с. 14) правильніше було б вживати «Ostmitteleuropa» (Східноцентральна Європа). Поняття «Центральна Європа» після відомих політичних змін знову стало молним, більше того, навіть Міністерство закордонних справ США взяло його до свого офіційного словника. Правильно зробив Й. Кобаль, коли в каталозі для точної орієнтації використав угорські й нові українські назви населених пунктів. Проте нам незрозуміло, чому це стосується тільки старих знахідок, а нових ні, адже від цього ще не припинилося вживання назв вілловідніх населених пунктів на тій мові. Також викликає певні труднощі назва території дослідження — «Закарпаття», тим більше, що книга слугує переважно для поінформування закордонних дослідників. З такого погляду для жодного з дослідників ця територія не є «Trans» (За), скоріше «zélsei» (під), ніж «за». У цьому розумінні її не можна порівняти з назвою території «Трансильванія». Правильніше було б використовувати термін «Карпатська Україна».

Зваживши на все, Й. Кобаль здійснив піонерну й грунтовну роботу і злагатив спеціальну літературу з доби бронзи Карпатського басейну дуже серйозною, високого рівня працею.

¹ Banner J., Jakabffy I. A Középdunamedence régészeti bibliográfiája a legrégebb időktől a XI. századig. — Budapest, 1954.

² Lehoczky T. Adatok hazánk archaeológiajához különös tekintettel Beregmegyére és környékére. — Munkács. — I. — 1892; II — 1912.

³ Mihalik J. Ugočsavármegye lakói a praehistorikus korban és a történelmi kor elején. —

- Nagyszöllős, 1891; *Mihalik J.* Öskori emlékek Ugocea vármegyében. Arch. Ért. — 1891. — 11. — P. 410—418.
- ⁴ *Mihalik J.* A bujánházi «Bélavára» nevű öskori erőd // Arch. Ért. — 1892. — 12. — P. 316—320.
- ⁵ *Bader T.* Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. — Bucureşti, 1978; *Bader T.* Die Suciu de Sus-Kultur in Nordwestrumänen // Präh. Zeitschr. — 1979. — 54. — P 3—31.
- ⁶ *Hampel J.* A bronzkor emlékei Magyarországon. — Budapest. — I. — 1886; II — 1892; III — 1896.
- ⁷ *Лессек Ф.* Правік Подкарпатської Руси. — Ужгород, 1922.
- ⁸ *Pasternak J.* Ruské Karpati v archeologii. — Praha, 1928.
- ⁹ *Пастернак Я.* Галыштатська культура Закарпаття в його природних межах // Зан. НТШ. Праці історичні. — 1930. — 3, ч. 2. — С. 1—12.
- ¹⁰ *Jankovich J.M.* Podkarpatská Rus v prehistorii. — Mukačevo, 1931.
- ¹¹ *Zathlakál J. és E. Adatok Podkarpatszka Rusz prachistoriájához.* — Munkács, 1937.
- ¹² *Borkovský J.* Tři hromadné nálezy bronzu z Podkarpatské Rusi // PamArch. — 1935. — 37. — P. 99—102.
- ¹³ *Eisner J.* Slovensko v praveku. — Bratislava, 1933.
- ¹⁴ *Szova-Gmitrov P.* Ungvár öskora. — Hajnal, 1942. — 3—4. — P. 304—333; *Szova-Gmitrov P.* Ungvár öskora. — Ungvár, 1943.
- ¹⁵ *Помуцик Ф.М.* Бронзовий скарб з с. Білки // Археологія. — 1954. — 9. — С. 142—144; *Він же.* Археологічні знахідки бронзового та залізного віку на Закарпатті. — Ужгород, 1958.
- ¹⁶ *Bernjakovič K.* Bronzezeitliche Hortfunde vom rechten Ufergebiet des oberen Theissstaates (Karpatukraine USSR) // Slov. Arch. — 1960. — 8. — P. 325—392; *Bernjakovič K.* Hromadné nálezy z doby bronzovej z územia na pravom brehu hornej Tisy (Zakarpatská oblast' USSR) // Stud Zvest. AUSÁV 4. — 1961. — P. 5—108.
- ¹⁷ *Пеняк С.И., Шабалин А.Д.* Олешниковские клады бронзовых изделий // СА. — 1964. — № 2. — С. 193—201; *Пеняк С.И.* Знайдка прикрас епохи пізньої бронзи // Археологія. — 1966. — № 20. — С. 214—215; *Он же.* Негровский клад бронзовых мечей // Acta Arch. Hung. — 1968. — 20. P. 143—148; *Он же.* Бронзовий скарб села Крива Хустського району Закарпатської області // Дослідження стародавньої історії Закарпаття. — Ужгород, 1972. — С. 106—113; *Он же.* Скарб епохи бронзи із Чинадієво Закарпаття // Археологія. — 1983. — 44. — С. 62—69; *Он же.* Бронзовий скарб з Чернечої гори на Закарпатті // Археологія. — 1991. — № 1. — С. 130—133.
- ¹⁸ *Балагури Э.* Население Верхнего Потисья в эпоху бронзы. — Ужгород, 2001.
- ¹⁹ *Кобаль Й.В.* Скарб металевих виробів доби пізньої бронзи з с. Квасове Закарпатської області // Археологія. — 1996. — № 2. — С. 143—148; *Kobal' J.* Skarby brązowe Zakarpacia (Ukraina) — Problem interpretacji // Beiträge zur Deutung der bronzezeitlichen Hort- und Grabfunde in Mitteleuropa. — Kraków, 1997. — S. 109—141; *Kobal' J.* Der Depotfund von Chudl'ovo (Kr. Uschgorod, Transkarpatien, Ukraine) // JAMÚZ. Évk. — 39—40, 1997—1998. 33—53.
- ²⁰ *Bader T.* Passfunde aus der Bronzezeit in den Karpaten // Comm Arch. Hung. — 2001. 15. 39.
- ²¹ *Goldmann K.* Die Seriation chronologischer Leitfunde der Bronzezeit Europas. I Berlin, 1979.
- ²² *Bader T.* Apărătorul de braț în bazinul carpato-danubian — Die Handschutzspirale im donauländischen Karpatenraum // Stud. Com. Satu Mare. — 1972. — 2. — 85—101.
- ²³ *Avila R.A.J.* Bronzene Lanzen- und Pfelspitzen der griechischen Spätbronzezeit // PBF. — München, 1983. — V. 1.
- ²⁴ *Rihovský J.* Die Lanzen-, Speer- und Pfeilspitzen in Mähren PBF. — Stuttgart, 1996. — V. 2.
- ²⁵ *Petrescu-Dimbovița M.* Depozitul de bronzuri de la Bârsana (Maramureș) // An Inst. Clas. Stud. — 1944—1948 (1949). — 5. — 264—281.
- ²⁶ *Novotná M.* Die Äxte und Beile in der Slowakei // PBF. — München, 1970. — IX. 3.
- ²⁷ *Leskov A.M.* Jung- und spätbronzezeitliche Depotfunde im nördlichen Schwarzwaldgebiet I (Depots mit einheimischen Formen) // PBF. — München, 1981. — XX. 5.
- ²⁸ *Petrescu-Dimbovița M.* Die Sicheln in Rumänien mit Corpus der jung- und spätbronzezeitlichen Horte Rumäniens // PBF. — München, 1978. — XVIII, 1.

Одержано 20.08.2002

Т. БАДЕР

Трипільська цивілізація у спадщині України //
Конференція, присвячена 110-річчю відкриття
трипільської культури (Матеріали та тези доповідей
конференції, Київ, 30—31 травня 2001 р.)

К.: Пресвіта, 2004. — 328 с. Головний редактор І. Черняков

Рецензована збірка може бути віднесенна до вже призабутого з радянських часів жанру науково-політичних опусів. Сполучення науки про Трипілля з поточною політикою в межах однієї книжки не видається вдалим, а дислентський рейд народних депутатів (П. Мовчан, І.О. Заець, В. Черняк) на позиції спільноти Кукутень-Трипілля викликає хіба що сумну посмішку. Подібного прикладу некомпетентності ще слід пошукати. А от перекваліфікація у політкані фахових археологів не може не бентежити. Втім, переважна більшість статей у збірці написані професійно й безпосередньо стосуються актуальних проблем вивчення спільноти Кукутень-Трипілля. Серед авторів — київські дослідники: Т. Мовша, О. Корвін-Пютровський, О. Якубенко, М.Ю. Вілейко, Ю. Павленко, В. Кругл, В. Кличко, Г. Пашкевич, О. Журавльов, С. Рижов, С. Ольговський, В. Дудкін, Т. Бобровський, Е. Овчинников, М.М. Відейко. Поважним з представництво інших центрів вивчення Кукутени-Трипілля в Україні: Г. Бузян з Переяслава-Хмельницького, І.І. Заець та С. Гусев з Вінниці, Л. Поліщук та В. Петренко з Одеси, Т. Ткачук з Галича, М. Городиський з Трипілля, В. Мицук та В. Чабанюк з Черкащини. Вже самий перелік цих прізвищ засвідчує широту вивчення трипільської проблематики, комплексний підхід до неї та участь у науковому процесі усіх поколінь дослідників, від матріарха трипільської археології Т. Мовши, якої, на превеликий жаль, вже немає серед нас, до студента-старшокурсника Слов'янського університету М. Вілейка-молодшого.

Такий науковий ресурс залучив Український благодійний фонд "Трипілля" (голова — І. Заець) до кола учасників конференції "Трипільська цивілізація у спадщині України" та авторів рецензованої збірки. У такій благодійній акції загалом не було б нічого поганого, коли б головним об'єктом критики на сторінках збірки не стали її ж автори — люди, що поклали на вивчення Трипілля усе своє життя, а також прорізна установа, яка займається дослідженням названої спільноти — Інститут археології Національної академії наук України. Чого ж хочуть благодійники фонду?

Щоб відповісти на це питання, слід звернути увагу на тексти головного редактора

© В.В. ОТРОЩЕНКО, 2004

збірки, члена правління фонду "Трипілля" І. Чернякова та відповідального секретаря видання В. Рябової. Схоже, що саме ім належить концепція та ідеологія цієї книжки. Вони ж, імовірно, підготовили рекомендації учасників конференції, що розпочинаються з ініціативи створення додаткових бюрократичних структур: "Координаційної Ради з метою створення комплексних програм досліджень, охорони та популяризації знань про Трипільську цивілізацію", "Трипільської комісії при Президії НАН України", "незалежної позавідомчої Асоціації археологів України" (с. 315 — 317). Звичайно, що серед 16 пунктів рекомендацій є й варти уваги. Втім вже те, що вони робляться в обхід, а то й у піку базового центру з вивчення Трипілля — Інституту археології, зводить коефіцієнт корисної лінії цього документу нанівець.

Депо прояснює ситуацію матеріал "Стан вивчення трипільської культури — занепад української археології", що належить В. Рябові (с. 92 — 96). Загалом, то це дебют названої дослідниці на ниві трипільязнавства. Тому дещо дивує дидактична тональність тексту, просякнутого тугою за імперським минулім. Сльозу розчулення викликає заклик "відновити загублену славу Української археології" (с. 96), але хто і де тулу славу губив? Чи не ліпше відновити фінансування польових досліджень? Та про це жодного слова в рекомендаціях, а ось вчинити черговий "плач Ярославні" з приводу кризи — будь ласка. Випадки відспівування "рілного" Інституту з боку його колишніх співробітників набувають останнім часом форм нав'язливої ідеї. Згідно з їх логікою Інститут процвітав, допоки в ньому перебував відповідний критик, а після його звільнення починається розвал і стагнація, що автоматично поширяються на всю державу. В статті про занепад української археології двома китами, на яких тримався колись Інститут, виступають І. Черняков та В. Рябова. Такий собі сімейний підряд на порятунок української археології. В. Рябова розповідає, що за часів її кураторства аспірантурою на три місяці претендувало аж 5—7 молодих фахівців. Проте і сьогодні вже на чотири місяці в аспірантурі претендує приблизно така ж кількість охочих. Молодь ішла і продовжує йти в археологію. Деци звузилося коло бажаючих, але й відсів за профнепридатністю став меншим.

Сьогодні вже не варто надто драматизувати ситуацію зі старінням Інституту. Хоча б тому, що з 2000 року, з ініціативи й за активної участі Л. Залізняка, розпочато процес цільової підготовки молоді на магістеріумі "Археологія та давня історія України" в Національному університеті «Києво-Могилянська академія». Запроваджено викладання 15 курсів лекцій силами співробітників Інституту археології Національної академії наук України. Проведено вже три випуски по 10 магістрів у кожному, 60 % з яких продовжують займатися археологією в аспірантурах Інституту археології та Києво-Могилянської академії чи вже працюють у штаті Інституту (Е. Кравченко, Л. Кононенко, Д. Шевченко). Отже, невблаганне старіння нейтралізується поступовим омоложенням нашого Інституту. В. Рябова закликає готовувати "археолога як ідеолога", але Україні зараз потрібні в усіх сферах життя професіонали винного гатунку, а не комісари ралянського штибу. Якщо ми самі вже не можемо вирватися з ленів тоталітарного способу мислення, то принаймні хоча б молоть повинні уберегти від ідеологічних фантомів минувшини.

Дісталося на горіхи не лише Інституту археології Національної академії наук України загалом, а й безпосередньо фахівцям з трипільської проблематики. Їм поставлено в провину: "сидіння" впродовж десяти останніх років на "вотчинних" пам'ятках; небажання готовувати собі зміну: відмову від організації конференцій тощо. Входить, що як усунули І. Чернякову від керівництва відділом археології енеоліту — бронзового віку Інституту, так і занепав стан вивчення Трипілля. Насправді ж ситуація, нехай і поступово, але змінюється на краще. Перестали зникати рукописи колективних праць трипільязнавців. Фахівці пристосувалися до роботи в умовах ранньоринкової економіки й продовжили дослідження поселень спільноти Кукутень-Трипілля. Відновлено, зокрема, планомірні розкопки на найбільшому поселенні-гіганти Тальянки за рахунок іноземних грантів¹. 10 років послідовних зусиль В. Круца, його колег і сподвижників завершилися створенням державного заповідника "Трипільська культура" площею 2040 га, що об'єднав усі "вотчинні" поселення-гіганти Тальнівщини. Директором заповідника призначено В. Чабанюка, здобувача Інституту. Працює спільна Українсько-румунська археологічна комісія, одним з напрямів роботи якої є вивчення спільноти Кукутень-Трипілля. З її ініціативи проведено наукові конференції в Пятра-Нямц та Одесі. Представницьке зібрання трипільязнавців відбулося 2001 р. у Збаражі, а ще препрезентативніше — з нагоди 110 років відкриття трипільської культури — в Тальянках у серпні 2003 р., де зустрілися понад 50 фахівців з восьми країн світу.

Закид у небажанні готовувати зміну корифеям трипільської археології теж не може бути

прийнятим, адже впродовж 1990-х рр. захистили кандидатські дисертації здобувачі та аспіранти Інституту археології Національної академії наук України: М. Відейко, Н. Бурдо, С. Гусєв, Т. Ткачук, С. Рижов. Такої щільноти захистів з трипільської проблематики ніколи раніше не спостерігалось. Працюють над новими дисертаціями здобувачі: М. Сохацький, В. Чабанюк, Е. Овчинников. Склад "трипільців" Інституту поповнив перспективний Д. Чорновіл, до речі — родич відомих політиків, що опанував методику польових досліджень В. Круца.

Ну їй нарсинг! не можна обійти увагою вілавничу активність, що особливо зросла впродовж останніх десяти років. Ні за яких часів та влад трипільязнавці України так багато не друкувалися, як на початку ХХІ ст., а розділ В. Круца "Світ землеробів" у першому томі "Давньої історії України" (Київ, 1997) оцінено Державною премією України в галузі науки та техніки за 2002 рік.

Наведені факти ще не означають, що у вивченні Трипілля немає проблем. Вони є: хронічний брак копітів на розкопки, відсутність авторитетного лідера на кінталі Т. Пасєк чи С. Бібікова, нестача яскравих узагальнювальних монографій, але й причин посипати голову попелом та волати про занепад української археології на прикладі Трипілля не бачу. Тим більше, що саме трипільязнавці Інституту, його колишні аспіранти та чинні здобувачі забезпечили, як зазначено вище, належний рівень наукових статей рецензованої збірки. За що й були затавровані упорядниками книжки. Входить, що "За наше жито нас же й бито!" Мабуть трипільязнавцям варто, на майбутнє, бути принциповими у виборі конференцій та збірок до яких їх, іноді лукаво, запрошуєть. Їм, мабуть, цікаво було дізнатися, що досліджують поселення вони так само, як за часів салівника В. Хвойки, а їхні "розкопки нагадують "копання буряка", де в якості врожаю виступає глинний посуд трипільської культури"². Таке цінне зауваження належить народному депутату І. Зайчу, що в очі не бачив розкопок трипільського точка. Та навіщо цю відверту дезінформацію заподіяв повторювати І. Чернякову з компанією? Він-то брав участь у дослідженнях десятків поселень, проведених найліпшими польовиками. Методика дослідження трипільських об'єктів постійно улюбленаються й вілповідає сучасним вимогам. "Копанням буряка" нині займаються браконьєри від "чорної археології", а не науковці.

Інша стаття І. Чернякова в цій збірці ніби близчча до науки, принаймні за назвою: "Концепції автохтонного, міграційного походження племен трипільської культури та їх зв'язок з теорією постійності землеробського населення в Україні". Проте чіткої відповіді на винесені до заголовку проблеми він не дає, жонглюючи цитатами різного ступеня перекон-

ливості. Фактично дослідник поставив перед собою два погано поєднувальних завдання: втроматися на лезі науковості, з одного боку, та потрафити політичній кон'юнктурі, з іншого. У статті наведено чимало фактів і цитат, щікавих як такі, але не приведених до стрункої системи й виваженого висновку. Тому немас жодних підстав говорити про автохтонність трипільського населення на теренах України, а тим більше про постійність перебування тут землеробів. Науковцями різних галузей знані встановлено, що осередки появи культурних рослин та доместикованих тварин знаходилися далеко від теренів нашої держави, на Близькому Сході. Підстав сумніватися в ерудиції І. Чернякова у нас немас, тож є підоозра, що тут ми маємо справу зі свідомою маніпуляцією фактами, розрахованою на патріотично налаштованого, але недостатньо обізнаного читача.

У метушні, що чиниться зараз довкола трипільської теми, є провіна не тільки дилетантів-ентузіастів, й фахівців-трипіллязванців. Саме вони мають чіткою, зрозумілою кожній освіченій людині мовою розповісти, що являє собою феномен Трипілля. Передусім слід дати лаз дефініціям і чітко окреслити місце цієї культури у культурно-історичній спільноті Кукутень-Трипілля. Адже у необізнаного дописувача складається враження про потожність названих складових: "... у Молдові і Румунії її називають Кукутені" ⁵. Насправді ж у них спільна мати (культура Прекукутень) і різні долі. Кукутень розвивалася практично в ареалі свого походження, а носіїв майбутнього Трипілля відправили шукати щастя на Схід, за Дністер ⁶. Колонізація Правобережної України розтяглась в часі на два тисячоліття, періодично підживлюючись новими хвилями переселенців з Кукутені (Молдови). Зникає культура Кукутень, і Трипілля розпадається на низку сепаратних культур, а надалі досить швидко зникає також. Наведена схема випливає з 120-річного вивчення спільноти дослідниками різних країн і народів. Вона викладена в серйозних працях і мала б погамувати ентузіазм трипілляманів в Україні, коли б вони замислились над дилемою: собака (Кукутень) крутить хвостом (Трипілля) чи навпаки?

Отже, проблема Трипілля є проблемою заселення Правобережної України прийшлим населенням — прекукутенцями, а потім і кукутенцями. Вже понад 200 років досліджується грецька колонізація Надчорномор'я — чудовий приклад експорту цивілізації у чистому вигляді морем. Кукутенські колоністи розселялися суходолом, несучи на терени України досягнення протоцивілізаційних утворень Переднього Сходу (металообробку, профе-

сійне керамічне виробництво, примітивне землеробство тощо). Частина цих злобутків була сприйнята автохтонним населенням України (обробка землі та металів), а інші (висока майстерність трипільських гончарів) — втрачена. Прориву до цивілізації у V—IV тис. до н.е. у трипільців не відбулося з-за відсутності сприятливих для цього умов (родючих річкових долин у зоні сухих субтропиків) ⁵. За таких об'єктивних обставин розмови про "трипільську цивілізацію" не виходять за межі дозвільних балочок, скільки б книжок на цю тему не випускали романтики ⁶ на кшталт упорядників рецензованої збірки та їхні спонсори ⁷.

Окремого дослідження заслуговує тема контактів і взаємовпливів місцевого населення з переселенцями, тим більше що суттєві кроки в цьому напрямі вже здійснені ⁸. Важливо тільки не плутати при цьому тубільців з прибульцями. Процес генези праслов'янського (праукраїнського) населення впродовж V—IV тис. до н.е. відбувався у ціліальному сусістві з Трипіллям, не зливаючись з останнім.

Загалом же наміри упорядників збірки "Трипільська цивілізація у спадщині України" можна оцінити як чергову спробу дисcredитування археологічної науки в нашій державі, здійснену, на жаль, за найширшої участі самих археологів.

⁵ Круг *В.А.*, Корвин-Пиотровский *О.Г.*, Рыжов *С.Н.* Трипольське поселене-гигант Таліянки. Исследования 2001 г. — К., 2001.

⁶ Черняков *І.*, Лежух *І.*, Даценко *Л.* Сучасні проблеми дослідження Трипільської цивілізації // Трипільська цивілізація у спадщині України. — К., 2003. — С. 248.

⁷ Черняк *В.* Трипілля — вікно у початок історії // Трипільська цивілізація у спадщині України. — К., 2003. — С. 28.

⁸ Збенович *В.Г.* Ранній этап трипольской культуры на территории Украины. — К., 1989. — С. 171—186, рис. 85.

⁹ Павленко *Ю.В.* История мировой цивилизации. — К., 2002. — С. 256—279.

¹⁰ Відеїко *М.Ю.* Трипільська цивілізація. — К., 2002; Відеїко *М.Ю.* Трипільська цивілізація. 2-ге вид. — К., 2003.

¹¹ Шилов *Ю.* Праслов'янська Аратта. — К., 2003. Автор ідеї створення книги та спонсор її видання Олександр Поліщук.

¹² Круг *В.А.* Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. — К., 1977; Товтайло *М.Т.* До проблеми взаємної населення буюдністровської та ранньотрипільської культур // Археологія. — 2004. — № 1. — С. 30—41.

Одержано 18.05.2004 В.В. ОТРОЩЕНКО

**Центральна Україна за доби класичного середньовіччя:
студії з історії XIV ст. / НАН України. Інститут історії.
Наук. ред. Ф.М. Шабульдо; Упор. О.Д. Брайченко.
К., 2003. — 140 с.**

Останнім часом проблеми історії та археології післямонгольських часів делалі частіше привертають увагу українських науковців. Слід підкреслити — саме вітчизняних, оскільки упродовж багатьох десятиліть прерогатива у вивченні цієї проблематики здебільшого віддавалася колегам з установ Російської Федерації. Це зрозуміло: основні центри і регіони Золотої Орди знаходились східніше земель сучасної України, а тут у XIV ст. відбувалися історичні процеси, пов'язані переважно спершу із існуванням Галицько-Волинського князівства, потім Великого князівства Литовського і Польського королівства, об'єднаних з 1385 р. лінастичною унією.

Археологічно та далека епоха досліджується нині за залишками пам'яток матеріальної культури біля Великих Кучугур та могильника Мамай-Сурка, що в Запорізькій обл., а також пам'яток деяких інших районів півдня України. І це абсолютно логічно. Адже пам'ятки XIV — XV ст. дають змогу краще реконструювати історичну ситуацію, що склалася в Надчорномор'ї в перехідні часи від Київської Русі до Української козацької держави.

Рецензований збірник статей присвячений вивченю ще одного мікрорегіону — району смт Торговиця на р. Синюсі (на Кіровоградщині), та політичної події, що пов'язана з ним — знаменитої битви біля Синих Вод 1362 р., коли Велике князівство Литовське завдало відчутного удару Золотій Орді й створений нею системі власного панування у Східній Європі. Позитивною рисою збірника є ужитий авторами і упорядником комплексний та міждисциплінарний підхід до вивчення так званої синьоводської проблеми — самої битви біля Синих Вод й логічних до неї політичних подій та конкретно-історичних обставин. Збірник містить 7 статей. А самі тематичні напрями дослідженъ свідчать про грунтівність організаційної підготовки й науково-виконання синьоводського проекту. Серед його авторів науковці Інституту археології НАН України, Інституту історії України НАН України, Кіровоградського педагогічного університету ім. В. Вінниценка. Вся робота координована Кіровоградським регіональним науковим центром дослідження історії Центральної України та Інститутом історії України НАН України.

© О.П. МОЦЯ, 2004

Отримані авторами статей основні наукові результати можна звести до кількох найважливіших висновків. Серед них у першу чергу слід назвати небезпідставну спробу Ф. Шабульда заперечити традиційне розуміння синьоводської проблеми й самої битви як локальної події та трактувати їх значно ширше — як широкомасштабну кампанію Великого князівства Литовського в степах Північного Надчорномор'я по обидва береги Дніпра, здійснену в союзі з Ордою темника Мамая влітку — восени 1362 р. проти джучилської "Волзької" Орди. Автор поділяє думку про місце Синьоводської битви поблизу середньовічного замку Сині Води (сучасне смт Торговиця) й ототожнює його із золотоординським містом Ябу-городком, що відомий з жалуваних ярліків кримських ханів на українські землі XV — XVI ст. Він наводить переконливі докази на користь гіпотези про те, що конкретні результати антjdжучилської кампанії 1362 р. були оформлені також спеціальним ярліком, виданим наприкінці того ж року великому князю литовському Ольгерду за розпорядженням узурпатора Мамая у захопленому ним Новому Сараї, а її далі скажені політичні наслідки мали щонайменше східноєвропейське значення.

У статті О. Брайченка уперше підбито підсумки вивчення основних аспектів синьоводської проблеми: історіографічного, краснавчого, археологічного, військового та ін., окреслено перспективи подальших комплексних досліджень цієї проблематики.

Систематизований у публікації Н. Бокій та І. Козир археологічний матеріал засвідчує існування приблизно до середини XIV ст. на місці сучасного смт Торговиця на р. Синюхі золотоординського міста, яксь, ймовірно, було одним з важливих економічних і адміністративних центрів Ординської держави на Правобережжі Дніпра.

Цінний у науковому аспекті антропологічний матеріал XIV ст. з ґрунтового могильника Торговиця, проаналізований Л. Липшиновою, свідчить на користь тези про неолінорідність складу осілого населення південної частини Центральної України у передкозацьку добу й наявність у ньому кількох морфологічних типів, на основі яких у подальшому відбувалось формування антропологічного типу українців. Дослідниця визначає значну морфологічну подібність середньовічного міського населення Центральної України та

осілого населення Півдня України (серії з могильників Благовіщенка, Мамай-Сурка, Каїри та Кам'янка).

Новим словом у нумізматиці є висновок Г. Козубовського про те, що Синьоводська битва створила необхідні передумови для надходження monetарного срібла у Середню Наддніпрянщину не тільки зі Сходу, а й із Заходу, а отже, й для організації та розвитку власного грошового господарства в князівствах Південної Русі в другій половині XIV ст., зокрема Київського.

В. Лучник на основі етимологічного аналізу гідронімів басейну р. Синюха встановив домінування назв праслов'янського, протоукраїнського, давньо- й староукраїнського походження. Це дало йому змогу дійти висновку, що "протослов'яни, слов'яни, протоукраїнці, давні українці та їхні наступники є

корінним населенням у цьому краї. З інших етносів найпомітніший слід в місцевій топонімії залишили тюркські народи".

Синьоводський збірник певною мірою заповнює лакуну, що існувала в історіографії понад 70 років, продовжує і розвиває започатковану це В.Б. Антоновичем і М.С. Грушевським традицію регіонального дослідження середньовічної історії України. Його матеріали дають змогу з перспективою дивитися на подальшу наукову розробку проблематики Центральної України за доби класичного середньовіччя. Єдине, що дивує і не може сприйматися позитивно в цьому виданні, — це те, що збірник вийшов у світ аж через сім років після свого створення та ще й накладом лише у 300 примірників.

Одержано 15.04.2004

О.П. МОЦЯ

Пам'ять археології

Ю.В. Кухарчук
ПЕТРО ПЕТРОВИЧ
ЄФИМЕНКО
(до 120-річчя
від дня народження)

Петро Петрович Єфименко — видатний археолог та історик первісного суспільства, почесний член багатьох вітчизняних і закордонних наукових товариств та інституцій — належить до тих учених, вагомість наукового доробку яких із плином років усвідомлюється все більше. Він не тільки лишив після себе потужну наукову школу, а й заклав основи цілих наукових напрямів в археології, які успішно розвивали його численні учні й послідовники.

Народився П.П. Єфименко 21(9) листопада 1884 р. у м. Харкові в родині відомих істориків та етнографів.

Батько, Петро Савович Єфименко, був членом Імператорського Російського географічного товариства, знаним збирачем народних звичаїв і традицій, автором численних праць етнографічного характеру, зокрема «Збірні-

ка малоросійських заклинань»¹. Цікавим фактом його біографії є те, що перебуваючи на засланні в Архангельській губернії (за участь у Харківсько-Київському народницькому товаристві), він розшукував на Соловках надмогильну плиту останнього кошового Запорізької Січі Петра Калнишевського, привернувши увагу громадськості до трагічної долі цієї величної постаті в історії України статтею «Калнишевський, останній кошовий Запорізької Січі»².

Ще помітніший слід в українській історичній науці лишила мати вченого, Олена Яківна Єфименко (Ставровська), яка була професором Харківського університету, дійсним членом багатьох наукових установ, товариств і комісій. Своого часу її порівнювали з Софією Ковалевською як першу серед жінок-науковиць Російської імперії, котра удастювала звання доктора історії.

Уродженка Архангельщини (де й познайомилася вона зі своїм майбутнім чоловіком), Олена Яківна, переїхавши після одруження в Україну, усі свої подальші наукові інтереси пов'язала з її історією та культурою. Своїм учителем вона називала В.Б. Антоновича, усіляко популяризуючи його метод дослідження історії; захоплювалася працями М.О. Максимовича, П.О. Куїша, М.І. Костомарова.

Про шанобливе ставлення О.Я. Єфименко до традицій українського народу, до його самобутньої мови та культури красномовно свідчать дві її статті, опубліковані 1881 р., у розпал гонінь української мови й літератури: «З приводу українофільства» та «Малоросійська мова в народній школі». Глузливо назвавши чорносотенний «Киевлянин» «прихвостнем «Московских Ведомостей»» (за його запобігливість перед російськими шовіністами), вона рішуче відстоює в них право викладання в українських школах національною мовою, наголошуючи на існуванні тісного зв'язку між мовою і національною особливістю світосприйняття та іменуючи «роз'язними наїзниками в публіцистиці» тих, хто називає українську мову «обласною говіркою»³.

Численні статті О.Я. Єфименко, присвячені історії, культурі та побуту українського

Експедиція в Костянтинівку учасників пленуму, присвяченого вивченню четьвертинних відкладів, 1941 р. У першому ряду (сидять) другий зліва — П.П. Єфименко

народу, демонструють не лише глибоке знання предмету дослідження, а й неабиякий літературний хист їх автора. Частину з них пізніше було перевидано двома двотомними збірками «Півдніна Русь» та «Дія Україні». Проте найвагомішим дослідженням історичного характеру є праця «Історія українського народу»⁴, яку тричі (у 1922, 1990 і 1992 рр.) перевидавали. Цей твір Олени Яківни, до речі, був удостоєний у 1906 р. 1-ї премії в оголошенні часописом «Київська старина» конкурсі на кращу узагальнювальну науково-популярну працю з історії.

Отже, майбутньому вченому було з кого брати приклад. Немає сумнівів, що й інтерес до археології виник у нього не без впливу батьків, які були дійсними членами Московського археологічного товариства і не раз брали участь у роботі археологічних з'їздів.

Перші самостійні розвідки П.П. Єфименка здійснив ще гімназистом, у 1902 р., коли в окрузі Харкова, у зв'язку з проведенням тут XII Археологічного з'їзду та підготовкою до цієї події виставки, веліся збори археологічних матеріалів. Наслідком тих пошукувих робіт стало відкриття кількох кінських місцезнаходжень з крем'яними виробами та керамікою⁵.

Вступивши до історико-філологічного факультету Харківського університету, юнак потрапляє під опіку академіка Д.І. Багалія (саме Д.І. Багалій свого часу порушив питання про присудження його матері звання доктора історії). У 1905 р. студент Єфименко був включений до підготовчого комітету з організації XIII Археологічного з'їзду, що проходив

у Катеринославі, а наступного року був учасником премії ім. О.О. Потебні за підготовку покажчика літератури з історії, археології та етнографії Харківської губернії. Набував він і практичного археологічного досвіду, беручи участь у розкопках Донецького городища та Салтівського могильника.

Попри раннє запікання наукою, не стояв П.П. Єфименко і остерів бурхливих політичних подій початку ХХ ст. Відомо, що в 1906 р. за участь у студентських заворушеннях він навіть відсидів три місяці у в'язниці, що й стало, мабуть, головною причиною перебігу того ж року родини Єфименків до Санкт-Петербурга.

Продовжив навчання П.П. Єфименко на фізико-математичному факультеті Петербурзького університету за спеціальністю «Доісторична археологія» (на історико-філологічному факультеті археологічної спеціалізації тоді не було). Значний вплив на вибір проблематики справило зближення з відомим археологом, антропологом і етнографом Ф.К. Вовком (він же Хведір Вовк і Ф.К. Волков), який після революції 1905 р. повернувся з паризької еміграції і працював у Російському музеї, викладаючи курси антропології і доісторичної археології у Петербурзькому університеті. Цей учений з європейським рівнем знань зумів розглядіти в прибулом з України студентові перспективного науковця. Він залишив П.П. Єфименка до створення при кафедрі археології кабінету антропології та географії, сприяв влаштуванню позаштатним співробітником до етнографічного відділу Ро-

сійського музею і проведенню ним за кошти музею етнографічних експедицій.

У той же період П.П. Єфименко вивчає й описує палеолітичні колекції з розкопок К.С. Мережковського в Криму, що зберігалися в геологічному музеї Петербурзького університету. Та найвагоміше значення для його по-дальшої археологічної кар'єри мали проведені ним у 1909 р., за дорученням Ф.К. Вовка, розкопки Мізинської стоянки. Близьку результа-ти досліджені у Мізині викликали великий інтерес і жваві дискусії на Міжнародному конгресі в Женеві (де з повідомленням про них виступив Ф.К. Вовк). Ці результати П.П. Єфименка висвітлив у статті «Кам'яні знаряддя палеолітичної стоянки в с. Мізин Чернігівської губ.»⁶, яка стала першою у вітчизняних виданнях висококваліфікованою публікацією колекції виробів кам'яної доби, де для опису крем'яних виробів було застосовано повноцінну наукову термінологію.

Університет П.П. Єфименко закінчус з відзнакою. Його залишають при кафедрі антропології та географії для підготовки до професури і нагороджують за видатні наукові досягнення навколо світньою подорожжю (як зазначено в автобіографії, була то стипендія Кана — цю підібне до сучасних грантів). Дворічне (1913—1914) наукове відрядження відіграто величезну роль у розширенні кругозору молодого вченого. Вільні волотіння французькою, німецькою та англійською мовами дало змогу знайомитися з найновішими досягненнями зарубіжної археології, вивчати археологічні та етнографічні колекції в музеях Франції, Англії, Німеччини, Швейцарії, Італії, Греції, Єгипту, Сомалі, Індії, Китаю, Японії. Під час подорожі він побував у піренейських і гримальдійських гротах, оглянув пальтові споруди в Швейцарії, відвідав розкопки печерних стоянок Франції...

Нагадаємо, що в цю унікальну і винятково плідну в науковому сенсі подорож П.П. Єфименко іхав, уже маючи чималий практичний досвід роботи з палеолітичними колекціями Східної Європи. Отож, йому було з чим порівнювати багатоці палеолітичні зібрання, з якими він знайомився в музеях Західу. «Коло замкнулося» на півдні, у Палестині, де він уже сам організував пошуки палеолітичних стоянок, відкривши там низку нових пам'яток кам'яної доби⁷. Наврал чи що інший із вітчизняних археологів мав на той час повніше уявлення про мозаїку форм знарядь з каменю і динаміку їх розвитку й удосконалення за кам'яної доби.

Повернення П.П. Єфименка на батьківщину було тріумфальним. Його обирають дійсним членом Російського археологічного товариства, Російського антропологічного товариства, Російського географічного товариства, Товариства землерознавства, Товариства любителів природознавства, антропології й етнографії. Йому пропонують наукову роботу в Москві, в Історичному

музеї, і оськільки рівноцінної вакансії в Петербурзі для нього не знайшлося, він пристає на цю пропозицію. Утім О.О. Формозов головну причину цього раптового від'їзду з Петербурга вбачає в охолодженні стосунків з Ф.К. Вовком⁸.

Працюючи в Москві в Історичному музеї — спочатку на посаді наукового співробітника, потім завідувача відділу, — П.П. Єфименко займається переважно етнографічною роботою, оськільки в роки революційної розрухи і громадянської війни розжитися коштами на скільки-небудь значні археологічні дослідження було складно. Він створює етнографічний відділ «Селянський побут», бере активну участь у реорганізації інших московських музеїв, займається редакторською роботою в журналі «Советская археология». З 1919 р. П.П. Єфименко обіймає посаду асистента з палеонтології у Московській секції Державної Академії історії матеріальної культури, а згодом і очолює секцію.

Багато часу віддаючи музеїйні справі, етнографічним дослідам і редакторській роботі, П.П. Єфименко не полишає й занять археологією. Вагомими науковими здобутками московського періоду життя стали здійснений ученим культурний поділ мезолітичних пам'яток Східної Європи⁹ та класифікація, розроблена на основі типологічного аналізу матеріалів з могильників Рязанської губернії¹⁰.

Саме перспектива зайнятися безпосередніми археологічними дослідженнями в улюблений палеолітичній проблематиці стала вирішальним фактором його повернення до Ленінграда. У 1922 р. співробітник Воронезького музею С.М. Замятнін, який під час розвідок у районі Костьонок виявив поблизу сусіднього с. Борщево нові палеолітичні місцезнаходження, запросив до участі в їх розкопках більш досвідченого у цій проблематиці столичного колегу. Уже наступного року очолювана П.П. Єфименком експедиція провела розкопки в Костьонках I і Борщево II. На обох пам'ятках було встановлено наявність культурних шарів, насичених пізньопалеолітичними знахідками. Найбільш вражаючою серед них була жіноча статуетка з бивня мамонта, яка за своїм художнім рівнем не поступалася палеолітичним «венерам» Західної Європи. Відкріті тоді ж місцезнаходження Костьонки II і III остаточно переконали вченого, що Костьонко-Борщевський район з справжнім палеолітичним «клондайком», для вивчення якого знадобиться не одне десятиліття.

Та розгорнуті масштабні археологічні дослідження на пам'ятці, працюючи в ранзі асистента, мабуть, не вдавалося. Спорадично беручи участь у розкопках на Дону (у ці роки вони велися ще невеликими площами, у традиційний кесонний спосіб), П.П. Єфименко інтенсивно вивчав і систематизував всі накопичені палеолітичні матеріали, поставивши перед собою завдання розробити періодизацію палеоліту Східної Європи. У 1924—1925 рр. він їде до

Києва й Полтави, де вивчав матеріали з розкопок М. Я. Рудинського, в 1926 р. проводить розвідки в Середньому Поволжі, у 1927 р. бере участь у розкопках палеолітичної стоянки Супонево на Десні. Досліджує вченій пам'ятки кам'яного віку і в Донбасі, відкривши там мустське місце знахідження Деркул і таким чином довівши, що не тільки Крим, а й значно північніші терени Східноєвропейської рівнини були заселені вже в середньому палеоліті¹¹.

З 1928 р. П. П. Єфименко активізував археологічні роботи у Костянківському районі. Навколо створеною ним лабораторією гуртується дослідники кам'яної доби, фахівці суміжних дисциплін. З часом ця лабораторія виростає в сектор палеоліту й неоліту, який завляки енергії й зусиллям Петра Петровича швидко стає одним із провідних підрозділів ДАІМК. Кадри для неї П. П. Єфименко «кував» сам, викладаючи первісну археологію в Петербурзькому університеті. Чимало важила для виховання молодої зміні і ліяльність започаткованого ним семінару з вивчення палеолітичних колекцій, на якому особлива увага зверталася на взаємозв'язок між морфологією і функціями кам'яних знарядь.

Науково-дослідною лабораторією, де науковці сектору й університетська молодь набувають практичного археологічного досвіду, була група палеолітичних стоянок на Дону. Упродовж 1931–1936 рр., ведучи систематичні розкопки стоянки Костянків I, П. П. Єфименко розробляє нову методику розкопок – широкими площинами, залишаючи на місці кремені й кістки. Застосування цієї методики дало змогу точніше відтворювати схему планування поселень та їх внутрішніх об'єктів.

На розкопках у Костянках зросла ціла плеяда фахівців палеолітичної проблематики, так звана пітерська школа палеоліту. У житті ж самого Петра Петровича ці розкопки становлять цілу епоху. Передусім їхні матеріали були підґрунттям історико-соціологічних побудов дослідника – перших у світовій практиці, що спиралися на конкретні палеолітичні артефакти. Зокрема, знахідка «костянківської венери» стала поштовхом до спроби дати пояснення натуралістичним та символічним зображенням жінок, виявленим у різних місцях на пам'ятках пізньопалеолітичного часу.

Свої міркування щодо змісту цих зображень учений виклав у статтях «Значення жінки в оріньяцькій епохі»¹² та «Жіночі статуетки оріньяко-солютрейської епохи»¹³. Основною його ідеєю була думка, що наявність у палеолітичних житлах жіночих статуеток є проявом культу жінки. Та не тільки це дає підставу вважати П. П. Єфименка зачинателем осмислення археологічних пам'яток кам'яної доби як історичних літератур. Саме йому належить революційний для свого часу висновок про існування в пізньому палеоліті довготривалих жител, а відтак – про осілий характер життя їхніх мешканців. Не менш революційною була й похідна від цієї тези думка: родовий устрій склався не в неоліті – з виникненням землеробства і ско-

тарства (як прийнято було вважати), а ще в палеолітичний час. На переконання вченого, які ґрутувалися передусім на власному висновку про існування культу жінки в палеоліті, устрій цієї був матріархальним.

Особливо вагомим внеском в історичну науку стала монографія П. П. Єфименка «Дородове суспільство»¹⁴, де він обґрутував свою періодизацію палеоліту (під лешо зміненою назвою – «Первісне суспільство» – і суттєво допрацьованій, твір був перевиданий у 1938 та 1953 рр.).

Поява цього першого у вітчизняній науці великого узагальнювального дослідження про первісність збіглася з радикальними змінами в державній політиці щодо історії як навчальної дисципліни: у рік виходу книги П. П. Єфименка в університетах було відновлено історичні факультети, створено академічний Інститут історії. Фундаментальний, багато ілюстрований компендіум дістав високу оцінку Президії Академії наук СРСР, яка без захисту дисертації присудила його автору ступінь доктора історичних наук.

Під час війни П. П. Єфименко був у евакуації на Поволжі. Переїдаючи в Казань та Слабузі, він продовжував наукові дослідження, вивчаючи питання генези волго-океських фінно-угрів від первінності до пізнього середньовіччя. Цікаві висновки були зроблені також щодо загального характеру культури епохи бронзи Північного Дінія, зокрема стосовно її контактів з одночасними пам'ятками Середнього Подніпров'я.

В автобіографії П. П. Єфименка, яка зберігається у відділі кадрів Інституту археології НАН України, є згадка про його роботу в Експедиції особливого призначення, яка в 1942 р. вела польові роботи «в дуже тяжких умовах»¹⁵. Ідеється про державне замовлення, яке отримав у 1942 р. Інститут історії матеріальної культури: терміново обстежити печери Уралу щодо можливості використання деяких з них з військовою метою – під спеціальні укриття. Це завдання було доручено П. П. Єфименку й С. М. Бібикову, які одного разу ледь не загинули у снігових заметах удалині від населених пунктів. Мабуть, і цей факт, і власне участь у секретній спецоперації відігравали певну роль у тому, що 1945 р. П. П. Єфименка, у зв'язку з ювілем Академії наук СРСР, було нагороджено найвищою урядовою нагородою – орденом Леніна.

Звісно, науковцеві такого рангу належало обійтися й відповідну адміністративну посаду. Тож, коли весною 1945 р. П. П. Єфименко став старшим науковим співробітником Інституту археології АН УРСР, можливо, ні в кого не виникло сумнівів щодо справжньої місії іменитого ленінградського колеги. І справді, вже через кілька місяців його, одночасно з обранням дійсним членом Академії наук УРСР, призначають директором інституту.

Слід зазначити, що й на відповідальній адміністративній посаді усавлений учений зро-

бив чимало. Керівництво П.П. Єфименка Інститутом археології АН УРСР припало на роки післявоєнної відбудови столиці України, що за часи окупації перетворилася у жахливу руїну. Найбільш масштабні реконструктивні роботи розгорнулися на території майже зовсім зруйнованої центральної частини Києва. Усі сили Інституту археології були кинуті на те, щоб максимально дослідити рештки давніх споруд, які раз-по-раз виявляли себе в котлованах новобудов. П.П. Єфименко згуртував значні сили науковів з давньоруської проблематики в комплексній експедиції «Великий Київ», яка вела цілорічні польові роботи на території міста, спочатку навіть очоливши її. Чимало особистих зусиль доклав він і для розгортання археологічних досліджень в інших напрямах. До інституту були запрошенні фахівці з інших міст, значно розширилась інститутська аспірантура, до якої в ті роки вступило багато перспективної молоді.

Помітно пожвавилася за ліректорства П.П. Єфименка й видавнича діяльність провідної археологічної установи України. При ньому почали виходити серійні видання «Археологія», «КСИА АН УССР», «Археологічні пам'ятки УРСР»; за його ініціативою було створено й першу колективну працю з давньої історії України «Нариси стародавньої історії УРСР».

Адміністративні обов'язки залиниали мало часу для заняття науковою, але саме в ці роки учений закінчив нове велике монографічне дослідження «Костянтин I», надяким він почав працювати ще у довоєнний період (щоправда, з ряду причин, на які вказує О.О. Формозов¹⁶, надруковане воно було лише в 1958 р.¹⁷). Високий науковий рівень цієї монографії вивів стоянку Костянтин I у число першорядних пізньопалеолітичних пам'яток Європи.

У 1952 р. П.П. Єфименку було зроблено складну операцію, після якої стан його здоров'я значно погіршився. Проте, можливо, не тільки це, а й розпочата тоді кампанія з розвинчення стадіальній теорії розвитку (прибічником якої він був) змусили його подати заяву про відмову від керівництва Інститутом археології АН УРСР. Утім Постанова Президії АН УРСР від 23 липня 1954 р. про звільнення його з посади ліректора мала досить дедикатне формулювання і містила прохання «залишитись науковим консультантом Інституту археології, а також брати участь у редактуванні періодичних видань інституту»¹⁸. Це й робив учений, ще якийсь час реагуючи інститутські видання та ведучи консультативну роботу, а в 1955 р. навіть їздив представником від України на міжнародний конгрес у Будапешті¹⁹. Та все тривалими ставали періоди його перебування в Ленінграді, а на початку 1960-х років він осів там остаточно.

Слід зазначити, що друге повернення до Ленінграда було далеко не таким мажорним, як перше. За десятиліття, що минуло, у Ленінградському відділенні Інституту історії матеріальної культури (як з 1937 р. почали іменувати ДАІМК) стала зміна поколінь, і вченого,

який розміняв восьмий десяток літ, попри всі його звання й регалії, у створений ним сектор на роботу не запросили. Можливо, не наважувалися запропонувати академіку посаду рядового наукового співробітника, а може співпраці з ним не бажав новий завідувач сектору О.П. Окладников, який (за твердженням О.О. Формозова²⁰) був опозиційно налаштований до вченого.

Останніми роками П.П. Єфименко вів досяг замкнутого образу життя. Утім зовсім від археології не відішов: інколи приходив на засідання ЛОІА, працював над закінченням розпочатих раніше статей (деякі з них були опубліковані вже після його смерті). Маючи більш ніж поважний вік, він жаво відгукнувся на пропозицію В.І. Каїнція влаштуватися на роботу в Дагестані, їздив, на запрошення Д.Н. Лева, на розкопки Самаркандської стоянки²¹.

Життєвий шлях ученого скінчився 18 квітня 1969 р., у дні роботи в Ленінграді Все-союзної конференції, присвяченої 50-річчю Інституту археології АН СРСР. Учасники конференції провели його в останню путь.

Плідну діяльність П.П. Єфименка в археологічній науці проложили його численні учні, серед яких слід згадати П.М. Третьякова, П.І. Борисковського, О.Ф. Лагодовську, О.М. Рогачова, М.М. Герасимова, М.В. Восвільського, С.В. Семенова, С.М. Бібікова, А.М. Каландадзе, М.З. Панічкіну, Д.Н. Леву, В.М. Даниленка, І.Г. Шовкопляса, В.І. Довженка, О.І. Тереножкіна, В.О. Ільїнську, В.І. Каїнція, С.С. Березанську, Д.Я. Телегіна. Помітно, що в цьому переліку чимало імен українських учених, і не буде перебільшенням наголосити, що саме П.П. Єфименко заклав основи активних наукових стосунків палеолітознавців «штерської» та «кіївської» школі в тісні особливо приязні та доброзичливості, якою позначена ця багатолітня співпраця.

Петро Петрович Єфименко був археологом широкого дослідницького діапазону, але все ж превалюють у його науковому доробку дослідження з кам'яної доби. Саме з його постатью цілком правомірно пов'язують початок систематичного вивчення палеоліту; саме він першим серед вітчизняних археологів розпочав досліджувати палеолітичні пам'ятки в історичній площині. Чимало зроблено ученим у мезолітознавстві, де він першим запропонував схему поділу мезоліту Східної Європи (на південноруську, західноруську та окську групи пам'яток). Одним з перших він зrozумів і суть «неолітичної революції» та тих радикальних змін у матеріальній культурі, які обумовив перехід людства до відтворювального господарства.

Можна згадати й низку інших перспективних напрямів дослідження, витоки яких знаходимо в працях П.П. Єфименка. І якими б неоднозначними не були нині оцінки його наукових концепцій та ідей, вклад П.П. Єфименка у розробку найважливіших питань походження людства важко переоцінити, як і його головну наукову працю — «Первісне суспільство», що

кілька десятиліть слугувала своєрідною енциклопедією для всіх, хто розпочинав свою наукову діяльність у проблематиці первісності.

¹ Ефименко П.С. Сборник малороссийских заклинаний. — М., 1874.

² Ефименко П.С. Калнышевский, последний кошевой Запорожской Сечи // Русское слово. — 1875. — Т. XIV, кн. 9. — С. 405—420.

³ Цит. за: Перевидання статей О.Я. Ефименка двохтомником «Южная Русь» (СПб., 1905. — Т. 2. — С. 209, 222, 286, 294).

⁴ Ефименко А.Я. История украинского народа. — СПб., 1906.

⁵ Ефименко П.П. Собрание каменных орудий, керамики и пр. с донных стоянок Харьковской губ. у. с. Кочеток, Б. Даниловка и др. // Каталог выставки XII Археол. съезда в Харькове. — Харьков, 1902. — С. 9—14.

⁶ Ефименко П.П. Каменные орудия палеолитической стоянки в с. Мезине Черниговской губернии // Ежегодник Русского археол. об-ва при Санкт-Петербургском ун-те. — Спб., 1913. — Т. IV. — С. 67—102.

⁷ Ефименко П.П. К вопросу о стадиях каменного века в Палестине // Ежегодник Русского археол. об-ва при Санкт-Петербургском ун-те. — 1915. — Т. V. — С. 63—88.

⁸ Формозов А.А. О Петре Петровиче Ефименко: Материалы к биографии // Очерки истории отечественной археологии. — М., 2002. — Вып. 3. — С. 83—84.

⁹ Ефименко П.П. Мелкие кремневые орудия геометрических и иных своеобразных очертаний в русских стоянках ранненеолитического возраста // Русский антроп. журн. — СПб., 1924. — Т. XIII, вып. 3—4. — С. 211—228.

¹⁰ Ефименко П.П. Рязанские могильники: опыт культурно-стратиграфического анализа могильников массового типа // Материалы по этнографии. — СПб., 1926. — Вып. I—2. — С. 59—84.

¹¹ Ефименко П.П. Находки остатков мустерского времени на р. Деркуле // ИГАИМК. — 1935. — Вып. 118. — С. 13—25.

¹² Ефименко П.П. Значение женщины в ориякскую эпоху // ИГАИМК. — 1931. — 11, вып. 3—4. — С. 1—73.

¹³ Ефименко П.П. Женские статуэтки орияко-солютрейской эпохи // ИГАИМК. — 1931. — Вып. 7. — С. 4—5.

¹⁴ Ефименко П.П. Дородовое общество. Очерки по истории первобытно-коммунистического общества // ИГАИМК. — 1934. — Вып. 79. — 532 с.

¹⁵ Архів відділу калдрів Інституту археології НАН України.

¹⁶ Формозов А.А. Зазн. праця. — С. 111.

¹⁷ Ефименко П.П. Костенки I. — М.; Л., 1958. — 484 с.

¹⁸ Архів відділу калдрів Інституту археології НАН України.

¹⁹ Ефименко П.П. На археологічній конференції в Будапешті (1955, 3—6 вер.) // Вісн. АН УРСР. — 1956. — № 5.

²⁰ Формозов А.А. Зазн. праця.

²¹ Формозов А.А. Там само. — С. 119.

Одержано 05.02.2003

В.М. Зінько

ДО 100-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ВІКТОРА ФРАНЦЕВИЧА ГАЙДУКЕВИЧА

Серед плеяди видатних археологів і дослідників античних старожитностей Північного Причорномор'я ХХ ст. одним з найбільш значущих є Віктор Францевич Гайдукевич. Обравши ще зі студентських років основу темою дослідження історії античного Боспору Кімерійського, він присвятив цьому понад 40 років свого життя.

Віктор Францевич Гайдукевич народився в родині лікаря 12 листопада 1904 р. у Петербурзі. У 1923 р. після закінчення Петроградської радянської трудової школи він вступає до археологічного відділення факультету мовозвідства й історії матеріальної культури Пет-

ропольського університету. У 1926 р. у Херсонесі під керівництвом К.Е. Гриневича, який у 1918—1921 рр. був директором Керченського музею старожитностей, відбулася перша археологічна практика В.Ф. Гайдукевича. Імовірно, саме К.Е. Гриневич і знайомство з античними пам'ятками Керчі під час конференції, присвяченої 100-річчю Керченського музею, вплинули на те, що після закінчення університету в 1928 р. В.Ф. Гайдукевич стає науковим співробітником Керченського музею. Тут він під керівництвом Ю.Ю. Марті бере участь у розкопках міст і некрополів Боспору.

У 1930 р. Віктор Францевич вступає до аспірантури Ленінградського історико-лінгвістичного інституту. Після закінчення

асpirантури у 1932 р. його зараховують старшим науковим співробітником сектору Північного Причорномор'я ГАІМК - ІІМК АН СРСР. Перші роки дослідницьку роботу В.Ф. Гайдукевич проводив під безпосереднім керівництвом академіка С.Л. Жобельєва, який став для молодогоченого не лише наставником у науці, а і справжнім другом. Це був час становлення радянської археології як науки, коли з дотогірної історичної дисципліни вона перетворювалася в розділ історії. З перших же кроків наукової діяльності В.Ф. Гайдукевичу були притаманні широта наукових інтересів, уміння не лише дати аналіз окремих археологічних знахідок, а й уявити історичні події, повною мірою затучаючи і свідчення письмових джерел, і дані епіграфіки.

Важливу віхо в діяльності В.Ф. Гайдукевича стало створення в 1934 р. Боспорської археологічної експедиції, яка під його беззмінним керівництвом вела велики планомірні розкопки античних міст, поселень і некрополів на території Керченського півострова: Тірітака, Мірмекія, Ілурат, Кітей, Загородна садиба, курган Караба та ін. Завдяки високому рівню методики польових досліджень ці розкопки відкрили новий період в археологічному вивченні європейської частини Боспору Кімерійського і привели до найкращих наукових відкриттів.

У 1938 р. В.Ф. Гайдукевич починає викладацьку діяльність у Ленінградському університеті на археологічному відділенні і поряд з читанням спецкурсів з античної археології керує підготовкою аспірантів, які спеціалізувалися за цією тематикою, залишав студентів до роботи у складі своєї експедиції. Багато хто з його учнів пізніше стали видними дослідниками.

Величезна наукова ерудиція і велика працездатність дали змогу В.Ф. Гайдукевичу узагальнити величезний матеріал, отриманий у результаті розкопок на Боспорі, зіставити його з даними наративних джерел і опублікувати монографію «Боспорське царство» (М.; Л., 1949), захищеною ним як докторську дисертацію. Ця монографія, в якій уперше послідовно викладено історичну долю Боспору Кімерійського протягом усього періоду існування, здобула високу оцінку фахівців і дотепер є настільною книгою дослідників-антропологів. Даючи монументальне полотно економічного і соціально-культурного життя боспорських міст і поселень, Віктор Францевич виявив взаємодію і взаємопроникнення елінських і варварських елементів, відкрив нові напрями досліджень в історичному розвитку і згасанні Боспорської держави.

Продовжуючи археологічні дослідження на Боспорі, В.Ф. Гайдукевич постійно розширював обсяги робіт, залишав нових фахівців, створював великі міжнародні наукові проекти. Так, у 1956—1958 р. він очолив радянсько-польську археологічну експедицію. Спільні роботи з розкопок боспорського міста Мірмекія дали багатий матеріал, що послужив створенню в Національному музеї у Варшаві експозиції, яка висвітлює античну історію і

культуру Боспору. Результати цих досліджень знайшли відображення в серії публікацій, а також у тритомнику «Мірмекій», виданих за редакцією В.Ф. Гайдукевича і керівника групи польських археологів проф. К. Михайлівського на російській і польській мовах у Варшаві.

Поряд з дослідницькою і педагогічною діяльністю В.Ф. Гайдукевич проводив велику науково-організаторську роботу. Протягом двох десятиліть, до самої своєї смерті Віктор Францевич був завідувачем Групи античної археології Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР. Ця діяльність поєднувалася з величезною редакторською роботою. Він був упорядником і редактором низки збірників з історії і культури античного Північного Причорномор'я. Багато сил прикладав В.Ф. Гайдукевич також для підготовки і видання фундаментального «Корпуса боспорських надписей» (Л., 1965). Йому належить понад 100 наукових публікацій. Незадовго до смерті Віктор Францевич підготував перероблене і значно розширене видання своєї основної праці «Боспорське царство», що вийшло у німецькій версії в 1971 р. у Берліні.

Відмінною рисою наукової і практичної діяльності В.Ф. Гайдукевича була підготовка когорт учнів, гідних продовжувачів традицій петербурзької ленінградської античної школи. Серед них особливо варто виділити тих, хто став учителями для нас, археологів, які нині працюють на Боспорі. Це І.Б. Брашинський, Н.Л. Грак, Е.Г. Кастанаян, І.Г. Шургай.

Життя В.Ф. Гайдукевича обірвалося у розквіті творчих сил. Він раптово помер 9 жовтня 1966 р. під час робіт Боспорської експедиції з дослідження Мірмекія.

Одержано 12.04.2004

ПАМ'ЯТИ ІВАНА ОВСІЙОВИЧА ІВАНЦОВА

Цього року сповнюється 100 років з дня народження Івана Овсійовича Іванцова — першого українського археолога, який розпочав досліджувати стародавній Київ комплексно, як єдиний історичний феномен, на ґрунті археологічних джерел. Проте це майже невідома в науці постать. Про нього знають лише деякі фахівці з археології Києва. Його прізвище відсутнє в довіднику Г.Г. Мезенцевої «Дослідники української археології», у той же час унікальні комплекси, розкопані І.О. Іванцовым, можна зустріти чи не в кожному підручнику з історії Київської Русі. На жаль, його доля склалася трагічно — вчений загинув у самому розквіті своїх творчих сил.

Іван Овсійович народився 11 вересня (29 серпня — за ст. ст.) 1904 р. у селі Великий Браталів (Любарський р-н Житомирської обл.) у родині незаможних селян. У 1919 р. закінчив сільську семирічну школу. У 1920—1921 рр. — учень Турчинівських педагогічних курсів Житомирської обл., а в 1922—1925 рр. — 3-х українських Педагогічних курсів імені М. Драгоманова у Житомирі. Проте навчання через матеріальні негаразди часто переривалося, і юнак змушений був іти працювати, утім і ця робота переважно була пов'язана з освітністю. У 1925—1926 рр. він навчався у Шепетівському педагогічному

технікумі, який успішно й закінчив, одночасно був уповноваженим окружної комісії з украйнізації радянського апарату. У липні 1925 р. І.О. Іванцов як курсант житомирських педкурсів «відряджається до м. Києва на науково-педагогічну екскурсію». Немає сумніву, що стародавня столиця справила на юнака незабутнє враження й обумовила його подальшу долю, потяг до стародавньої історії цього міста.

З 1927 по 1933 р. І.О. Іванцов працював учителем української мови, завідував школою робітничої молоді. Одночасно продовжував освіту на заочному відділенні Інституту професійної освіти у Києві. У 1933 р. він перевівся на IV курс історичного факультету Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. Наступного року вступив до аспірантури, де його науковим керівником став О.П. Огоблін. За рішенням Наукової ради університету І.О. Іванцов входить до складу комісії у справах аспірантів, обирається заступником голови профкому, стає членом ради Будинку вчених і бере участь у його відкритті.

Його навчання лише якимсь дивом не завершилося трагічно. Через донос про «розкуркуленіх» у 1931 р. батьків і «сумнівні» настрої у жовтні 1935 р. молодого вченого включили з партії та відрахували з аспірантури. Свою кандидатську роботу «Повстання українського народу проти шляхетської Польщі 1635—1638 рр.» І.О. Іванцов повністю завершив уже у 1939 р., коли в нього з'явилися депо інші наукові спрямування, пов'язані з археологією, і він вирішив змінити дисертаційну тему. А друком згадана робота вийшла лише у 2002 р.

У 1936 р. І.О. Іванцову вдалося поновитися в аспірантурі, а після її завершення він став старшим викладачем кафедри історії СРСР Київського державного педагогічного інституту імені М. Горького. Тут він викладає, займається педагогічною діяльністю, поринає у науку.

У той час визначилося головне коло його наукових інтересів — археологія і стародавня історія України, конкретніше, історія Києва. Серед колег по аспірантурі, яких він залучив до археології, був і відомий у майбутньому вчений, вчитель багатьох сучасних археологів — Василь Йосипович Довженок. 1 січня 1938 р. І.О. Іванцов переходить до Інституту археології АН УРСР. В археології та давній історії (Інститут історії) розміщався у тому самому будинку на бул. Шевченка, 14,

а співробітники обох установ тісно співпрацювали та спілкувались у житті) тоді працювали такі нині відомі в науці постаті, як досвідчені В.Є. Козловська, С.С. Магура, М.Н. Петровський, В.П. Петров, Н.Д. Полонська-Василенко, О.П. Оглоблін, М.І. Ячменьов та молоді (чи відносно молоді) Г.Ф. Корзухіна, В.К. Гончаров, І.М. Самойловський, Д.І. Бліфельд, Є.В. Махно тощо.

Почався найактивніший науковий період наукового життя І.О. Іванцова. Він багато й наполегливо працює, бере участь у київських і всесоюзних (плenum «Археологічне вивчення давньоруських міст» у Ленінграді) наукових сесіях, спілкується з багатьма російськими вченими, з деякими з них співпрацює на розкопках Києва. Невідкладово у своїй монографії І.О. Іванцов досить часто посилається на ще не видані праці Б.О. Рибакова і М.К. Каргера.

Дослідник бере активну участь у розкопках спільної Київської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР та Інституту історії матеріальної культури СРСР, очолювану М.К. Каргером. У 1938 р. керує розкопками на 3-й лілянці археологічних досліджень території Михайлівського Золото-верхого монастиря. Саме йому пощастило розкопати знамениті житла-майстерні, у тому числі житло (VIII) «художника» з яскравим різноманітним інвентарем.

Нині матеріали з цих об'єктів увійшли мало не до всіх підручників з історії Русі. М.К. Каргер писав, що це житло «являє собою пам'ятку абсолютно виключного наукового значення. Можна без перебільшення сказати, що за ступенем збереженості самої будівлі, а особливо за кількістю і збереженістю інвентарю, знайденого в ній, напівземлянка VIII являє собою пам'ятку, яка переважає все, що було відомо до сих пір в галузі археології давньоруського житла».

Проте маститий учений жодним словом не згадав про конкретного дослідника пам'ятки. Взагалі він у своїх працях ніде не згадував І.О. Іванцова. Про причини цього не хочеться гадати. Можливо, боявся включати у свої книжки прізвище людини, яку хоча офіційно називали, але вона була «під сумнівом».

У наступні роки І.О. Іванцов зосереджує свою увагу на вивченні стародавнього Києва. Н.Д. Полонська-Василенко запустила молодого вченого до створення багатотомної «Історії Києва» для написання розділів про давньоруську добу Серед авторського колективу — І.Г. Підоплічко, І.В. Моргілевський, Г.Ф. Корзухіна, С.І. Маслов, В.П. Петров, М.Н. Петровський, К.Г. Гуслистий, М.І. Ячменьов тощо.

У 1939 р. статтю І.О. Іванцова залучено до ювілейного академічного видання «Пам'яті Т.Г. Шевченка. Збірник статей до 125-ліття з дня народження». У ньому брали участь найвідоміші українські вчені (О. Білєцький, П. Попов, Д. Ревуцький, М. Грінченко, К. Гуслис-

тий, М. Петровський, О. Оглоблін та ін.). Стаття І.О. Іванцова «Шевченко і археологія» відзначалася грунтовністю, її головні положення пізніше повторювалися в наступних працях з цієї теми.

У 1941 р. І.О. Іванцов зробив доповідь «Виникнення Києва в VII - VIII ст.» на IV науковій сесії Київського педагогічного інституту ім. М. Горького. Головні засади доповіді — місто було засновано в результаті розвитку місцевого населення, визначення дати — за археологічним матеріалом — діють і нині.

Вночі час учений завершив монографію «Стародавній Київ», яка мала стати основою нової дисертації, підготував її до друку. Вона була добре ілюстрована: 120 фотоілюстрацій, 10 креслеників, 5 планів. На жаль, ілюстративний матеріал майже не зберігся. Одночасно І.О. Іванцов у співавторстві з В.Й. Довженком працював над створенням атласу «Топографія древнього Києва». За тематикою обидві праці тісно перепліталися. Науковим керівником робіт був О.П. Оглоблін.

І.О. Іванцов зібрав та проаналізував практично всі писемні та археологічні джерела, які були відомі на той час, і вперше залишив у такій кількості археологічні матеріали. Звичайно, що масштаби археологічних розкопок Києва були тоді незначні, велися несистематично, часто розкопи погано фіксували або матеріали гинули у бурімін погляхах ХХ ст. Автор мав у своєму розпорядженні значно менше археологічних фактів, ніж с тепер. Утім він зробив все, що міг, у тих складних умовах. Монографія мала стати твердим пілгримом для подальших досліджень у київській археології. Проте цьому завадила війна.

Напередодні виступу на фронт І.О. Іванцов передав рукопис монографії на зберігання Є.В. Махно. Після звільнення Києва вона передала його Л.М. Славіну. І сьогодні текст зберігається у Науковому архіві Інституту. Він був відомий лише надзвичайно вузькому колу дослідників. Хоча, як відзначав ще у 1970 р. П.П. Толочко, «позиція замовчування праці І. Іванцова тим прикріша, що дослідники Києва все ж читають її, тією чи іншою мірою використовують окремі її положення».

І.О. Іванцов зі своїм полком потрапив у печально знаменитий «кіївський котел». Він повернувся до Києва за кілька днів до вступу німецьких військ до міста, де залишалася його родина, якій не вдалося евакууватися.

31 жовтня 1941 р. гестапо заарештувало Івана Іванцова у приміщені Кіївської міської управи, яку очолював О.П. Оглоблін. Більше його ніхто не бачив. Найімовірніше, він був страчений після допитів.

Молодий вчений — лише 37 років — загинув на старті своєї наукової кар'єри, саме тоді, коли почався його злет, коли попереду були найбільш активні та продуктивні роки наукового життя. Він тільки накопичив фахові знання, набув досвіду, його науковий талант роз-

квітнув і набрав потужності. Поза сумнівом, І.О. Іванцов мав стати однією з найяскравіших постатей вітчизняної історії та археології.

1992 р. відбулося спеціальне засідання вченої ради Інституту археології НАН України, присвячене пам'яті І.О. Іванцова, на якому виступили директор інституту П.П. Толочко, М.Ю. Брайчевський, Є.В. Махно, Н.І. Довженок, інші науковці, які пам'ятали вченого. Була присутня і його дочка — Галина Іванівна.

Саме в 100-річний ювілей ученого реально побачила світ (хоч у вихідних даних значиться 2003 р.) і його монографія «Стародавній Київ». І в цьому вбачається певна символіка. Ця публікація закриває ще одну «чорну» пляму у вітчизняній історіографії. Вона стане корисною для дослідників насамперед як історіографічний факт, відновить справжню картину розвитку археологічної та історичної думки в Україні наприкінці 30 — на початку 40-х рр. ХХ ст. Вихід книжки — це даніна світлій пам'яті археолога та історика Івана Овсійовича Іванцова. Його життя в науці продовжується.

Одержано 11.03.2004

С.О. Біляєва, О.Є. Фіалко,
Л.В. Кулаковська, Л.І. Іванченко

НОВІ КРОКИ УКРАЇНСЬКО-ТУРЕЦЬКОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

У листопаді 2003 р. наукова та культурна громадськість столиці України відзначила 80-ту річницю заснування Республіки Туреччина. З нагоди цієї дати 10—12 листопада Інститут археології НАН України за підтримки Посольства Республіки Туреччина і Турецького центру інформації та дослідженъ КНАУ ім. Т. Шевченка провів наукові заходи, в яких взяли участь провідні фахівці Туреччини, України та Росії.

10 листопада було проведено засідання «Круглого столу» з проблем збереження пам'яток османської доби на теренах України. В його роботі взяли участь близько 20 науковців — археологів, істориків, лінгвістів, філологів, архітекторів, які представлявали академічні науково-дослідні центри, університети, музеї, історико-культурні заповідники та інші заклади: проф. Б. Ерсою та І. Куюлу-Ерсою (Університет Еге, м. Ізмір, Туреччина), к.і.н. С. Орєшкова (Інститут сходознавства РАН), проф. Я. Дашикевич (Національний університет ім. І. Франка, м. Львів), проф. В. Сергійчук (Центр українознавства, КНАУ), проф. Г. Халимоненко (КНАУ), доц. Ф. Туранли (Турецький центр інформації та дослідженъ, КНАУ), к.і.н. С. Біляєва, Ю. Болттрик, О. Фіалко, Л. Віногродська, Т. Самойлова (Інститут археології НАН України), к.і.н. О. Титова (Інститут пам'яткознавства НАН України), к.і.н. Ю. Кочубей (Інститут сходознавства НАН України), к.і.н. В. Ленченко (Інститут археографії НАН України), А. Ібрагимова (Бахчисарайський державний заповідник). Учасники засідання обмінялися думками, зауваженнями, інформаційними повідомленнями та пропозиціями щодо стану археологічних, історико-архітектурних, літературних пам'яток османської доби, які складають спільну історико-культурну спадщину українського татурецького народів. Було обговорено шляхи, напрями та пріоритети у вирішенні питань подальшого співробітництва та конкретні заходи щодо збереження та вивчення цих унікальних пам'яток давньої історії.

11—12 листопада у приміщенні Археологічного музею Інституту археології НАН України відбулася Міжнародна наукова конференція «Україна і Туреччина». Організаторами цього наукового форуму були співробітники спільнотої Українсько-турецької археологічної експедиції (керівник С. Біляєва), яка проводить археологічні дослідження пам'яток османської доби в містах Очаків та Білгород-Дністровський (Одеська обл.). У роботі конференції брали участь фахівці з різнопрофільних науково-дослідних і науково-освітніх закладів Києва, Бахчисараю, Львова, Москви, Одеси, Херсона та студенти київських закладів вищої освіти.

На конференції було заслухано 20 наукових доповідей, розглянуто та обговорено широке коло проблем, пов'язаних з давньою та сучасною історією Турецької держави. Особлива увага приділялась результатам археологічних досліджень, питанням збереженості рухомих і нерухомих пам'яток, їх консервації, реставрації та музеєфікації. До початку роботи конференції було видано збірку тез доповідей учасників конференції «Україна та Туреччина».

Конференцію відкрив вітальним словом на адресу її учасників заступник директора Інституту археології НАН України д.і.н. Г. Івакін. За його висловом, археологія є щастливою наукою, тому що досліджує багато тісно пов'язаних проблем — історичних, етнографічних, художніх та ін. Г. Івакін підкреслив, що конференція — це серйозний початок, який має надати імпульс для подальшого плідного співробітництва, і побажав успіхів на цьому шляху.

З доповідями на пленарному засіданні виступили: Ф. Туранли (м. Київ), який висвітлив історію утворення сучасної Турецької держави; С. Біляєва (м. Київ) — підвезла підсумки співробітництва України та Туреччини в галузі археології (за 1996—2003 рр.) та окреслила завдання подальших спільнот дослідженъ; Б. Ерсою (м. Ізмір) — розглянув

© С.О. БІЛЯЄВА, О.Є. ФІАЛКО,
Л.В. КУЛАКОВСЬКА, Л.І. ІВАНЧЕНКО, 2004

основні характеристики лазень (хамамів) з території Туреччини та розкопаної османської пам'ятки в Акермані.

Тематично викладені на засіданнях доповіді розподіляються на кілька груп.

Найбільша частина присвячена результатам дослідження архітектурно-археологічних пам'яток та окремих категорій артефактів. Сумісну лоповідь Ю. Богтрика та О. Фіалко (м. Київ) було присвячено традиційності поховань ансамблів в курганобудуванні різних часів. І. Куюч-Ерсої (м. Ізмір) розглянула залишки обстежених нею архітектурних споруд Османської імперії на території України, зокрема в Хотині, Кам'янці-Подільському, Білгороді-Дністровському та Ізмайлі. А. Ібрахімова (м. Бахчисарай) повідомила про археологічні дослідження «Персидського двору» комплексу Бахчисарайського ханського палацу. Л. Віногродська (м. Київ), в сумісному з А. Ібрахімовою повідомленні, проінформувала про результати розкопок на території Бахчисарайського заповідника у 2003 р. М. Оленковський (м. Херсон) торкнувся проблем охорони та дослідження пам'яток, що залишилися після перебування турків на території Нижнього Подніпров'я. О. Сухобоков (м. Київ) на підставі вивчення археологічних даних висвітлив взаємовідносини слов'янського та тюркського етносів на Дніпровському Лівобережжі в I тис. н.е. В іншій доповіді, представлений тим же автором, було охарактеризовано спорядження війська та воєнну справу народів Хазарського каганату. В. Манько (м. Київ) виклав своє бачення щодо місця аварів у історії східних слов'ян. У доповіді Д. Телегіна та О. Титової (м. Київ) йшлося про археологічне дослідження Олешківської Січі низового козацтва на Лівобережжі Дніпра. А. Чеканівський (м. Київ) детально розглянув керамічні люльки 17—18 ст. з пам'яток Середнього Півніпров'я та Криму.

Низку доповідей було присвячено питанням економічних та політичних зв'язків двох держав за матеріалами археологічних та писемних джерел. О. Бубенок (м. Київ) розглянув фольклор предків українців як джерело для вивчення взаємовідносин слов'янських і тюркських народів. Я. Дашикевич (м. Львів) зупинився на питаннях політичних зв'язків України та Туреччини, зокрема на турецькій орієнтації України в 16—17 ст. Напрямні турецької зовнішньополітичної орієнтації в 17 ст. були розглянуті в доповідях С. Орсікової (м. Москва) та Т. Чухліба (м. Київ). Наймолодший учасник конференції В. Тимченко (студент КНАУ) зробив спробу використання одного з османських писемних джерел, а саме кодексу законів султана Селіма II, для дослідження економічної історії півдня України османської доби.

Кілька доповідей було присвячено сучасному стану вивчення окремих аспектів окреслених проблем. Так, В. Ленченко (м. Київ)

зупинився на науковому значенні вивчення рідкісних рукописних планів 18 ст. міст і фортець Південної України, які входили до володінь Кримського ханства та Османської імперії, що зберігаються в архівах і бібліотеках України та Росії. Г. Халимоненко (м. Київ) привернув увагу до розвитку тюркології в Україні в роки незалежності, базовим центром якої в нашій країні є кафедра тюркології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

На підсумковому пленарному засіданні після обговорення доповідей було ухвалено спільні рішення та пропозиції, які потрібно довести до урядів обох країн і відповідних міжнародних організацій з охорони пам'яток історії та культури. У рішенні конференції високою оцінкою отримав досвід співробітництва наукових установ України та Туреччини в галузі дослідень пам'яток османської доби півдня України як підний, результативний та корисний, який потребує подальшого розвитку та продовження.

Одним з головних напрямів подальшого вивчення, охорони та музесфікації пам'яток османського часу визнано дослідження Акерманської середньовічної фортеці (м. Білгород-Дністровський Одеської обл.). Також схвалено лосвід тристороннього співробітництва Турецької спілки істориків, що забезпечила фінансування досліджень, Інституту археології НАН України та Одеської обласної держадміністрації в особі Управління охорони об'єктів культурної спадщини, яке взяло на себе проведення заходів для збереження розкопаних об'єктів.

З метою подальшого розвитку міжнародного співробітництва між Україною та Туреччиною в галузі вивчення і збереження історико-культурної спадщини українського та турецького народів часів Османської імперії запропоновано створити двосторонню Постійно діючу українсько-турецьку Комісію з питань вивчення, збереження та музесфікації пам'яток османського періоду в Україні та розробити Положення про Комісію. Доручити Комісії розробити Спільну комплексну програму співробітництва, зокрема з виявлення, дослідження, консервації та реставрації пам'яток османського періоду в Україні, а також розробити низку цільових програм: 1) археологічного вивчення пам'яток і реставраційних робіт з відповідною підготовкою конторису; 2) публікації наукових праць і популяризаторських видань, що стосуються результатів спільніх історичних та археологічних досліджень; 3) утворення комп'ютерної бази даних і публікації на її основі писемних та археологічних матеріалів; 4) вивчення та публікації картографічного матеріалу, планів і вилів міст, перегляд фондів музеїв, архівів та бібліотек; 5) опрацювання карти археологічних та історико-архітектурних пам'яток османського періоду; 6) видання альбому пам'яток для наукових і туристичних цілей;

7) проведення спільних виставок археологічних матеріалів із демонстрацією результатів робіт на територіях України і Туреччини.

З метою фінансової підтримки вивчення та збереження українсько-турецької культурної спадщини визнано доцільним: звернутися до національних комісій України і Туреччини в справах ЮНЕСКО з проханням підтримати субрегіональний проект розвитку наукового дослідження пам'яток османського періоду в Україні через Програму участі ЮНЕСКО шляхом надання субсидій; до урядових і непартийових інституцій, а також до великих транснаціональних компаній, які передбачають фінансування гуманітарних проектів; до відповідних органів місцевого самоврядування. У зв'язку з необхідністю вивчення документальних джерел і матеріалів турецьких архівів, епіграфіки визнано доцільним підготувати кадрів ходознавців-османістів у вілловіділінх закладах вищої освіти України.

Плідний досвід першої подібної конференції з проблем вивчення історико-культурної спадщини України і Туреччини заслугував на подальше продовження, тому була ви-

словлена одностайна думка про необхідність проведення конференцій і надалі, а також запропонована послідовність їх проведення: один раз за три роки у Туреччині та в Україні.

3 нагоди 80-річчя заснування Республіки Туреччина 11 листопада за сприяння Посольства Республіки Туреччина у приміщенні Музею археології ІА НАН України було відкрито виставку археологічних матеріалів османських часів з розкішопок спільної українсько-турецької експедиції 1997–2002 рр. у містах Очаків і Білгород-Дністровський (керівники С. Біляєва та Б. Ерсої).

Сподіваємося, що досвід спільних заходів і проектів сприятиме подальшому розвитку співробітництва вчених двох країн: України і Туреччини, а можливо й надасть певного імпульсу розгортанню міжнародної кооперації фахівців різних країн навколо проблем історико-культурної спадщини народів, які мали тісні контакти у минулому і які пов'язані спільним процесом історичного розвитку одного з найважливіших євразійських регіонів.

Одержано 20.05.2004

О.Є. Фіалко

МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ «ВІД КІМЕРІЇ ДО САРМАТІЙ» (29.04–01.05.2004, м. Чигирин)

У липні 2004 р. виповнилося 60 років відділу скіфо-сарматської археології Інституту археології НАН України. Саме цій даті й було присвячено міжнародну конференцію "Від Кімерії до Сарматій". Організаторами цього наукового симпозіуму виступили відділ скіфо-сарматської археології ІА НАН України та Національний історико-культурний заповідник "Чигирин". До речі, ювілей відділу збігся із з однією важливою датою — 15-річчям Національного історико-культурного заповідника "Чигирин", на базі і за фінансової підтримки якого і проходила ця конференція.

У роботі конференції взяли участь близько 50 науковців — археологів, істориків, антропологів, краєзнавців, які репрезентували понад 20 установ — академічні інститути, музеї, виші навчальні та інші заклади України, Росії, Польщі, Німеччини. Під час роботи заслушано 27 наукових доповідей (всього було заявлено понад 50, однак частина науковців з різних причин не була присутня). Розглянуто широке коло питань, пов'язаних з походженням,

матеріальною культурою, соціальним устроєм, поховальними обрядами, характером господарювання, зовнішньо-економічними зв'язками, типологією поселенських структур і поховальних пам'яток населення, що мешкало на величезній території від Карпат на заході до Алтаю на сході за доби раннього заліза. Робота конференції проходила в досить щільному часовому графіку зі значним інформаційним наявністю, з дискусіями та обговоренням доповідей наприкінці кожного робочого дня. Значною мірою роботу полегшувала наявність видрукуваної до початку конференції збірки тез доповідей (11,6 л. а.).

Відкриваючи конференцію, зі словами привітання до її учасників звернувся заступник директора Інституту археології НАН України д.і.н. професор Д.Н. Козак. Він підкреслив значний внесок співробітників відділу в розвиток вітчизняної науки та справу популяризації давньої історії нашої держави за її кордонами. Привітання та добре побажання ювілярам висловили начальник Управління культури держадміністрації Черкаської області І.Г. Козленко, голова Чигиринської районної державної адміністрації С.І. Григорук.

С.О.Є. ФІАЛКО

Учасники конференції «Від Кімерії до Сарматій»

іністрації О.Г. Лавріненко, генеральний директор Національного історико-культурного заповідника "Чигирин" В.І. Полтавець.

На пленарному засіданні було заслухано дві наукові доповіді. Завітувач відділу скіфо-сарматської археології ІА НАН України д.і.н. С.А. Скорий висвітлив історію заснування, становлення та розвитку відділу, підвів підсумки та окреслив перспективні напрями наукової та польової діяльності колективу. Завітувач відділу теорії та методики археологічних досліджень ІА РАН (Москва) д.і.н. В.І. Гуляєв розповів про досягнення донецької археології та зупинився на деяких загальноскіфських проблемах.

Подальша робота тривала без розподілу на секції. Проте щодо хронології доповіді поділяються на три різновеликі блоки. Доповіді **першого блока** репрезентували кімерійський та ранньоскіфський час. **С.В. Махортіх** (ІА НАН України) на прикладі аналізу Придніпровської територіальної групи кімерійських пам'яток довів перспективність лінкристного підходу до вивчення локальних утворень. **В.Р. Ерліх** (Музей історії Схоли, Москва) розглянув добірку сокир-скіпетрів передскіфського часу, інтерпретуючи їх як відособлені зображення голови хижого птаха, що лежать в підвалинах низки зображень звіриного стилю скіфської археології. **С.Б. Вальчак** (ІА РАН) підняв питання про розвиток та хронологію північнокавказьких мечів і кинджалів. Дві доповіді було присвячено розгляду місяцеподібних прикрас з пам'яток передскіфського періоду. **О.Д. Могилов** (ІА НАН України), продемонструвавши типологію цих прикрас, дійшов висновку, що їх еволюція виявилася в ускладненні орнаментації. **Н.В. Тарасова** та **С.Б. Вальчак** (ІА РАН) у спільній доповіді запропонували дещо відмінну від попередньої типологію цих "луїнниць", роз-

глянули їх призначення та можливість використання як хроноіндикаторів. **Н.М. Бокій** (Державний педагогічний університет ім. В. Вінниченка, Кіровоград) доповіла про результати дослідження кургану біля с. Івангород на Кіровоградщині, аналіз складної похованої споруди та обряду якого дав змогу зарахувати його до жаботинського періоду ранньозалізної доби. Доповідь **Н.П. Шевченко** (ІА НАН України) була присвячена розкопкам кургану на Житомирщині, завдяки яким отримані нові дані про наявність у похованальному обряді племен Середнього Подніпров'я в передскіфський час ритуальних людських жертвоприношень. **І.Б. Шрамко** (Палац дитячої та юнацької творчості, Харків) у результаті вивчення стратиграфічних даних і характеру речових залишків виклава чітко аргументовану позицію щодо початкового періоду існування Більського городища та динаміки розвитку його матеріальної культури в архаїчний період. **В.П. Білозор** (ІА НАН України), на підставі розгляду жертвників з людськими черепами в урочищі Царина на Більському городиці та знахідок великої кількості людських кісток зі слідами механічних пошкоджень у культурних шарах, зробив припущення про прояві канібалізму в ритуальному та побутовому вигляді. **В.Г. Петренко** (ІА РАН) детально проаналізувала роль вогню в похованальному культі ранньоскіфських племен Центрального Кавказу, постапно прослідкувавши цикли ритуальних дій. **Є.В. Черненко** (ІА НАН України) надав огляд так званих кубанських шоломів, зупинившись окремо на питаннях їх датування, походження та місця виробництва. Живу дискусію викликала доповідь **В.Ю. Зусса** (Державний Ермітаж, Санкт-Петербург) "Енциклопедичний бесікарій Казак-Кочердіка", присвячена доклад-

ному аналізу сюжету на кинджалі – випадковій знахідці, що походить з приватної колекції. Кожен орнаментальний образ було розглянуто окремо із зачлененням широкого кола аналогій. Саме ці, досить різнопланові за територією та часом аналоги (до речі, чудово проілюстровані) та характер декору й викликали сумніви у деяких науковців щодо автентичності наведеного артефакту.

Другий блок доповідей пов’язаний зі скіфськими старожитностями класичного періоду. *Н.В. Полосьнак* (Інститут археології та етнографії СВ РАН, Новосибірськ) наочно продемонструвала знахідки реального одягу з поховань пазиріків Горного Алтаю, зіставивши його з вображенням мумії Синьязяна та вершників скіфо-сарматського часу евразійських степів. *Л.С. Ключко* (Музей історичних коштовностей України, Київ) у спільній з *З.О. Васіною* доповіді зупинилася на питаннях комплексного вивчення жіночого вбрання скіфського часу в Лісостеповому Лівобережжі. *М.А. Чемякіна* (Інститут археології та етнографії СВ РАН, Новосибірськ) довела зв’язок глянняної пластики з пам’яток доби пізньої бронзи – раннього заліза лісостепової зони Західного Сибіру з поселенськими культами, які притаманні населенню Євразійського лісостепу в цілому. Доповідь *А.І. Пузикової* (ІА РАН) була присвячена історії та результатам багаторічного вивчення поселенських структур скіфського часу в Курському Посейм’ї, яке являє собою північну периферію скіфського світу. *С.А. Скорий* (ІА НАН України) у спільній з *Я.Хохоровським* (Інститут археології Ягеллонського університету, Krakів) доповіді окреслив результати вивчення укріпленого Мотронинського поселення скіфського часу та курганного могильника біля нього, що були здійснені протягом 2000–2003 рр. за проектом українських і польських археологів. Свої міркування щодо причин виникнення городищ юхнівської культури в лісовій смугі Подесення виклав *Д.В. Каравайко* (ІА НАН України). *О.Є. Філатко* (ІА НАН України), всебічно розглянувши античний чорнолаковий посуд у похованнях степових скіфів, підкреслила певні визначальні можливості цієї категорії артефактів в обрядовій практиціnomadів. *Т.М. Кузнецова* (ІА РАН) виділила низку хронологічних реперів могильника групи “Солохи”, які дали змогу поточні часові рамки поховальних комплексів. Крім того, вона оголосила заповіт *А.І. Мелюкової* щодо подальшого вивчення цієї пам’ятки. *Ю.В. Болтрик* (ІА НАН України) висловив припущення, що комплекс Капулівських пам’яток є залишками столиці Скіфської держави часів Атея, та окремо зупинився на визначені ролі Кам’янського городища. *О.В. Переводчикова* (ІА РАН), запропонувавши для розгляду сюжет та стиль зображень на зооморфних кінських нащічниках так званого чортомлинського типу, виклада свою версію пояснення розбіжностей орна-

ментації стандартних за формою серій прикрас і прослідувала розподіл цих серій у часі.

Третій блок складали доповіді, присвячені матеріалам пізньоскіфської та сарматської культур. *Л.Г. Яблонський* (ІА РАН), залучивши дані попередніх і новітніх, в тому числі й авторських, досліджень Прохоровського могильника, запропонував хронологічну атрибуцію пам’ятки. Виходячи з гострої дискусії стосовно хронологічних побудов, момент істини для Прохоровської епохі, проголосив доповідачем, мабуть ще не настив. *І.А. Козир* (Державний педагогічний університет ім. В. Вінниченка, Кіровоград) виділила джерела формування керамічного комплексу у населення Північного Причорномор’я пізньосарматського часу. Про нові дані щодо формування пізньоскіфської культури, отримані завдяки вивченню найбільш ранніх поховань двох могильників з центральної частини кримського передгір’я, повідомив *І.М. Храпунов* (*Таврійський національний університет. Сімферополь*).

Під час підведення підсумків на заключному засіданні було ухвалене рішення, запропоноване В.І. Полтавцем, про періодичне проведення подібних форумів на базі заповідника “Чигирин”.

Цікавою і різноплановою була й *культурна програма*, зорганізована та проведена співробітниками Національного історико-культурного заповідника “Чигирин” на чолі з генератором В.І. Полтавцем. **29 квітня**, після сесійних засідань, відбулося ознайомлення з експозицією Музею Б. Хмельницького, який було відбудовано в 1995 р. біля підніжжя Замкової гори, на місці колишньої повітової управи, згідно з кресленнями та малюнками архітектора І. Кедрина. Експозиція музею містить археологічні знахідки переважно козацької доби, матеріали, пов’язані з історією роду Хмельницьких та особистістю Богдана Хмельницького, портретну галерею гетьманів та кошових отаманів. **30 квітня** було проведено екскурсію на Замкову гору, де збереглися залишки Чигиринської фортеці 17 ст. — головного оборонного вузла гетьманської столиці та кам’яний хрест, встановлений в 1912 р. на честь захисників Чигирини 16–17 ст. Поруч, на краю домінуючого над містом мису, височить увічнена в камені та бронзі постать видатного полководця і державного діяча — гетьмана Б. Хмельницького, якому і вклонилися учасники огляду. **1 травня** гости побували у Суботові — колишньому хуторі — родинному маєтку Хмельницького, який в середині 17 ст. став невеличким містечком й одночасно осередком гетьманської влади та дипломатії. Оглянули Іллінську церкву, збудовану в середині 17 ст. коштом і за проектом Б. Хмельницького, де за переказами 1657 р. було поховано гетьмана та встановлено пам’ятну плиту; залишки фундаменту будівлі маєтку Б. Хмельницького на Замчиці і завітали до селянської

хати кінця 19 — початку 20 ст. Після цього сталася поїздка до урочища Холодний Яр, під час якої С.С. Бессонова провела змістовну екскурсію на теренах Мотронинського городища та кургannому могильнику біля нього, а С.А. Скорий продемонстрував розріз оборонного укріплення городища та відновлений насип кургану, досліджений в попередні роки археологічною експедицією ІА НАН України "Холодний Яр". Настанок подивилися на Свято-Троїцьку церкву Мотронинського мона-

стиря та доторкнулися до тисячолітнього дуба М. Залізняка, що височить у лісі біля хут. Буда.

Конференція в Чигирині стала помітним явищем в археологічній спільноті. На жаль, збірка матеріалів ювілейної конференції "Від Кімерії до Сарматії" вийшла малим накладом, тому учасниками конференції було прийнято рішення найближчим часом розмістити її на сайті в Інтернеті.

Одержано 24.05.2004

В.А. Колесникова

КНИЖКОВИЙ ОГЛЯД

Наукова бібліотека Інституту археології НАН України із задоволенням пропонує увазі читачів журналу черговий анотований список видань з археології та давньої історії України, що поповнили фонди бібліотеки протягом 2003 р.

Щиро дякуємо авторам та установам, які надіслали книги до бібліотеки, і сподіваємося на подальші активні надходження. Нагадуємо, що наявність книги в головному книгоховіші археологічної літератури в Україні є запорукою її доступності для широкого загалу читачів і збереження для прийдешніх поколінь науковців.

Бажаємо творчої наслаги та особистої вдачі!

2002 рік

1. Археологічна збірка Херсонської обласної інспекції охорони пам'яток. — Херсон, 2002. — № 2. — 172 с.

Черговий випуск Археологічної збірки присвячено охоронним археологічним дослідженням на території Херсонської обл. У першу частину збірки включено матеріали про пам'ятки, досліджені Херсонською охоронною археологічною експедицією (1976—2001). У другій частині публікуються результати охоронних досліджень давніх поселень, що руйнуються природним середовищем.

2. Баран В.Д., Баран Я.В. Походження українського народу. — К., 2002. — 406 с.

Праця присвячена складній проблемі походження українського та інших східнослов'янських народів. На основі аналізу археологічних мате-

ріалів і використання писемних, лінгвістичних та інших джерел розкрито процеси становлення та розвитку слов'ян, зародження і формування слов'янських народів. Особливу увагу приділено розвитку етнокультурних і соціальних процесів у період Кисво-Руської держави, подано критику концепції «давньоруської народності».

3. Жураковський Б. Господарство і зв'язки трипільських племен Поділля: Навч. посібник. — Раменське, 2002. — 115 с.

У посібнику введено у науковий обіг матеріали археологічних досліджень автора, піднято питання щодо форм і видів зв'язків між племенними групами Трипілля, їх спроманості, динаміки, тривалості, впливу на внутрішній культурно-економічний розвиток території Східного Поділля та сусідніх районів.

4. Залізняк Л., Петровський П. Свідерські стоянки біля села Лютка. — Луцьк, 2002. — 60 с.

Праця висвітлює матеріали двох великих колекцій крем'яних виробів, зібраних на численних стоянках первісних мисливців доби палеоліту біля с. Лютка Старовижівського р-ну Волинської обл. Скупчення свідерських стоянок біля цього села належить до числа найбільших в Українському Поліссі і становить великий науковий інтерес.

5. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — Львів, 2002. — Вип. 8. — 184 с.

У збірнику вміщено статті та повідомлення, проголошені на міжнародній археологічній конференції «Давнє населення заходу України: екологія, історія, культура». Розкрито проблеми методики та історії археологічних досліджень, вивчення окремих пам'яток і культур.

© В.А. КОЛЕСНИКОВА

6. Методические указания к курсу лекций «Археология» по теме «Методы археологических исследований». — Луганск, 2002. — 36 с.

Методичні вказівки містять огляд основних методів досліджень, що використовуються для опису, класифікації і дослідження археологічних об'єктів. Подано огляд сучасних інформаційних і природничо-наукових методів в археології.

7. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2002. — Вип. 11. — 154 с.

До збірки увійшли статті та повідомлення, присвячені новим дослідженням пам'яток археології, історії, архітектури, писемності українського козацтва, вивченю родоводів козацької старшини. Висвітлено проблеми вивчення пізньосередньовічних колекцій у музеїчних збірках.

8. Петраускас О.В., Цындревская Л.А. Находки черняховской культуры вблизи Жовнино (коллекция фондов Института археологии, г. Киев). — К., 2002. — 47 с.¹

Праця присвячена публікації додаткових відомостей про могильники черняхівської культури біля с. Жовнино. Джерелом цієї інформації є колекція знахідок черняхівської культури із фондів Інституту археології НАН України та архівні матеріали польових досліджень 1961—1969 рр. Наведено деякі спостереження, зроблені в ході вивчення цих матеріалів.

9. Проблеми археології Подніпров'я. — Дніпропетровськ, 2002. — 151 с.

Черговий випуск міжвузівського збірника наукових праць присвячений дослідженням курганів доби бронзи - раннього заліза, що були здійснені експедиціями лабораторії археології Придніпров'я Дніпропетровського національного університету в Дніпропетровській області та на Бородицькій фортеці XVII—XVIII ст. У статтях розглянуто актуальні питання археології, давньої та середньовічної історії України.

10. Сиотьянинова С.П. Техника расщепления кремня позднепалеолитических и мезолитических памятников Побужья. — Одесса, 2002. — 160 с.

Монографія присвячена аналізу техніки розщеплення кременю семи пізньопалеолітичних і мезолітических пам'яток, розташованих у бассейні Південного Бугу. Техніку розщеплення реконструйовано на основі морфології нуклеусів і сколів з урахуванням метричних даних. Розгляд особливостей цієї техніки в кожному комплексі дав змогу дійти висновку про едину технологічну лінію розвитку та хронологічні зміни.

¹ Книги, назви яких виділені курсивом, можна придбати у книжковому кіоску за адресою: 04210 Київ, пр. Героїв Сталінграда, 12, кімн. 1209, тел. 418-91-43.

11. Старожитності Степового Причорномор'я та Криму: Зб. наук. праць. — Запоріжжя, 2002. — Вип. 10. — 288 с.

У Х томі збірника розглянуто матеріали, отримані під час досліджень на території України. У науковий обіг введено нові археологічні пам'ятки від доби кам'яного віку до середньовіччя.

12. Субботин Л.В., Тощев Г.Н. Археологические древности Буджака: Курганные группы у с. Лиман. — Запорожье, 2002. — 104 с.

У праці опубліковано матеріали, отримані розкопками курганної групи біля с. Лиман Татарбунарського р-ну Одеської обл. Наведено характеристику поховальних комплексів, розглянуто питання їх культурної належності та датування.

13. Терський С. Археологія доби Галицько-Волинської держави. Здобутки Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею за 15 років діяльності (1986—2000). Каталог виставки. — Львів, 2002. — 108 с.

У виданні висвітлено здобутки Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею за останні 15 польових сезонів (1986—2000). У додатку вміщено каталог виставки, підготовленої до 800-ї річниці короля Данила Галицького та бібліографію публікацій експедиції.

14. Украинско-российская экспедиция по изучению древних памятников горного дела Донбасса. — Киев; Воронеж, 2002. — 76 с.

Опубліковано матеріали про роботу міжнародної комплексної геолого-археологічної експедиції, що працювала на базі Карталинського мідного рудопрояву. Подано матеріали прес-конференції та наукова концепція природно-археологічного заповідника «Картамин».

15. Щепинский А.А. Памятники кемі-обинской культуры (Свод археологических источников). — Запорожье, 2002. — 340 с.

Звід присвячено синолітичній кемі-обінській культурі мегалітичного обліку. У праці викладено історію вивчення культури, наведено її сталі культурно-історичні ознаки, подано характеристику поселень, могильників, витворів монументального мистецтва, побутового інвентарю тощо. Приділено увагу мегалітичним поховальним спорудам, ритуалу поховань, типології антропоморфних стел та кераміки. Викладено принцип виділення пам'яток типу Кемі-Оба.

2003

1. Археологічні відкриття в Україні 2001—2002 рр. — К., 2003. — 356 с.

У черговому випуску збірника містяться публікації, що висвітлюють результати розкопок і розвідок, проведених на території України у зазначеній час. Представлено також статті, в яких піднімаються питання методики польових досліджень, охорони археологіч-

ної спадщини, вводяться до наукового обігу матеріали з Наукового архіву Інституту археології НАН України.

2. Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя. — Суми, 2003. — 108 с.

Статті, що представлені в міжвузівській збірці наукових праць, охоплюють період від раннього залізного віку до часу Київської Русі. Висвітлено питання етнокультурної та політичної історії, історичної географії регіону, методичні та організаційні питання пам'яткоохоронної роботи.

3. Буковинський центр археологічних досліджень: Тематичний показчик публікацій. — Чернівці, 2003. — 88 с.

Тематичний показчик публікацій Буковинського центру археологічних досліджень при Чернівецькому національному університеті ім. Ю.А. Федьковича містить результат наукових студій співробітників центру. Представлена бібліографія досліджень з археології, етнології, а також нумізматики та інших спеціальних історичних дисциплін.

4. Варіабельність середнього палеоліту України. Матеріали круглого столу. — К., 2003. — 244 с.: іл.

Збірка наукових праць містить статті учасників круглого столу (11 -12 лист. 2002 р.), присвічені актуальним проблемам середнього палеоліту України, зокрема питанням хронології, варіабельності матеріальної культури, господарства.

5. Вдовиченко І.И. Античные расписные вазы из крымских музеев. — Симферополь, 2003. — 128 с.

Книга з зводом античних розписних ваз, що зберігаються в кримських музеях. Тут представлені всі періоди існування античного вазопису від VII ст. до н. с. У книзі наведено історію формування музейних колекцій, починаючи з кінця XIX ст. до сьогодення.

6. Відейко М.Ю. Трипільська цивілізація. — К., 2003. — 184 с.; 4 табл. 2-ге вид., доп.

Книга є другим виданням науково-популярної праці, присвяченої розповіді про трипільську культуру — її відкриття, історію дослідження та носіїв культури.

7. Галич в дійсторії і середньовіччі. Матеріали міжнародної наукової археологічної конференції. — Галич, 2003. — 128 с.

У збірнику опубліковано доповіді та повідомлення учасників конференції «Галич в дійсторії і середньовіччі», що відбулася 4—6 вересня 2003 р. у м. Галичі. Матеріали охоплюють хронологічний період від неоліту до пізнього середньовіччя.

8. Дзиговський О.М., Самойлова Т.Л., Смолянінова С.П., Ванчугов В.П. Археологічні пам'ятки Тілесуло-Дністровського межиріччя. — Одеса, 2003. — 220 с.

Монографія присвячена публікації матеріалів пам'яток енеоліту, пізньої бронзи та перших століть нашої ери, які були виявлені та

досліжені у Кодимському і Котовському районах Одеської обл. експедицією Управління охорони об'єктів культурної спадщини Одеської облдержадміністрації.

9. Дружині старожитності Центрально-Східної Європи VIII—XI ст. Матеріали міжнародного польового археологічного семінару. — Чернігів, 2003. — 208 с.

У статтях збірника висвітлено різноманітні питання, що стосуються археології, історії, військової справи. Уведено в науковий обіг нові матеріали, підсумовано результати систематичних археологічних досліджень пам'яток.

10. Зайцев Ю.П. Неаполь Скифский (П.в. до н. з. — III в. н. з.). — Симферополь, 2003. — 212 с.: іл.

Монографія присвячена пам'ятці пізньоскифської культури Криму — городищу Неаполь Скифський. У книзі підведено пілсумки розкопок городища за 175 років, уведено в науковий обіг нові археологічні матеріали. Особливу увагу приділено реконструкції архітектурних споруд і комплексів городища.

11. Іванцов І.О. Стародавній Київ. — К., 2003. — 367 с.

Книга є першою публікацією монографії українського археолога передвоєнного покоління Івана Овсійовича Іванцова, написаної за матеріалами досліджень території стародавнього Києва у 1936—1941 рр. Okрім наукового значення видання має цінність як пам'ятка передвоєнної епохи.

12. Кам'яна доба України. — К., 2003. — Вип. 2. — 220 с.

Другий випуск серійного видання «Кам'яна доба України» присвячено пам'яті відомого українського палеолітознавця, дослідника кам'яної доби Криму Ю.Г. Колосова. Збірка містить наукові статті співробітників відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України та фахівців з інших установ.

13. Колесников М.А. Греческая колонизация Средиземноморья (опыт анализа миграционного механизма). — К., 2003. — 158 с. (Б-ка VITA ANTIQA).

Монографія являє собою міждисциплінарне дослідження грецьких міграцій в XI—V ст. до н. е., проведене на матеріалах середземноморських і причорноморських колоній на основі деяких методів теоретичної географії, класичної фізики та еволюційної біології. Запропоновано метод датування поселень у зонах міграцій за їх просторовим співрозташуванням і засіб оцінки чисельності їх населення за площею городища.

14. Куріло О.Ю. Нариси розвитку археології у музеях України: історія, дослідники, меценати. — К., 2002. — 263 с.

Книга висвітлює становлення та розвиток археології у музеях України починаючи з першої чверті XIX ст. до нашого часу. Наведено історію історичних і краснавчих музеїв та їх археологічних відділів, біографії археологів

і меценатів, перелік та адреси музеїв, які проводять археологічні дослідження.

15. Ланцов С.Б. *Античное святилище на западном берегу Крыма*. — К., 2003. — 118 с.

Монографія присвячена повній публікації знахідок, що походять із відкритої автором античної культової пам'ятки, розташованої біля м. Саки на західному узбережжі Чорного моря. Розроблено історичну періодизацію пам'ятки, виявлено культу й адепти святилища. Визначено функції пам'ятки на різних етапах існування та її місце в історії Західного Криму в античні часи.

16. Магомедов Б.В., Абашіна Н.С., Солтис О.Б. *Пам'ятки черняхівської культури в Київській області. Археологічна карта (Серія «Археологічна карта Київщини»)*. — К., 2003. — 118 с.

Монографія містить каталог поселень і могильників черняхівської культури (III — початок V ст. н. е.), виявлених і досліджених у Київській обл. Розглянуто результати вивчення цих старожитностей як джерела для реконструкції історії, економіки та побуту населення території України середини I тис. н. е.

17. Маркевич М. *Історія Малоросії. В 2 т. / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка*. — К., 2003. — 662 с.

Книга з переведанням раритетної пам'ятки української історіографії та суспільно-політичної думки XIX ст., що охоплює події в Україні з найдавніших часів до кінця XVIII ст.

18. Матеріали і дослідження з археології Східної України. — Луганськ, 2003. — 339 с.

Запропонований збірник з першим випуском започаткованої серії, присвячений публікації матеріалів досліджень археологічних пам'яток, виявлених останніми роками в східних регіонах України. Хронологічно збірка присвячена старожитностям, що охоплюють період від кам'яної доби до раннього середньовіччя.

19. Махортых С.В. *Культурные контакты населения Северного Причерноморья и Центральной Европы в киммерийскую эпоху*. — К., 2003. — 140 с.; 67 рис.

Книга присвячена культурним взаємовідносинам кімерійців із населенням Центральної Європи в IX—VII ст. до н. е. Розглянуто питання хронології, матеріальна культура, специфічні риси пам'яток. Уперше розроблено кілька моделей поширення кімерійських культурних традицій в Карпато-Подунав'ї.

20. Михайлов Б.Д. *Каменная Могила и ее окрестности*. — Запорожье, 2003. — 174 с.

У збірці наукових статей Б.Д. Михайлова представлені матеріали археологічних досліджень у Південній Україні — на Кам'яній Могилі та в її околицях, які були раніше опубліковані в інших виданнях, а також вводяться в науковий обіг матеріали нових досліджень. Тематика публікацій охоплює період від спохи пізнього палеоліту до раннього середньовіччя.

21. Мордвинцева В.И. *Полихромный звериний стиль*. — Симферополь, 2003. — 216 с.: ил.

У монографії подано всі відомі знахідки предметів поліхромного звіріного стилю, переважно II ст. до н. е. — I ст. н. с. Уперше проведено їх стилістичний аналіз, виділено групи предметів, що належать до різних виробничих традицій.

22. Назаров В.В. *Гидроархеологическая карта Черноморской акватории Украины (памятники античной и средневековой эпох)*. — К., 2003. — 160 с.; 26 карт

У монографії подано перше докладне зведення гідроархеологічних пам'яток, що належать до часів античності та середньовіччя і розташовані на українській ділянці чорноморського шельфа.

23. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2003. — 339 с.

Збірка наукових праць присвячена новим дослідженням пам'яток археології, історії, архітектури, писемності українського козацтва. Розглянуто проблеми вивчення пізньосередньовічних колекцій у музеїніх збірках.

24. Оленковський М.П. *Археологічні пам'ятки Генічеського району Херсонської області. Археологічна карта*. — Херсон, 2003. — 56 с.: 24 іл.

Каталог-довідник надає інформацію про пам'ятки археології Генічеського р-ну Херсонської обл. станом на 2003 рік. Подано історію відкриття та дослідження пам'яток, їх періодизацію, хронологію, культурну належність. Наведено основну бібліографію, законодавчі матеріали про охорону пам'яток археології.

25. Попельницька О. *Історична топографія Київського Подолу XVII — початку XIX ст.* — К., 2003. — 300 с.

У монографії розглянуто питання історичної топографії Подолу як загальноміського політичного, економічного, суспільного та культурного оссередку, центру самоврядування, торгівлі та ремісничої діяльності у XVII—XIX ст.

26. Праці центру пам'яткоznавства. — К., 2003. — Вип. 5. — 264 с.

Матеріали збірки висвітлюють питання науки і техніки, археологічних здобутків, історії нашого краю, ролі церкви у житті суспільства. Особливу увагу приділено проблемам, що стосуються теоретичних засад пам'яткоznавства — термінологічного апарату, чіткості його визначень у законодавчих актах і вживання.

27. Проблеми археології Подніпров'я. — Дніпропетровськ, 2003. — 119 с.

Черговий випуск збірника присвячений ювілею Дніпрогесівської археологічної експедиції 1927—1933 рр. — першої новобудівної експедиції в Україні. Розглянуто актуальні питання археології та давньої історії України.

28. Сапожников И.В. *Большая Аксарка: Хозяйство и культура позднего палеолита Степной Украины*. — К., 2003. — 304 с.: ил. (Сер. Каменний век Украины. — Вып. 3).

Монографія містить підсумкову публікацію, аналіз та інтерпретацію матеріалів пізньопалеолітичного поселення Большая Аккаржа. Визначенено місце пам'ятки в пізньому палеоліті Степової України та суміжних територій. Розглянуто питання палеогеографії та реконструкції господарчо-культурного типу степових мисливців на бізонів та інших стадних тварин. У додатках подано матеріали зі стратиграфії та датування пам'ятки, природного оточення та археозоології.

29. Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). — К., 2003. — 232 с.: іл.

Колективна монографія присвячена проблемі вивчення середньовічного села, де проживала основна маса населення спохи феодалізму. Розглянуто питання реконструкції різних сфер життєдіяльності сільського населення часів Київської Русі: система заселення і господарювання, рівень розвитку ремесла і торгівлі, особливості забудови, специфіка соціальних відносин та світосприйняття.

30. Скорий С.А. Скифи в Дніпровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента). — К., 2003. — 161 с.; 34 іл.

Монографія присвячена актуальній проблемі скіфської археології — виділенню із сукупності скіфських старожитностей східноєвропейського Лісостепу Дніпровського Правобережжя матеріальних проявів перебування власне скіфів-іранців.

31. Старожитності І тисячоліття нашої ери на території України. — К., 2003. — 196 с.

Збірник, присвячений відомому українському археологу доктору історичних наук Євгенію Володимировичу Максимову — досліднику проблем стногенезу та ранньої історії слов'ян, містить статті з різних питань археології та стародавньої історії. Дослідження різноманітні за змістом: від публікацій археологічних матеріалів до висвітлення дискусійних проблем соціально-економічного і етнокультурного розвитку давнього населення України.

32. Субботин Л.В. Орудия труда, оружие и украшения племен ямної культуры Северо-Западного Причерноморья. — Одеса, 2003. — 236 с. (Материалы по археологии Украины. Вып. 1).

Монографія, що відкриває нову серію археологічних видань, присвячена знаряддям праці, зброї та прикрасам, що були в ужитку населення ямної культури Північно-Західного Причорномор'я з другої четверті III до початку II тис. до н. е. Уперше наведено повний звіт цих важливих речових пам'яток, подано їх всеобщу характеристику, інтерпретацію та класифікацію.

33. Ткаченко В.І. Пізній палеоліт Закарпаття (пам'ятки оріньякської традиції). — К., 2003. — 199 с.

Монографія є підсумком багаторічних досліджень пізньопалеолітичних пам'яток Закарпаття. Докладно схарактеризовано численні пізньопалеолітичні матеріали та розглянуто проблеми методичного змісту, класифікації кам'яних виробів, культурно-хронологічного поділу оріньяксійських пам'яток Закарпаття, а також їхнього місця в контексті пізнього палеоліту Центральної та Східної Європи.

34. Ткаченко В.П. Кам'яна сокира-молоток доби середньої бронзи (аналіз міцності). — Одеса, 2003. — 44 с.

Дослідження присвячене встановленню техніко-технологічних характеристик реальності кам'яної сокири доби середньої бронзи, знайденої біля с. Оситняжки Кіровоградської обл. Статистичні дані, отримані при аналізі сокир за пропонованою методикою, можуть стати в нагоді для датування випадкових знахідок сокир, а також визначення їх конкретного призначення.

35. Тощев Г.Н., Ельников М.В., Дровосекова О.В. Древности Запорожского края (Материалы к Своду памятников истории и культуры). — Запорожье, 2003. — 124 с.

У праці розглянуто питання становлення та розвитку археології Запорізького краю, наведено повний перелік як досліджених пам'яток, так і найбільш яскравих знахідок у різних районах області. Подано список літератури та архівних матеріалів, що стосуються перелічених пам'яток.

36. Трипільська цивілізація у спадщині України. — К., 2003. — 325 с.

У збірнику, в якому публікуються матеріали конференції, присвяченої 110-річчю відкриття трипільської культури (Київ, трав. 2003 р.), подано різні спроби інтерпретації трипільських пам'яток. Особливістю збірника є те, що поруч із серйозними науковими статтями фахівців з трипільської проблематики в ньому представлені фантазії аматорів і політична міфтворчість народних депутатів.

37. Фіалко О.Є., Болтрук Ю.В. Напад скіфів на Трахтемирівське городище. — К., 2003. — 152 с.

У монографії публікуються матеріали авторських археологічних досліджень оборонних споруд Трахтемирівського городища, якими було підтверджено факт нападу на нього скіфів в VI ст. до н. е. Праця містить історію дослідження пам'ятки, характеристику фортифікаційних споруд і речового комплексу, додатки.

38. Херсонесский сборник. Севастополь, 2003. — Вып. 12. — 402 с.

Збірка присвячена пам'яті Інни Анатоліївни Антонової, яка довгі роки очолювала Херсонеський заповідник. Дослідження і публікації збірника висвітлюють актуальні проблеми вивчення археології та історії Тавріки.

ДО 80-річчя АЛЛІ ТРОХИМІВНІ СМІЛЕНКО

15 червня 2003 р. виповнилося 80 років лауреату Державної премії України в галузі науки і техніки, доктору історичних наук Аллі Трохимівні Сміленко. Її життєвий шлях нероздільно пов'язаний з Інститутом археології НАН України. Професію археолога Алла Трохимівна обрала для себе ще під час навчання на історичному факультеті Київського університету в 1944—1948 рр. У студентські роки вона брала активну участь в археологічних дослідженнях Переяслава-Хмельницького і Луки-Врублівецької. У період навчання сформувалися її наукові інтереси — дослідження старожитностей першої половини I тис. н. е. Дипломна робота А.Т. Сміленко «Археологічні пам'ятки торгівлі з Римською імперією» була рекомендована до друку в «Збірнику студентських робіт».

За роки навчання в аспірантурі Інституту археології (1948—1951) А.Т. Сміленко підготувала кандидатську дисертацию «Відокремлення ремесла від землеробства і розвиток торгівлі в ранньоантському суспільнстві», яку захистила в 1952 р. Після закінчення аспірантури працювала молодшим, з 1966 р. — старшим науковим, а з 1986 р. — провідним науковим співробітником відділу слов'яно-руської, а згодом ранньослов'янської археології.

Наукові інтереси А.Т. Сміленко пов'язані з дослідженнями історії та культури слов'ян на землях України впродовж I початку II тис. н. е. Вона щорічно брала участь у польових дослі-

дженнях інституту і є автором та співавтором 40 наукових експедиційних звітів. До 1980 р. була начальником Надпорізького загону, а потім Слов'янської Дніпровської експедиції, яка працювала в Степовому Подніпров'ї. Експедицією, зокрема, досліджений аланський гончарний центр Канцерка (1968—1970) і комплекс археологічних пам'яток III—IV ст. н. е. біля с. Башмачка (1971—1973) у Дніпропетровській обл.

Результатом виконання низки тем, присвячених старожитностям Степового Подніпров'я і проблемі заселення цієї області слов'янами, стала монографія «Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.)» (1975), а згодом і докторська дисертація на тему «Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (Історія і культура населення у II—XIII ст.)», яку А.Т. Сміленко успішно захистила в 1981 р. У цій роботі вперше зібрано і систематизовано всі матеріали, пов'язані зі слов'янським населенням регіону, переважна більшість яких отримана завдяки значним експедиційним дослідженням Аллі Трохимівни.

З 1980 р. А.Т. Сміленко — начальник Дністро-Дунайської експедиції, метою якої було вивчення середньовічних, у першу чергу слов'янських, старожитностей. Експедицією вперше були відкриті в цьому регіоні пам'ятки райковецької та салтівської культур, що дали змогу по-новому підійти до проблеми заселення його слов'янами та розкрити особливості їх етнокультурних зв'язків з кочовим населенням степів — аланами, хозарами, болгарами, уграми та ін. За результатами експедиційних досліджень був виданий збірник «Дністро-Дунайське межзустрічі в I — початку II тис. н. е.» (1987).

Алла Трохимівна Сміленко — автор понад 100 друкованих праць, серед яких три індивідуальні монографії, у тому числі «Глодоські скарби», «Городище Башмачка III—IV вв. н. з.», та п'ять колективних, у тому числі «Історія Української РСР», «Археологія Української РСР», «Етнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.», а також «Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период», що була відзначена Державною премією України в галузі науки і техніки (1991).

Незважаючи на те що Алла Трохимівна перебуває на заслуженому відпочинку, вона не втрачає жвавого інтересу до наукових досліджень, спілкується з колегами і, що варто особливо відзначити, продовжує публікувати статті.

Вітаючи Аллу Трохимівну з ювілем, співробітники відділу слов'янської археології і весь колектив Інституту археології НАН України зичуть їй доброго здоров'я, оптимізму, творчого натхнення і всіляких гараздів!

ЇЙ ПІДВЛАДНІ РОКИ І СТОЛІТТЯ...

(До 80-річчя С.С. Березанської)

15 травня 2004 р. виповнилося 80 років від дня народження видатної української вченої в галузі археології Софії Станіславівни Березанської, ім'я якої відоме в ученому світі далеко за межами України. Дійсно, вона унікальна дослідниця археології України в багатьох відношеннях. Жінка, яка має все і в сім'ї, і в найвищих досягненнях наукової діяльності, широке відомство, як незвичайна людина і фахівець стародавньої історії Європи, яка побувала майже в усіх сучасних розвинених країнах світу, влітку 2003 р. поїхала в експедицію у м. Нетишин Хмельницької обл., щоб закінчити розкопки курганів-зольників тшинецької культури. Це унікальний випадок не тільки в археологічній науці України, а й, можливо, і в Європі: жінка у такому віці ще займається розкопками. Проте у цьому разі не треба вбачати щось надто незвичайне, бо Софія Станіславівна і на свій вигляд «не тягне» на зафікований у паспорті вік, вона все така ж струнка жінка, повна енергії і творчих задумів, як і 50 років тому.

Народилася С.С. Березанська у м. Кам'янець-Подільському Хмельницької обл. – центрі історичного регіону України – Поділлі. Родина Софії Станіславівни була шляхетного походження, що мало своїми наслідками переслідування сім'ї в роки більшовицької влади. Батька Барановича Станіслава Вікентійовича, як колишнього царського офіцера,

ад'ютанта відомого героя Першої світової війни – генерала, командувача Південно-Західним фронтом російської армії О.О. Брусилова, заарештували в 1932 р., а всю сім'ю (матір Лідію Миколаївну та брата) було вислано до Астрахані, де Софія і закінчила середню школу.

Коли почалася Велика Вітчизняна війна, сім'я евакуюється до Казахстану, де енергійна не по літах дівчинка освоює кермо трактора. Передана від батька жага до знань, вольовий характер стали тими чинниками, які примусили її без усякого дозволу влади приїхати до м. Кзил-Орди і вступити до Об'єднаного українського університету. Після визволення Києва і відновлення роботи Київського університету Софія переводиться до нього і закінчує історичний факультет у 1948 р. Курс, на якому навчалася Софія Станіславівна, був незвичайний за своїм складом і захопленням археологією. З нею вчилися такі більш-менші відомі археологи, як М.Ю. Брайчевський, А.Ю. Сміленко, О.Г. Шапошнікова, з Одеського археологічного музею – А.О. Кравченко, В.І. Кузьменко, з Полтавського краснавчого музею – Н.Х. Пойльом. Таке захоплення археологією в післявоєнні роки, можливо, пояснюється тим, що тільки в цій історичній галузі в ті часи і можна було проявити своє особисте сприймання історії людства та історії України.

До певної міри важливу роль у її подальшому житті відігравало знайомство з Л.М. Славіним, який намовив її поїхати за визначенім ним же призначенням до Херсонського історико-археологічного музею, створеного ще до революції відомим археологом В.І. Гонкевичем. 11 травня 1948 р. вона була заархована на посаду старшого наукового співробітника цього славетного музею з великими фондами старожитностей, зібраних зі всього Північного Причорномор'я. Утім відразу після війни, за спогадами С.С. Березанської, «музей являв собою абсолютний пустий будинок, в якому було звалено книги та експонати, відібрані у німців». Прийшлося усе розбирати та наводити музейний порядок. Невтомна праця співробітників музею, в їх числі і Софії Станіславівни, привела дуже скоро до відкриття першої післявоєнної експозиції цього музею. У Херсоні С.С. Березанська перебувала недовго, уже восени наступного, 1949, року вона була заархована до аспірантури в Інститут археології АН УРСР у Києві. Її вдавалося не тільки розбирати в Херсоні

експонати фондів, будувати нову експозицію, проводити екскурсії, а ще й організувати археологічний гурток, в якому навчався і майбутній археолог О.М. Щеглов.

Хоча С.С. Березанська в аспірантурі була закріплена за відділом скіфо-сарматської археології інституту, але академік П.П. Єфименко, що був тоді його директором, побачив в енергійній аспірантці яскраві можливості проводити дослідження в галузі первісної археології, якою займався і сам. Академік П.П. Єфименко був одним з великих учених і людиною з великої літери. Він не тільки зумів успішно керувати новою аспірантою, а й надав їй матеріальну допомогу у вирішенні устрою сім'ї молодої дослідниці, батько і матір якої переїхали із Казахстану до Києва. В Ірпені для батьків був куплений невеликий будинок. Надії П.П. Єфименка на молоду аспірантку повністю віправдалися, і в 1953 р. вона захищає кандидатську дисертацію «Пам'ятки передскіфського часу на Уманщині та їх історичне значення», присвячену загадковій білогрудівській культурі, яку вона вивчала не тільки за опублікованими даними, а й за своїми безпосередніми розкопками (Собківка). Після захисту С.С. Березанську заразовують до відлілу первісної археології, в якому вона близько 40 років незмінно досліджувала пам'ятки доби бронзи України.

Учена сама вже визначала важливість першочергових досліджень археологічних пам'яток окремих регіонів України і їх культурно-хронологічне значення в загальному історичному процесі не тільки Східної, а й Центральної Європи. Так сталося у розвитку української археології, що вивчення доби бронзи до цього ґрунтувалося переважно на досліджені пам'яток південної степової зони України, а північна частина залишалася «блідою плямою». Останнє не давало зможи скласти загальні уявлення про всі етнокультурні процеси не тільки на території України, а й на теренах всієї Східної та Центральної Європи.

С.С. Березанська у другій половині ХХ ст. розпочала величезну програму польових досліджень археологічних пам'яток усіх періодів бронзової доби Північної України. Численні розкопки пам'яток середньодніпровської, ямної та інших культур раннього періоду бронзи в Середньому Полініпров'ї, на Десні і Сеймі, непревершенні розкопки поселення Пустинка в долині Дніпра на території Чернігівської обл., розвідки нових пам'яток дали їй змогу скласти свої уявлення про культурні групи, їх хронологію, розвиток, господарство, ідеологічні уявлення, зв'язки стародавнього населення Північної України в добу бронзи, яка охоплювала майже все II тис. до н. е.

Свої перші, дещо загальні і водночас програмні погляди на археологічні пам'ятки України цього важливого періоду С.С. Березанська виклава в 1964 р. в окремій науково-

популярній книжці «Бронзовий вік на Україні», яка с унікальним зразком у загальному висвітленні цієї цікавої, але дуже складної епохи. Наукові результати своїх досліджень вчена також опублікувала в окремих академічних монографіях «Средний период бронзового века в Северной Украине» (1972), «Пустынка. Поселение эпохи бронзы на Днепре» (1974). У 1977 р. С.С. Березанська захищає докторську дисертацію «Північна Україна в добу бронзи (середина та друга половина II тис. до н. е.)», основні положення якої також були опубліковані в окремій монографії «Северная Украина в эпоху бронзы» (1982).

Головними науковими висновками досліджень археологічних пам'яток були відкриття шляхом розкопок поселень (Іскровиця) раніш відомої за могильниками середньодніпровської культури ранньої бронзи пам'яток тшинецько-комарівської спільноти середньої бронзи, встановлення окремої групи пам'яток сосницького типу на Лівобережжі України в рамках тшинецької культурної області, розробка генеральної генетичної зміни культур бронзової доби від раннього до пізнього періодів доби бронзи у Північній Україні. Це було зроблено вперше, і дослідження С.С. Березанської стали фундаметальною основою взагалі для подальших розробок вивчення не тільки доби бронзи Північної України, а й величезних територій сусідніх країн (Польща, Білорусь, Росія).

Можливо, сенсаційним і зовсім новим для археології України й Польщі було встановлення поширення пам'яток тшинецької культури, відомих раніше на польській території, далеко на схід – на території північної частини України, яка виявилася майже основним масивом цього культурно-археологічного явища. Для С.С. Березанської, як і взагалі для археологічної науки, виникла навіть потреба у створенні окремого терміна «східнотшинецька культура» для такого визначення. З дослідження ученої на терені України як складової частини Європи і постала «тшинецька культура», наповнена багатьма археологічними і тим більше інтерпретаційними загадками щодо її етнічного зіставлення. У відкривальній цієї культури в Україні і в цьому відношенні дістало знань і археологічних доказів до її зіставлення з масивом протослов'янських племен в Європі. Це було не тільки науковим вчинком, а й суттєвою громадянською позицією в ті часи.

Проте на цьому науковий подвиг дослідниці не закінчився. Вона «влізас» у заялюжену для західних і дещо нову для радянських археологів проблему про так званий загальноєвропейський горизонт культур шнурової кераміки в Україні, до якого входили середньодніпровська культура та культури шнурової кераміки Західної України. Відомо, що культури шнурової кераміки Європи, поширені від Атлантики до Уралу, від Прибалтики до Карпат і Чорного моря, з основними

претендентами археологічних доказів існування та розселення племен індоспрейської сім'ї народів. Донині в цьому залишилося багато нез'ясованого, але саме виділення цієї проблеми С.С. Березанською назавжди є питанням програми досліджень для майбутніх археологів.

Як справжній дослідник минулого, а конкретно бронзової доби України, С.С. Березанська не змогла бути остою від найголовніших проблем її вивчення. Це їй належать найвизначніші за останнє півстоліття ХХ ст. польові й теоретичні відкриття. Загальнозвінанням теоретичним у радянській археології був В.О. Городцов, схема якого в періодизації курганних культур Південно-Східної Європи, зокрема України, стала основною і визнаною всіма археологами світу. На порушення цієї схеми раніше навряд чи хто зміг би наважитися. Ніхто, крім С.С. Березанської. Це вона намовила спочатку свою колишню однокурсницю, а потім і співробітницю відділу в Інституті археології О.Г. Шапошникову написати рецензію в журнал «Советская археология» на книгу завідувача відділу Московського історичного музею Т.Б. Попової «Племена катакомбної культури: Північне Причорномор'я у другому тисячолітті до нашої ери» (Москва, 1955).

Ця рецензія з особливою критикою інтерпретації археологічних матеріалів пізнього етапу катакомбної культури стала початком для відкриття особливої культури багатоваликової кераміки, що не входила до загальnoї курганної схеми В.О. Городцова Східної Європи, але була одною з найскравіших і загадкових культур середньої бронзи від Уралу до Дунаю, якій потім С.С. Березанська присвятила багато своїх статей, а після більше досліджень і навіть кандидатських та докторських дисертацій — і вчені-археологи. Культура багатоваликової кераміки, виділена С.С. Березанською, стала основною базою і для розуміння всього історично-археологічного процесу у Південно-Східній Європі. З неї почався розгляд справжнього значення і змісту катакомбної, зрубної культури, виділення окремої сабатинівської і наступної за нею білозерської культури пізньої бронзи Північного Причорномор'я.

Софія Станіславівна — це людина, яка хоче зрозуміти і всіх людей, і стародавні культури віків «до кінця», впевнитися в абсолютному зрозумінні всього оточуючого сьогодення і минулого світу. Звісно, можливо, майже повністю розкопане поселення Пустинка, але й постале питання про роль зрубної культури після відкриття й утвердження культури багатоваликової кераміки, її наступниці сабатинівської культури. З утвердженням окремих багатоваликової та сабатинівської культур в археології Східної Європи (пізній період бронзового віку до цього ґрунтувався на схематичних розробках О.Л. Кривцової-Гракової) нагально постало питання про характер-

ристику культур цього періоду за даними 70—80-х років ХХ ст. С.С. Березанська створює колектив авторів (В.В. Отрощенко, М.М. Чередніченко, І.М. Шарафтінова) і випускає у 1986 р. окрему книгу «Культури зруби України», в якій подано детальну характеристику та стан вивчення, переважно українськими археологами, багатоваликової, зрубної, сабатинівської та білозерської культур. Після приїзду до Києва Т.О. Шаповаловим яскравих матеріалів зі зрубного поселення Усово Озеро на Сіверському Дніпрі в Донецькій обл. С.С. Березанська вперто почала його повні розкопки. Потім вона видала в 1990 р. окрему монографію про це поселення металургів бронзового віку. Результатом було визначення ролі східної зрубної культури в бронзовому віці України («Усово Озеро. Поселення зрубної культури на Сіверському Дніпрі»).

Чорнобильську катастрофу ніколи не порівнювали з важливими явищами минулих епох і тим більше з катастрофічними періодами розвитку археологічних культур. Для С.С. Березанської 1986 р. виявився досить критичним для здоров'я — хвороба тяжкого вірусного інсіну з болем, коли важко рухатись і ходити. І все ж перемогло незвичайне відкриття у Вінницькій обл. осібливого й багатого Гордіївського могильника пізньої бронзи. Дослідниця майже повністю його розкопала і в 1998 р. у Німеччині разом з В.І. Кличко вилада про нього окрему книгу («Das Grabfeld von Hordeevka»).

Що ж за унікальна людина і дослідниця С.С. Березанська? В українській і європейській археологічній науці — це і визначення місця пам'яток мар'янівського типу, середньодніпровської культури в загальноєвропейському горизонті шнурових культур, це абсолютна зміна курганної схеми культур бронзового віку степів Східної Європи В.О. Городцова, утвердження культури багатоваликової кераміки, розробка детальної культурно-хронологічної періодизації культур бронзової доби Північної України й Польщі, відкриття східношинецького простору в Україні, визначення ролі, хронології і співідношення комарівської, андронівської, зрубної сабатинівської культур, білогрудівської і білозерської культур, лебедівської й бондаріхінської культур. Утім це майже повний перелік культур бронзової доби України, і недарма за їх характеристику С.С. Березанська в галузі «Археологія Української РСР» (1971 та 1985 рр.) разом з іншими дослідниками була удостоснена Державної премії України.

С.С. Березанська — це зірка розвитку української археології в радянському просторі та європейському масштабі в другій половині ХХ ст. Так думав про неї інтелігент-археолог О.О. Формозов. І він не помилявся. Дійсно, «зольники» білогрудівської й тшинецької культур, майстри-ливарники катакомбної культури, ремесло бронзової доби, господарські

й культові споруди, навіть виховання дитини в першіному суспільстві були в колі її наукових інтересів і розробок, без яких ніяким чином не можуть обйтися сучасні й майбутні дослідники. Викликають справжнє здивування її досконалі й археологічно документовані інтерпретації культових споруджень на пам'ятках зрубної, східношинецької, білогрудівської культур, металургійного ремесла катакомбних племен, добування кам'яної сировини та виробництво кам'яних знарядь тощо. С.С. Березанській належить також ідея створення окремого наукового збірника «Ремесло доби енеоліту - бронзи на Україні», що вийшов у 1994 р.

Навіть неперевершений майстер інтерпретації археологічних пам'яток у ХХ ст. С.М. Бібіков дивувався її майстерності і вмінню «відливати» зі звичайних для інших археологів артефактів сміливі і незвичайні висновки. Її дослідження стосувалися не тільки сухо археологічних інтерпретацій, вони фундаментально торкалися і їх вершини — етнічної належності матеріалів археологічних культур. С.С. Березанська неодноразово досліджувала ці питання в багатьох працях та особливо в розділі «Бронзовий вік», написаному разом з В.В. Отрощенко для 1-го тому «Першінє суспільство» «Давньої історії України» (у 3 томах), що вийшов друком у 1997 р. і був нагороджений Державною премією України. Дослідження С.С. Березансь-

кої стосуються археологічних пам'яток великого хронологічного діапазону — від неоліту до раннього залізного віку. Поза її увагою не залишилися навіть перші відкриття поселень в Україні культури кулястих амфор. А її рецензії на праці західних, особливо польських, археологів надавали можливості широкому колу археологів ознайомлюватись у радянські часи з такими незвичайними іноді для нас розробками археологічних культур.

Софія Станіславівна хоче зрозуміти людей і поступ століть; на диво, їй усе вдається. В усіх наукових успіхах С.С. Березанської є безперечна заслуга її любові до археології, твердого характеру дослідниці, воля в досягненні поставленої мети. Не можна не додати, що Софії Станіславівні поталанило у виборі свого супутника життя, яким є всесвітньовідомий математик, академік і найдобріша людина Ю.М. Березанський. Він був і не змінив супутником, і помічником в її численних експедиціях, включаючи й минулу експедицію 2003 р. у Хмельницькій обл. До цього треба додати й постійну допомогу її доньки Наталі.

Я не сумніваюсь, що до мене присидніються всі, хто знає С.С. Березанську, з поздоровленнями до її ювілею, побажаннями подальших успіхів у підкоренні таємниць минулого. Міцного здоров'я Вам, Софіє Станіславівно!

I. T. Черняков

НАШІ АВТОРИ

БАБЕНКО Леонід Іванович — завідувач сектору Харківського історичного музею. Фахівець у галузі скіфської археології.

БАДЕР Тіберіу — професор, провідний фахівець у галузі бронзової доби Угорщини.

БІЛЯЄВА Світлана Олександровна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі ранньослов'янської та середньовічної археології.

БУЙСЬКИХ Сергій Борисович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі античної археології.

ВОЗНЕСЕНСЬКА Галина Олексіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі технології ковалського виробництва давньоруського часу.

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович — аспірант, співробітник Інституту археології НАН України. Спеціалізується у галузі ранньослов'янської археології.

ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології кам'яної доби Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі первісної археології.

ЗІНЬКО Віктор Миколайович — кандидат історичних наук, співробітник Керченського музею. Фахівець у галузі античної археології.

ЗУБАР Віталій Михайлович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі античної археології.

ІВАКІН Гліб Юрійович — доктор історичних наук, заступник директора з наукової роботи Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі середньовічної археології.

ІВАНОВА Світлана Володимирівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Одеського відділу Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі археології бронзової доби.

ІВАНЧЕНКО Людмила Іванівна — молодший науковий співробітник Відділу «Археологічний музей» Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі давньоруської археології.

КОЗУБ Юлія Іванівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі античної археології.

КОЛЕСНИКОВА Вікторія Анатоліївна — завідувачка бібліотеки Інституту археології НАН України.

КОЛОДА Володимир Васильович — кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історичних дисциплін Харківського педагогічного університету. Фахівець у галузі археології раннього середньовіччя.

КРАСОВСЬКИЙ Ігор Святославович — кандидат архітектури, завідувач сектору Центрального музею давньоруської культури та мистецтва ім. Андрія Рубльова (Москва). Фахівець у галузі давньоруської культури та мистецтва.

КУЛАКОВСЬКА Лариса Віталіївна — кандидат історичних наук, завідувачка відділу «Археологічний музей» Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі археології палеоліту.

КУХАРЧУК Юрій Васильович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі археології кам'яної доби.

МАЙКО Вадим Владиславович — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Національного заповідника «Софія Київська», відділ «Судацька фортеця». Фахівець у галузі ранньосередньовічної історії та археології Криму.

МОГАРИЧЕВ Юрій Миронович — доктор історичних наук, професор Кримського економічного інституту та Київського національного економічного університету. Фахівець у галузі середньовічної історії та археології Криму.

МОЦЯ Олександр Петрович — член-кореспондент НАН України, завідувач відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі давньоруської археології.

ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович — доктор історичних наук, завідувач відділу Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі первісної археології.

ПАНЬКОВ Сергій Валентинович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі вивчення стародавнього виробництва.

РУДИЧ Тетяна Олександрівна — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Спеціалізується у галузі антропології слов'ян.

СТРЕЛЬНИК Марина Олександрівна — завідувач сектору Національного музею історії України. Спеціалізується у галузі слов'яно-руської археології.

ТОЛОЧКО Петро Петрович — академік НАН України, директор Інституту археології НАН України.

ФІАЛКО Олена Євгенівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі скіфської археології.

ХРАПУНОВ Ігор Микитович — доктор історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського. Фахівець у галузі археології ранньої залізної доби.

ЧЕРНЯКОВ Іван Тихонович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник НДІ пам'яткохоронних досліджень Міністерства культури і мистецтв України. Фахівець у галузі первісної археології.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АВ — Археологические вести
АВУ — Археологічні відкриття в Україні
АДУ — Археологічні дослідження на Україні. Київ
АЗ — Археологічна збірка. Херсон
АЛЛУ — Археологічний літопис Лівобережної України
АО — Археологические открытия
ВДИ — Вестник древней истории
ВУАК — Всеукраїнська археологічна комісія
ВХДУ — Вісник Харківського державного університету
ДІУ — Давня історія України. Київ
ДСЗП — Древности Северо-Западного Причерноморья
ІАННУ — Інститут археології Національної академії наук України
ІАК — Известия Императорской археологической комиссии
ІАН України — Інститут археологии НАН України
ІГАИМК — Известия Государственной академии материальной культуры
КСІА — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
МАНІТ — Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Симферополь
МАСП — Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
НТШ — Наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка
НЭ — Нумизматика и эпиграфика
ПВЛ — Повесть временных лет
ПДКСП — Памятники древних культур Северного Причерноморья
ПСРЛ — Полное собрание русских летописей
РА — Российская археология
СА — Советская археология
САИ — Свод археологических источников
Тр. ГИМ — Труды Государственного исторического музея. Москва
УБЖ — Український ботанічний журнал
ХГУ — Харьковский государственный университет
ХИМ — Харьковский исторический музей
ХКААМ — Художественная культура и археология античного мира
Хсб — Херсонесский сборник
АА — Acta archaeologica
ACSS — Ancient Civilization from Scythia to Siberia
BPS — Baltic-Pontic Studies. Poznań.
САН — The Cambridge Ancient History
IA — Internationale Archäologie
IDR — Inscriptiile Daciei Romana. Bucureşti.
IOSPE — Latyshev B.B. *Inscriptiones antiquae, graecae at latinae, orae septentrionalis Ponti Euxini. I—III.* Petropolis, 1885 — 1901.
ISM — Inscriptiile din Scythia Minor Greceşti şi Latine. Bucureşti.
JRS — Journal of Roman Studies
PBF — Prähistorische Bronzefunde

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

БУЙСКИХ С.Б. Святилища <i>extra-urban</i> эпохи греческой колонизации Нижнего Побужья	3
МОГАРИЧЕВ Ю.М. О степени достоверности одного сюжета Жития Константина Философа	15

Публикации археологических материалов

ЗУБАРЬ В.М., КОЗУБ Ю.И. Новые надгробия с латинскими эпитафиями из Ольвии	23
БАБЕНКО Л.И. Комплекс вещей погребения IV в. до н.э. возле Пересечной	32
РУДИЧ Т.А. Антропологический состав населения черняховской культуры Западной Украины	37
МАЙКО В.В. Новый памятник волынцевской культуры в Черниговском Посеймье	48

К истории древнего производства

ВОЗНЕСЕНСКАЯ Г.А., ПАНЬКОВ С.В. Технико-технологические особенности добычи и обработки железа в древнерусском Киеве	55
КОЛОДА В.В., ГОРБАНЕНКО С.А. О земледелии жителей городища Водяное на Харьковщине	68

Киевские древности

КРАСОВСКИЙ И.С. Монастырь Св. Лазаря XI в. в древнем Киеве	78
--	----

Дискуссии

ИВАНОВА С.В. Ямная культурно-историческая область: сущность феномена	82
ЗАЛИЗНЯК Л.Л. Триполье глазами ученых и политиков	95

Новые открытия и находки

ХРАПУНОВ И.Н. Нож с тамгообразным знаком из могильника Нейзац в Крыму	104
СТРЕЛЬНИК М.А. Стеклянный кубок из могильника черняховского времени в с. Привольное Запорожской области	111

Охрана памятников археологии

ТОЛОЧКО П.П. Вступительное слово	115
Закон Украины «Про охорону археологічної спадщини»	116

Рецензии

БАДЕР Т. Josip V. Kobal', Bronzezeitliche Depotfunde aus Transkarpatien (Ukraine)	126
ОТРОЩЕНКО В.В. Трипільська цивілізація у спадщині України // Конференція, присвячена 110-річчю відкриття трипільської культури	130
МОЦЯ А.П. Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст.	133

Память археологии

КУХАРЧУК Ю.В. Петр Петрович Ефименко (к 120-летию со дня рождения)	135
ЗИНЬКО В.Н. К 100-летию со дня рождения Виктора Францевича Гайдукевича	140
ИВАКИН Г.Ю. Памяти Ивана Овсеевича Иванцова	142

Хроника

БЕЛЯЕВА С.А., ФИАЛКО Е.Е., КУЛАКОВСКАЯ Л.В., ИВАНЧЕНКО Л.И. Новые шаги украинско-турецкого сотрудничества	145
ФИАЛКО Е.Е. Международная конференция «От Киммерии до Сарматии» (29.04 — 01.05.2004, г. Чигирин)	147
КОЛЕСНИКОВА В.А. Книжное обозрение	150
К 80-летию Аллы Трофимовны Смиленко	155
ЧЕРНЯКОВ И.Т. Ей подвластны годы и века... (К 80-летию С.С. Березанской)	156
Наши авторы	160
Список сокращений	162

Індекс 74006

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

ISSN 0235—3490 Археологія, 2004, № 3, 1—164